НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ольга Гончар

МИКОЛА КОСТОМАРОВ: ПОСТАТЬ ІСТОРИКА НА ТЛІ ЕПОХИ

Київ – 2017

УДК 930.1 “М. Костомаров”

Гончар Ольга.
Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.

Рецензенти:
доктор історичних наук ***Ірина Войцехівська***
доктор історичних наук ***Віталій Масненко***
доктор історичних наук ***Віталій Тельвак***

У монографії розглядається постать Миколи Костомарова як українського історика, письменника і громадського діяча. Здійснено аналіз сучасної української історіографії, яка висвітлює наукову, публіцистичну та громадську діяльність вченого з огляду на його україноцентричну позицію. Значну увагу приділено міждисциплінарному дискурсу вітчизняного костомаровознавства. Висвітлено погляди Миколи Костомарова на ключові питання української історії та культури. Наукова творчість вченого розглядається у світлі джерел особобового походження.
Для істориків, костомаровознавців та широкого кола читачів.

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України (протокол № 10 від 8 грудня 2016 р.)

ISBN 978-966-02-8222-3

З М І С Т

Світлій пам'яті моїх батьків
Галини Петрівни і Трохима Івановича Харковенків

ВСТУП. МИКОЛА КОСТОМАРОВ – ВЧЕНИЙ, ПИСЬМЕННИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Сьогодні українська історична наука розвивається у тісному зв'язку з новими потребами суспільства, яке знаходиться на шляху демократичного поступу. Вітчизняні вчені детально досліджують проблеми формування національної самосвідомості українців, їх інтелектуального, політичного та духовного розвитку. Пріоритетного значення набуває студіювання діяльності ряду науковців-гуманітаріїв, які в складних умовах української бездержавності конструювали національний гранд-наратив. На вітчизняних теренах, що належали Російській імперії, політика влади полягала в асиміляції українського народу і перетворенні його на невиразну частину «великої російської нації». Цій ідеї надавалося велике значення, а на її реалізацію монархія не шкодувала ні сил, ні часу. Однак серед нашої нечисленної інтелектуальної еліти сформувалася плеяда діячів, що протистояли зросійщенню всіма можливими методами.

Ми пропонуємо читачеві повернути свій погляд у XIX ст. – епоху національного відродження, коли із забуття повернулася наша славна києво-руська і козацька минувшина, відродилася і утвердилася велич української мови, літератури та історії, розпочався новий етап розвитку усіх галузей культури. Цей період цілком слушно називають золотим століттям української історіографії. На нашу думку, щоб показати вітчизняне інтелектуальне середовище окресленої епохи, варто вдатися до персоналійного виміру. І ось чому.

Сьогодні, коли наша держава стоїть віч-на-віч перед загрозою втрати соборності, ми намагаємося ще раз проаналізувати переломні моменти нашої минувшини, щоб уникнути фатальних

помилок. Публічна або зовнішня історія нашої держави більш популяризована, натомість знання про тих, хто творив підґрунтя для її легітимації – це сфера інтересу науки або вузького кола українців, які цікавляться цим питанням.

В епоху тоталітаризму радянська влада насильно відвертала увагу громадян від задоволення потреб індивідуальності і культивувала колективізм як основу розвитку суспільної організації, оскільки управляти зомбованим на певні «цінності» гуртом значне легше, аніж задовольнити різноманітні особистісні потреби. Нині набирає ваги проблема історії як розмаїття індивідуальності, що допоможе громадянам незалежної України усвідомити унікальність і самоцінність свого національно-культурного феномену. Сучасну вітчизняну історичну науку більше цікавить хто і як прокладав шляхи до нашого майбутнього. Якими особистостями минулого творилася нова Україна? Що унікального було в конкретних людських долях? Це коло питань, на які шукає відповідь сучасне українське історіописання. На перший план виходить постать історика як творця української історіографії і фактора формування національної самосвідомості народу.

У XIX ст. вплив історичної науки на суспільство був настільки великим, що лише один влучний вислів історика міг повернути науку в іншому напрямі, відкрити нові грані давно відомої і, здавалось, зрозумілої події. Ця епоха відзначається багатьма цікавими образами вітчизняних інтелектуалів, серед яких ми виділяємо Миколу Івановича Костомарова (1817–1885) – людину із неповторною долею та особливим місцем у нашому інтелектуальному надбанні. Існує дивна, але дуже живуча традиція: вішати на істориків ярлики, так-от Миколі Костомарову в цьому «пощастило» чи не найбільше. У всі часи, починаючи від перших його кроків у науці і до сьогодні, як тільки його не називали?! Найбільш влучним, на нашу думку, є вислів загадкового письменника Лін фон Паля – «опальний історик»[1]. Проаналізувавши,

[1] *Костомаров Н.И.* Полный курс русской истории: В одной книге. В современном изложении Лин фон Паль / Н.И. Костомаров. – АСТ; СПб.: Астрель-СПб; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 5-6.

чому М. Костомаров був невигідним для кількох поколінь влади за свого життя і навіть після смерті, дослідник прийшов до наступного висновку: царській владі він не сподобався через свої революційні погляди. В той час, коли приручені владою науковці вивчали історію держави, він вдався до студіювання історії народу, якому вдалося вижити при правителях-деспотах. В радянські часи його не згадував «незлим, тихим словом» лише той, хто був неграмотним. Чому? Тому що для революції він був страшнішим за троцькістсько-зінов'євський блок, адже довів, що стихійними бунтами часто керують ті, які не кращі за попередню владу. Й. Сталін не любив Костомарова, бо той не приховував своєї ненависті до деспотів. Згодом його зарахували до буржуазних націоналістів, хоч він ніколи ним не був! А про відношення історика до демократії й годі говорити. Кому вона тоді була потрібна? Хіба що на папері. Коротше кажучи, він завжди був на ворожому березі. Можливо, це пов'язано з тим, що більшість своїх праць Микола Костомаров присвятив «історії переможених»[2]. Але державну владу здебільшого цікавить інше питання: як можна вигідніше керувати переможеними? Тому Микола Костомаров як бунтар у науці й перебував під забороною.

Нині історична пам'ять про видатного і талановитого історика потроху відроджується, але повільно і часто у міфічній площині. Досі в Україні не здійснено повного перевидання творів вченого, немає перекладу українською мовою. Страждає його надзвичайно цікава, тематично розмаїта і інформаційно насичена епістолярна спадщина. У порівнянні з Україною, Росія у цьому сенсі, на жаль, значно попереду. Десятки разів перевидана його спадщина, особливо та, що стосується історії Росії. Найбільші видавництва при підтримці держави публікують твори вченого згідно сучасних вимог і можливостей. У засобах масової інформації ім'я Костомарова як російського історика популяризується так, наче він все життя тільким цим і займався. Змагатися з потужною російською ідеологічною індустрією ми навряд чи можемо, але зобов'язані

---

[2] Там же. – С. 7.

сприяти поверненню Костомарова Україні, особливо зараз, коли ми відзначаємо його 200-літній ювілей.

Якщо запитати пересічного українця про Миколу Костомарова, то тільки чверть зможе підтвердити, що чула про нього, і лише десять відсотків знайома з окремими його працями. Належну оцінку вченому може дати лише наукова спільнота, але й вона здебільшого недооцінює багатогранності цієї особистості та її місця в історії України, її культурі й духовному надбанні.

Микола Костомаров, на нашу думку, є відомим і загадковим водночас, тому його життя і творчість варті ретроспективних та перспективних суджень особливо в точці біфуркації українського сьогодення. Розширити горизонти костомаровознавства необхідно для блага всього українського суспільства, яке зобов'язане нині усвідомити своє місце в інтелектуальному полі європейського співтовариства і розкрити йому власний культурно-духовний образ та потенціал. Постать Миколи Костомарова є дуже промовистою в цьому сенсі. Він є позачасовою фігурою на нашому національно-державному горизонті.

Микола Костомаров народився у 16(17) травня 1817 р. в українсько-російській родині (у автобіографії вчений вказує дату 4(16) травня, а за нещодавно оприлюденим свідоцтвом про народження 5(17) травня). Батько – Іван Костомаров, російський поміщик з козацьким корінням, мати – українка-кріпачка Тетяна Мильникова, місце народження – українсько-російське порубіжжя Воронезької губернії. З дитинства майбутній вчений перебував у двокультурному просторі, де однаково добре йому були знайомі росіяни та українці. Батько володів багатющою бібліотекою і привчав свого позашлюбного сина до світової класики, про що неодноразово пізніше згадував Микола Іванович у своїх автобіографіях. Читання захопило його з дитинства, але ще одна пристрасть була у маленького панича – це спілкування з українським селянством. Глибоко в душу запав йому народний спів та усна творчість, які у поєднанні з квітучою природою мали потужний вплив на нього до останніх днів життя. На старості Микола Костомаров через слабкий фізичний стан у теплу пору року перебував у с. Дідівці на Чернігівщині у маєтку своєї

дружини Аліни Леонтіївни. Тільки милі серцю українські ландшафти та спілкування з місцевим населенням дарували йому додаткові сили, і долаючи біль, він продовжував працювати на науковій ниві.

З 1828 р., після трагічною смерті батька, єдиною опорою малого Миколи стала матір, яка підтримувала його в усіх починаннях, переживши неодноразово круті піке долі свого єдиного сина. Помітивши у нього талант до науки, Тетяна Петрівна всіляко сприяла високому рівню Миколиної освіти. З великими матеріальними труднощами він закінчив спочатку Воронезьку гімназію, а згодом і Харківський університет. Саме цей навчальний заклад і став колискою Костомарова-вченого: у його стінах Микола потрапив у коло українських романтиків, захопився пізнанням минувшини і здобув перший досвід літературної діяльності та наукових досліджень.

Цікаво зазначити, що шлях в українську науку Микола Костомаров розпочав із вивчення мови, яка була йому знайома, але він прагнув вивчити її досконало. Усна народна творчість українського народу пізнавалася молодим дослідником через здобуття ґрунтовних мовних навичок. Уроки лінгвістики проходили під керівництвом Ізмаїла Срезневського, зв’язок з яким пізніше довгі роки Костомаров підтримував через листування. Він оцінював перші літературні спроби вченого, критикував і редагував їх. Назавжди закохавшись в Україну, Костомаров так само палко полюбив мову її народу, користувався нею все життя, писав поетичні та прозові літературні твори, а у науково-історичних та епістолярних працях часто-густо використовував дуже влучні українські фразеологізми, які назавжди залишилися його стильовою «родзинкою».

Але найбільшою заслугою перед усім українством була боротьба за його права на самобутнє минуле і краще майбутнє. Цьому М. Костомаров присвятив усі сили своєї душі та інтелекту. Палке бажання боротися за долю народу було реалізоване у 40-х рр. XIX ст., коли молодий історик обіймав посаду ад’юнкт-професора Імператорського університету Св. Володимира у Києві. Авторські лекції Костомарова з руської історії були розроблені

ним з урахуванням студентської аудиторії тих часів, коли київське повітря було насичене романтичними ідеями оновлення суспільства і відродження українських історичних традицій волелюбності, справедливості і рівноправного розвитку в сім'ї слов'янських народів. Ці настрої відчув Костомаров, і переосмисливши європейський досвід, створив ідеалістичний проект нової України, відобразивши його у документах Кирило-Мефодіївського товариства. Він був створений цілком у дусі романтизму і месіанізму, а тому не міг стати практичним керівництвом до дії в умовах самодержавної Росії. Лише спроба здійснити щось подібне була подвигом і свідчила, що Миколу Костомарова пригнічували думки про жалюгідне становище українського народу. Тому він був готовий боротися за надання українцям громадянських прав, серед яких найголовнішим було право вільного вибору майбутнього і розвитку самобутньої культури й мови.

У числі однодумців М. Костомарова були П. Куліш, В. Білозерський та Т. Шевченко, кожен з яких по-своєму вплинув на долю України, але однозначно негативно ставився до цілеспрямованих дій влади щодо асиміляції українства у загальноросійський простір на правах меншовартісного соціуму. Для царської влади саме існування ідеї руйнування імперії уже здавалося страшним злочином і державною зрадою, а тим більше, що цим захоплювалася переважно молодь, яка мала стати опорою царизму у реалізації проекту загальноруської нації. Тому покарання кирило-мефодіївців було занадто жорстким, особливо Т. Шевченка та М. Костомарова. За рік перебування у Петропавлівській фортеці останній ледве не втратив здоровий глузд. Важкий психічний стан та жахливі умови тюремного утримання згодом стали причиною втрати фізичного здоров'я, яке Микола Костомаров так і не відновив до кінця життя.

Трагедія кінця 40-х рр. XIX ст. полягала ще й у тому, що крім зламаної кар'єри, він втратив надію на щасливе сімейне життя. Покохавши раз і назавжди, Костомаров збирався одружитися з Аліною Крагельською та напередодні весілля його заарештували. Такий удар долі міг стати фатальним, однак сильний духом вчений і його пережив. Єдиною втіхою під час десятирічного

заслання до Саратова йому була наукова робота, яка попри усі заборони продовжувалася. Прикметно, що саме тоді він збирав джерела для написання праці про Богдана Хмельницького, продовжував вивчати козацькі сторінки нашої історії, а після повернення зреалізував їх у найвизначніших історичних творах, що пережили століття, стали класикою української історіографії і залишаються актуальними до сьогодні. Прикметно зауважити, що навіть у засланні думки Костомарова тягнулися до України, про це він писав у своїх листах до друзів і колег. Соціокультурне оточення вченого у Саратові і друзі з різних куточків Російської імперії сприяли поглибленню українознавчих студій. Достатньо згадати, що тоді розпочалася багаторічна дружба з відомим письменником Данилом Мордовцем, яка стала взаємозбагачуючим фактором їх наукової творчості.

Повернувшись із заслання, Микола Костомаров планував знову оселитися у Києві, де колись захистив магістерську дисертацію, де вперше закохався, де мав десятки друзів, але ярлик неблагонадійності зняти виявилося неможливим. Тому попри «олександрівську відлигу», влада вирішила залишити його у себе «під носом», аби не дозволити вченому-бунтівнику збуджувати свідомість освіченої української молоді. Подальша доля вченого була пов’язана з холодним і несприятливим для підірваного здоров’я містом Санкт-Петербургом. Однак наукова кар’єра тут зазнала свого розквіту, а творчий потенціал продовжував працювати на Україну.

Спочатку був часопис «Основа», де публікувалися твори на українську тематику. Активна участь Костомарова у його створенні і діяльності сприяли популярності видання, але дискусії з редколегією щодо тематики нерідко були занадто палкими. Зрештою журнал проіснував недовго, однак залишив помітний слід у суспільно-політичному та культурному житті України. Співпраця з «Основою» поєднувалася з плідною діяльністю у Петербурзькій громаді. Відкриття недільних шкіл, збір коштів на видання україномовних підручників, обговорення у засобах масової інформації українського лінгвістичного та освітнього питань – ось тільки основні події громадського життя Миколи

Костомарова, яке він успішно поєднував з науковим. Нарешті виходить довгоочікувана і вистраждана монографія «Богдан Хмельницький», народжуються плани на подальше висвітлення яскравих сторінок нашої історії. Але з літа 1863 року українське питання регламентується вже шляхом конкретних обмежувальних законодавчих актів, першим з яких був таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Петра Валуєва. Усі спроби громадівців покращити освітній стан українства в Російській імперії зазнав краху. Микола Костомаров не зміг промовчати, незважаючи на неоднозначність свого авторитету перед владою. Він наважується обговорити абсурдність документу під час особистої зустрічі з самим міністром, але успіху не досягає. Варто наголосити, що це був дуже мужній крок, після якого у Костомарова був шанс знову опинитися за ґратами, але запальна душа справжнього українця-бунтаря не давала йому спокою.

Яскравою сторінкою його життя того часу було короткочасне викладання історії в Петербурзькому університеті. Тоді він провів публічний диспут про походження Русі з одним із найвідоміших істориків Росії Михайлом Погодіним, з якого студенти винесли Костомарова на руках, супроводжуючи палкими аплодисментами. Слава про історика-новатора поширилася далеко за межі імперії. Зрілість Миколи Костомарова пов'язана з його невтомною працею на науковій ниві, все це ознаменовувалося виходом десятків історичних монографій, переважна більшість яких присвячувалася Україні і її славному народному минулому. Вченому вдалося по-особливому підійти до історіописання і «надати історії привабливість роману». Видавництва ставали у чергу в очікуванні нових праць, кожна з яких претендувала в тій чи іншій мірі на сенсацію. Здавалося, таке життя можна назвати безхмарним, але Микола Костомаров ніколи не був у захваті від своєї слави і тим більше не користувався її плодами. Навпаки, страждав від постійних нападок наукових і політичних візаві, змушений був багато часу витрачати на відповіді у засобах масової інформації, які часто зливали на нього бруд. Єдиною втіхою для вченого було кохання, яке за 28 років розлуки з коханою не залишило його серце. Тільки у 1875 р. він побрався із

своєю колишньою нареченою Аліною Крагельською, яка на той час овдовіла і повернулася до вченого. Враховуючи складний фізичний стан, втрату зору, оніміння рук, дружина стала і подругою, і особистим секретарем, і підтримкою у важкі хвилини відчаю. На старості Костомаров не зменшував темпів наукових пошуків, творив і мріяв, що Україна буде вільною, а її народ щасливим і успішним. У роки абсолютної наруги над українською мовою, яка настала після прийняття Емського указу 1876 року, вчений як міг боровся за можливість її збереження і розвитку. І нині його незаслужено звинувачують у створенні теорії української мови як мови «для домашнього вжитку», яка обмежувала її функції і була наче б то проявом його лояльності до влади. Але для того, щоб зрозуміти висловлену вченим ідею, необхідно глибоко знати історичний контекст. Давайте поглянемо на проблему з точки зору суспільно-політичної ситуації, яка тоді склалася в Росії.

«Олександрівська відлига» закінчилася, надії на послаблення тиску влади на українство були досить примарними. Микола Костомаров прийняв рішення про недоцільність політизації питання, тому і висловив таку думку. Насправді його хвилювала лише можливість зберегти здобуте звитяжною працею українофілів у попередні десятиліття. Після смерті Олександра II у 1881 р. ситуація дещо покращилася, і боротьба за майбутнє України набула нового дихання. Ледве живий Костомаров сприяє створенню українського професійного театру, пише ряд монографій, в т.ч. й «Мазепа», «Мазепинці» і мріє про нові книги. З кінця 70-х рр. XIX ст. він разом з дружиною майже кожне літо проводить на Прилуччині. Мила серцю природа і привітний народ надихають вченого, однак сили його все ж таки поступово й невпинно покидають. 7 квітня 1885 р. на 68-му році життя великого вченого не стало. Його тіло поховали у Петербурзі на Літературних містках Волковського кладовища. На могилі стоїть скромний пам’ятник. Але душа вченого назавжди залишилася в Україні. Принаймі про це свідчить його епістолярій та мемуари. Наприкінці життя він називав себе українцем і стверджував, що його серце болить за Україну. Цей маловідомий епістолярний

факт яскраво підтверджує, що ми маємо повне право і мусимо вважати Миколу Костомарова своїм не тільки за його величезний внесок в науку, але й за переконання і громадянську позицію. Актуалізуючи творчу спадщину вченого, ми піднімаємо авторитет України на світовій арені. Сподіваємося, що відзначення 200-ліття Миколи Костомарова стане свідченням того, що наша держава насправді усвідомлює інтелектуальний, духовний та культурний потенціал свого народу.

У цій книзі ми спробуємо висвітлити стан дослідження образу Миколи Костомарова у сучасній українській історіографії з акцентом на міждисциплінарний характер цього процесу, оскільки спадщина вченого охоплює великий спектр наукових напрямів, започаткуваних або ж успішно розвинутих ним. Велика увага приділяється дослідженню творчої лабораторії Миколи Костомарова у тісному поєднанні з обставинами його приватного життя. Ми намагалися зосередити увагу на внутрішніх аспектах образу М. Костомарова як вченого: стимулах до творчості, визріванні великого професіонала із банального любителя старовини, періодичній зміні наукової тематики, зв'язках з життям, особливостях його потенціалу в старості, про смисл його кар'єри і відношення з владою. Також спробуємо розкрити внутрішній світ визначного і разом з тим маловідомого українця, поєднавши індивідуальні особливості образу вченого з сімейним та соціокультурним його оточенням, а також епохою.

Ця книга спрямована розкрити багато граней Миколи Костомарова як патріарха української історичної науки XIX ст., як прикладу для наслідування майбутніми істориками. Важливим мотивом появи нашої праці є бажання протистояти (в міру своїх можливостей і можливостей, які дає монографія) появі дилетантів в сучасній українській науці загалом і костомаровознавстві зокрема.

З плином часу змінюється обличчя української історичної науки, але досвід попередніх її творців не зникає. Сьогодні до творчої спадщини М. Костомарова дослідники звертаються частіше, ніж, наприклад, у радянські часи. Актуальність його праць залишається високою. В чому секрет їх довговічності читач може знайти в цій книзі. Сподіваємося, що вона не залишить його байдужим.

РОЗДІЛ І.
ОБРАЗ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Українська історична наука в часи незалежності опинилася на роздоріжжі, коли усталені догми стали неактуальними, натомість виникла потреба переписати історію України, звільнивши її від комуністичної ідеології та заповнивши прогалини. Одночасно вітчизняна наука повертала у дискурсивне середовище досягнення, які примусово були відкинуті тоталітарним режимом. Це стосувалося низки діячів, спадщина яких перебувала у тіні вимушеного забуття. Бути «реабілітованим історією» судилося і Миколі Костомарову, чиє ім'я вже можна назвати достатньо відомим українському пересічному читачеві. Заново відкриваючи його творчий доробок, що багатий на різноманітні напрями і жанри, ми бачимо, яким вагомим він є у формуванні сучасного українства. Миколу Костомарова знають як історика, письменника, публіциста, етнографа, фольклориста, археографа, педагогічного, громадського та політичного діяча.

Нині відомостями про нього рясніють енциклопедичні, довідкові, ювілейні, періодичні, публіцистичні та наукові видання. Очевидно, що прийшов час остаточно і назавжди повернути нашому суспільству багатющу спадщину великого патріота України, відданого борця за її звільнення, яка, безумовно, є нашим національним надбанням.

Навіть якщо зробити достатньо поверховий науковий аналіз сучасної історіографії про Миколу Костомарова, то неважко помітити великі зрушення. Вийшло у світ кілька монографій, енциклопедій та бібліографій історика. Все частіше його спад-

щина і образ стають предметом дискусій на фахових конференціях і круглих столах. Науковцями України захищено ряд дисертаційних досліджень, присвячених М. Костомарову та різноманітним напрямам його діяльності. Одним словом, швидкими темпами розвивається цілий науковий напрям в соціогуманітаристиці – костомаровознавтво. Щоб розібратися у численній вітчизняній історіографії, ми систематизуватимемо всі студії наступним чином: 1) біографічні; 2) джерелознавчі; 3) проблемні; 4) довідкові. Одразу необхідно зазначити, що ми будемо торкатися не всіх праць, але лише тих, які, на нашу думку, відображають характерні риси сучасної історіографічної рефлексії.

У першому підрозділі виділяємо творчий доробок Ю. Пінчука, який практично все своє наукове життя пов'язав з костомаровознавчими дослідженнями і був справжнім борцем за повну реабілітацію та повернення історичній науці та Україні імені дорогого йому М. Костомарова. Розпочавши студії на початку 70-х рр. ХХ ст., Ю. Пінчук відстоював свої позиції у складних ідеологічних умовах. Так, у 1984 р. йому вдалося опублікувати російською мовою своє перше комплексне дослідження про Костомарова[3], а у 1992 р. вийшла перша у незалежній Україні україномовна монографія, яка носить біографічний характер[4]. Це була спроба дати неупереджений аналіз образу історика на тлі суспільно-політичних, наукових та приватних подій його життя. Автором використано різноманітну джерельну базу, серед якої опубліковані матеріали, джерела особового походження, маловідомі твори М. Костомарова. Акцент зроблено на досягненнях вченого в історичній науці та громадсько-політичному житті України в умовах антиукраїнської політики імперського режиму. Праця, зачепивши багато проблем костомаровознавства, дала могутній поштовх розвитку цього напряму в українській та зарубіжній історіографії. І, попри суттєві прогалини, залишається поки що

---

[3] *Пинчук Ю.А*. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк). К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.

[4] *Його ж*. Микола Іванович Костомаров (1817–1885). – К.: Наукова думка, 1992. – 297 с.

єдиною спробою створити інтелектуальну біографію діяча. Загалом книга просякнута великою повагою автора до досліджуваної особи з акцентом на її українознавчу діяльність.

Багато уваги популяризації імені та творчого доробку Миколи Костомарова приділив В. Замлинський якраз тоді, коли тільки-но відкрилася така можливість. Він здійснив перевидання творів історика у супроводі з біографічними нарисами. Зокрема, дослідник писав, що М. Костомаров відрізнявся великою працездатністю та виразною громадянською позицією, а також присвятив себе українському народові та сприяв узаконенню його історії та мови[5].

Слід відзначити і монографічну працю В. Міхеєвої «Н.И. Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути»[6]. Робота присвячена науковому життєпису вченого, який розпочався у Харкові. Багата й різноманітна джерельна база, неупереджений підхід до створення образу молодого М. Костомарова – основні позитивні риси праці. Дослідниця проаналізувала оточення вченого, вплив кожної конкретної особистості на формування наукових інтересів молодого вченого. В. Міхеєва простежила витоки й основні риси романтичного світогляду М. Костомарова. Цінною є характеристика обох дисертацій вченого, а також умов, в яких вони готувалися й захищалися. В результаті дослідження В. Міхеєва прийшла до наступних висновків:

- М. Костомаров – неординарна особистість у науковому світі XIX ст. Обдарований великим талантом, він, крім того, був надзвичайно працелюбним, цілеспрямованим вченим;
- на формування наукового світогляду М. Костомарова мали вплив харківські романтики – українські письменники, поети, історики, етнографи і фольклористи – Г. Квітка,

---

[5] *Замлинський В.* Карбівничий історії у кн.: Костомаров М.І. Галерея портретів; Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і передм. В.О. Замлинського]; Пер. з рос. М.М. Ілляш; Худож. С.К. Семендяев. – К.; Веселка, 1993. – С. 5-10.

[6] *Михеева В.В.* Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. – Х.: Тимченко А.Н., 2007. – 260 с.

М. Петров, І. Срезневський, А. Метлинський, П. Гулак-Артемовський, П. Сокальський, О. Корсун, Я. Щоголев, В. Боровиковський та ін.;

- перші розвідки М. Костомарова стосувалися української етнографії і фольклористики (паралельно він оволодівав українською мовою), а згодом вони переросли в історичні дослідження.

Аналізуючи монографію В. Міхеєвої, необхідно зазначити, що ця праця – свіжий осучаснений погляд на життєвий і творчий шлях М. Костомарова. Дуже вдало авторові вдалося показати місце вченого у харківському літературному рухові 30–40-х рр. XIX ст., однак студія має, на нашу думку, й декілька недоліків. По-перше, текст переобтяжений численними об’ємними цитатами з різних джерел. По-друге, автор, як етнограф, місцями захоплюється другорядним фактичним матеріалом, який здебільшого має віддалене значення для реконструкції біографії Миколи Костомарова.

Варто виділити ще й працю Євгена Луняка «З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський»[7]. Хоча вона є науково-популярною, проте подає життєпис М. Костомарова у формі біографії з використанням історичних джерел, насамперед мемуарів та листування. До того ж цитати є дуже доречними, на нашу думку. Автор – відомий знавець суспільно-політичної та наукової діяльності М. Костомарова. У цій праці він дає виважені оцінки тим фактам з життя вченого, які потрапили до різночитання, і це робить її ще більш привабливою в інформативному та аналітичному сенсі.

Вартою уваги є стаття Н. Побірченко «Апостол кращої долі України — Микола Іванович Костомаров»[8]. На думку автора,

[7] *Луняк Є.* З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 155 с.

[8] *Побірченко Н.* Апостол кращої долі України – Микола Іванович Костомаров / Н. Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 50-58.

непересічна постать М. Костомарова – одна з найяскравіших на суспільно-політичних горизонтах другої половини XIX ст., де залишився відбиток його творчого духу. Вчений пережив стільки творчих злетів, як ніхто з його сучасників, але стільки ж було гірких розчарувань і зламів долі. Важливо, що автор торкається й протиріч у творчості Миколи Костомарова. Зокрема це стосується окреслення ним ролі української літератури та мови після Емського указу. Дослідниця доводить, що вчений хотів захистити мову від цілковитої заборони.

Привернула нашу увагу й студія В. Вишнякова[9]. Стаття належить до короткого огляду біографії вченого з урахування соціокультурних впливів на його світогляд. Безумовно, актуалізація дослідження історико-філософських та національно-культурних граней світогляду Миколи Костомарова важлива, але автор подекуди використовує застарілі поняття, як, наприклад, «буржуазна історіографія», а також бере до уваги вибіркову літературу про нього переважно радянського періоду, ігноруючи при цьому величезну кількість новітніх студій.

До цікавих розвідок біографічного характеру відносимо статтю Є. Степанович «Крим в житті М.І. Костомарова»[10]. Ця праця відображає деякі маловідомі факти з життя вченого, а також акцентує увагу на його рисах характеру і оточенні під час перебування в Криму. Насамперед, авторка вказує на особливість творчої лабораторії історика, який не уявляв своєї праці без подорожей на місце описуваних ним подій. Під впливом екзистенціальних вражень М. Костомаров писав вірші та відомі історичні розвідки, присвячені періоду стародавньої історії

---

[9] *Вишняков В.М.* Передумови формування історико-філософського та національно-культурного світогляду М.І. Костомарова // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Збірник наукових праць. – Д., 2005. – С. 16-25.

[10] *Степанович Є.* Крим в житті М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, д.і.н., проф. Р.Г. Симоненка. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 239-250.

України та національно-визвольних змагань українського народу в середині XVII ст. Є. Степанович стверджує, що здобуті в результаті подорожей відомості він використав і в написанні програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.

У цьому ж виданні опублікована стаття російської дослідниці Т. Чалої, присвячена новим фактам біографії вченого, зокрема даті народження (5 (17) травня 1817 р., а не 4 (16) травня, як вважалось раніше) та деяких тонкощів його генеалогічного дерева. Т. Чалая наводить багато фактажу стосовно дитинства та юності М. Костомарова, уточнюючи дані автобіографії історика, яку вважає «повною загадок, неясностей і навіть таємниць, котрі чекають свого дослідника»[11].

До біографічних розвідок відносимо студію О. Дутко, яка висвітлює педагогічну і науково-просвітницьку діяльність М. Костомарова. Дослідниця на «основі вивчення передумов і основних чинників формування особистості М. Костомарова як видатного українського суспільно-культурного діяча» зробила спробу окреслити періодизацію зазначених напрямів його праці. Тема цікава та малодосліджена в історіографії. На нашу думку, періодизація життєвого і творчого шляху вченого – це не новина, але вона, як правило, має географічний або подієвий характер. О. Дутко пропонує власний варіант, в якому актуалізовано процес формування наукових інтересів. Отже, перший – підготовчий період або період формування світогляду і визначення галузі наукових інтересів (дитинство – 1843). Тут основними факторами, що вплинули на молодого вченого, є «спілкування і співпраця... з українськими суспільно-культурними діячами, ознайомлення з україномовними творами та перебування у середовищі, де концентрувалася діяльність, спрямована на утвердження ідеї самодостатності української народності, її мови, культури»[12].

---

[11] *Чалая Т.* Крепостной «паныч» (Н.И. Костомаров) // Там само. – С. 194-202.

[12] *Дутко О.* Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885) // Історико-педагогічний альманах: збірник / Акад. пед. наук України, Уманський держ. пед. ун-т

Другий – період наукових пошуків та удосконалення М. Костомаровим педагогічної майстерності (1844–1847) – пов'язаний з переїздом вченого спочатку до Рівного, а згодом до Києва. Протягом цього часу він працював у Рівненській гімназії та Київському університеті, де поєднував педагогічну із напруженою науковою роботою, а також взяв участь у діяльності Київської археографічної комісії та Кирило-Мефодіївського братства. Одночасно М. Костомаров знайомиться з цілою низкою відомих вчених, культурних і громадських діячів, кожен з яких вплинув на його свідомість. Третій період – заслання (1947 – квітень 1859) – став часом найбільших життєвих випробувань. Однак це не завадило вченому продовжувати нарощувати свій науковий і освітній потенціал. Четвертий – період розквіту науково-педагогічної і громадсько-просвітницької праці (1859–1863). Особливістю цього етапу став тріумф Миколи Костомарова як професора і лектора, його активна участь у розбудові освітнього процесу у вищих навчальних закладах, також боротьба за утвердження української літературної мови, запровадження її в навчальний процес початкових шкіл. П'ятий – період реалізації наукових задумів (1864–1885).

Запропонована періодизація, на нашу думку, має право на існування, тим більше, що авторка аргументує хронологічні межі кожного з періодів. О. Дутко вважає, що кожен з етапів зумовлений зовнішніми (політичними і суспільними) чинниками, а також власними світоглядними переконаннями і принципами М. Костомарова[13].

До розвідок біографічного змісту відноситься і нарис А. Іванка[14]. Автор у дуже загальних рисах дає характеристику творчості Костомарова на ниві української історіографії. Нічого радикально

ім. П. Тичини, Всеукр. асоц. істориків педагогіки. – Умань, 2009. – Вип. 2. – С. 20-21.

[13] Там само. – С. 24.

[14] *Іванко А.Б.* Український Кремуцій Корд (М.І. Костомаров) // Історики України XIX–XX ст.: (Нариси української історіографії). – Кіровоград, 2001. – С. 59-64.

нового ми не можемо відзначити у цій праці, але вважаємо за потрібне тут дещо виділити. Такі нариси, безумовно, повинні з'являтися, тому що вони розраховані на широку аудиторію і формують суспільне уявлення щодо провідних образів української науки. У такому ж руслі написана нами стаття у 2007 р.[15] У ній звертаємо увагу на формування самосвідомості вченого, який, на думку автора, уже в зрілому віці став вважати себе українцем. У молоді роки конкретики у його поглядах на свою національну приналежність не було, адже батько вченого був росіянином, а матір – українкою.

Актуальними на сьогодні є розвідки, які конкретизують той чи інший період в житті вченого, зосереджують увагу читача на уточненні біографічних відомостей. Цінним підґрунтям у цьому випадку є джерела особового походження. До таких відносимо розвідку літературознавця Г. Зленка[16]. У статті автор бере до уваги мемуари Івана Устиновича Палімпсестова, опубліковані в журналі «Русское обозрение». Він зосереджується на окремих особливостях, про які згадував Палімпсестов, зокрема знайомство, неодноразові зустрічі, бесіди, цікаві подробиці родинних стосунків Миколи Костомарова з матір'ю, дружиною, друзями тощо. Автор акцентує увагу на глибокій релігійності вченого, підтверджуючи цитатами листів Костомарова.

Хактерною рисою сучасних нарисів про життєвий шлях Костомарова є дуалістична оцінка його як російсько-українського митця. Показовою у цьому питанні є праця В. Лупейка[17]. Автор, намагаючись показати місце вченого на українській інтелек-

---

[15] *Гончар Ольга*. Микола Костомаров: вчений, борець, українець // Микола Костомаров у вимірах сучасності (До 190-річчя від дня народження М.І. Костомарова). Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – С. 72-81.

[16] *Зленко Г.* Кілька рисок до портрета Миколи Костомарова / Г. Зленко // Науковий світ. – 2010. – № 9. – С. 12-13.

[17] *Лупейко В*. У світі українських інтелектуалів. – Д.: ІПШІ МОНУ і НАНУ «Наука і освіта», 2004. – С. 28-44.

туальній мапі, чомусь на перше місце ставить його російськість. Це, безперечно, є стереотипним і архаїчним. Стверджуючи, що праці вченого давно стоять на книжкових полицях державних діячів різних країн, які прагнуть зрозуміти «серце і душу слов'ян», він, на жаль, не актуалізує вплив творчості Костомарова на розуміння історичної долі України та її майбутнього, а саме це є актуальним і необхідним сьогодні, коли ми відстоюємо свою самодостаність і право на незалежність.

Першорядна роль у популяризації імені вченого належить, як ми вже зазначили, відомому костомаровознавцю Ю. Пінчуку. В окреслений нами період він багаторазово публікував статті біографічного змісту стосовно М. Костомарова. Вони різні за обсягом, але об'єднані однією ідеєю: ім'я вченого ми лише починаємо повертати із забуття. Щоб не обтяжувати текст великою кількістю посилань, ми пропонуємо звернутися до ювілейної біобібліографії шановного Ю. Пінчука, де за останні кілька років його життя вийшло понад 10 нарисів[18].

У курсі лекцій знаного в Україні фахівця Я. Калакури «Українська історіографія», який вийшов двома виданнями у 2004[19], та 2012[20] рр., автор дає комплексну оцінку місця і ролі М. Костомарова в українській історичній науці. Зокрема, він характеризує основні етапи наукової діяльності історика, визначає інтелектуальне оточення, яке впливало на формування його світогляду, та визнає вченого однією з провідних постатей «романтизму і зародження народницької історіографії»[21].

---

[18] Юрій Анатолійович Пінчук: Біобібліографія: (До 70-річчя від дня народження) / Вступна ст. В.А. Смолія; відп. ред. О.А. Удод; уклад.: С.С. Батуріна, О.Т. Гончар, Н.В. Пазюра, О.В. Ясь. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – 64 с.

[19] *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

[20] *Його ж.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – Друге вид., доповн. – К.: Генеза, 2012. – 511 с.

[21] Там само. – С. 189.

Науково виваженою є характеристика джерел української історіографії, де знаходимо визначення листів як «джерел особового походження», які «в комплексі з критико-бібліографічною літературою, дають важливі відомості про життєвий і творчий шлях відомих істориків, їх науковий досвід, вплив на формування нової генерації»[22]. Цілком погоджуємося з думкою Я. Калакури, що автобіографії, листи, щоденники відомих істориків, в т.ч. й М. Костомарова, які опубліковані останнім часом, дають цінну інформацію про розвиток історичної науки.

Варто зазначити, що Я. Калакура є одним із найвідданіших популяризаторів творчості М. Костомарова. Його розвідки нараховують десятки статей, розділів, повідомлень, рецензій тощо. Усі вони просякнуті повагою до українознавчої творчості вченого, глибоким розумінням його образу і спадщини. Всі праці проаналізувати ми не можемо, але для зацікавленого читача рекомендуємо звернутися до біобібліографії дослідника[23].

Формування світогляду М. Костомарова у вигляді біографічного нарису розглядає В. Верстюк[24]. Зокрема, він стверджує, що попри небезхмарне дитинство вченого, його оточення, починаючи від впливу матері і її відношення до освіти сина, згодом Харківського університету і гуртку на чолі з І. Срезневським, Костомарову вдалося стати широкоформатним вченим, який зумів «гармонійно поєднати наукову, літературну, викладацьку, археографічну, публіцистичну та громадську діяльність».

Серед розмаїття розвідок про М. Костомарова особливо цінними для подальшого розвитку костомаровознавства є, на нашу думку, джерелознавчі студії. Тут теж спостерігаються значні зрушення. Наприклад, у 1990 р. вийшло тритомне видання «Кирило-

---

[22] Там само. – С. 21.

[23] *Ярослав Степанович Калакура.* Біобібліографічний довідник. – ISBN 978-966-439-555-4. – К., 2012. – 159 с.

[24] *Верстюк В*. Соціальне середовище і процес формуванні світогляду М. Костомарова // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка / В. Вестюк. – Вип. 21/20. – 2011. – С. 52-61.

Мефодіївське товариство», яке містить цінні документи про участь Миколи Костомарова у першій українській політичній організації та його світогляд станом на кінець 40-х рр. XIX ст., а також досить жорстке ставлення влади до вченого навіть після його звільнення[25]. Хоч це фактично є археографічним виданням, але наявність широкого наукового коментаря та ряду покажчиків перетворило цю публікацію на затребувану платформу для подальших джерелознавчих студій.

Також варто відзначити актуальне видання останніх років «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)»[26], де зібрано більшість відомих на сьогодні архівних та опублікованих документів, які стосуються процесу фактичної заборони української мови, а це допомагає побачити у ньому і місце нашого Костомарова. Розгорнуті аналітичні статті містять характеристику діяльності вченого як відомого українофіла, який завжди був у полі зору імперської влади.

Окремої актуалізації вимагає питання публікації джерел особового походження. Найскладніша ситуація залишається з епістолярною спадщиною. Ще досі немає її комплексного видання, навіть «вибіркових листів». Частина епістолярію опубліковано на сторінках раритетних часописів, які і потребують перевидання. Величезна кількість листів залишаються у архівах, рукописних відділах бібліотек і т.п. Але справа видання епістолярної спадщини не стоїть на місці. Нами зроблено дисертаційній варіант

---

[25] Кирило-Мефодіївське товариство: У *3* т. / АН УРСР. Археограф., комісія та ін.: упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; редкол.: П.С. Сохань (голов, ред.) та ін. – К.: Наук, думка. 1990. – Т. 1. – 1990. – 544 с.; Т. 2. – 696 с.; Т. 3. – 440 с.

[26] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.

комплексного її аналізу, зокрема й в джерелознавчому аспекті. Останніми роками побачили світ декілька листовних корпусів, які опубліковані у наукових збірниках та часописах. Найбільш цінним джерелом у цьому напрямі є збірник «Історіографічні дослідження в Україні». У кількох випусках останнього десятиліття вийшли наші розвідки стосовно листування М. Костомарова з найближчим оточенням. У 2002 р. побачив світ корпус листів історика до І. Палімпсестова. Аналізуючи їх, ми прийшли до висновку, що епістолярні джерела найбільш повно розкривають внутрішній світ особистості. Враховуючи те, що М. Костомаров далеко не завжди мав можливість відкрито декларувати свої справжні думки, вони найчастіше залишилися на сторінках його листів. Показовим у цьому є згадане листування. Тут ми знаходимо докази, як палко історик любив Україну, як вболівав за її долю, як нестримно мріяв про світле майбутнє українського народу. Незважаючи на складні умови імперського тиску, на жорстку критику з боку колег та опонентів і на стан здоров’я, вчений і в похилому віці залишався вірним ідеалам молодості. З болем говорячи про обставини, в яких він знаходився в останні роки, історик стверджує неможливість існування загальноросійської мови для багатомільйонного народу, який страждає від насилля над рідним словом. Прикметним тут є самоідентифікація М. Костомарова як українця. Саме це спростовує тези про нівелювання вченим власних ідеалів і підлаштування його під політику царизму в галузі українства[27].

Того ж року з’явилася джерелознавча розвідка в межах окресленої теми у часопису «Молода нація». Авторка опублікувала чотири листи М. Костомарова до О. Бодянського, супроводивши їх докладними науковими коментарями. А. Шацька констатує, що листи відображають особисті стосунки і взаємосприйняття вче-

[27] *Гончар О.Т.* У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, д.і.н., проф. Р.Г. Симоненка. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 202-239.

них, які належать до когорти видатних діячів української культури і науки[28].

У 2004 р. нами опубліковано ще один комплекс листів, де М. Костомаров виступає у ролі респондента. Це епістолярій С. Шубинського, редактора часопису «Исторический вестник», з яким активно співпрацював історик з 1877 по 1883 рр.[29] Ця публікація цікава тим, що разом з листами М. Костомарова до С. Шубинського, введеними у науковий обіг ще в 1939 р., становить повноцінний джерельний комплекс. Крізь призму цього джерела ми бачимо М. Костомарова не просто як вченого, а й як палкого захисника українства, борця за побудову цілісної самостійної української історії. Дискутуючи з С. Шубинським щодо необхідності українознавчих публікацій на сторінках «Исторического вестника», історик стверджує, що український і російський народи споріднені, і це є основою для їх взаємозбагачення. Тоді, коли М. Костомарова звинувачували в пресі в політичній грі, в листах відчувається непідробність ідей вченого і бажання відстоювати свої думки, незважаючи на непорозуміння зі своїми колегами. У листах знаходимо цікаві подробиці наукової лабораторії М. Костомарова в період написання багатьох відомих праць.

У цьому ж збірнику побачила світ ще одна стаття, присвячена М. Костомарову. Вона належить Ю. Пінчуку і теж стосується аналізу джерел особового походження, а саме мемуарів А. Костомарової стосовно найближчого оточення Миколи Костомарова. Автор констатує, що спогади відіграють надзвичайно важливу роль у розробці сучасної біографії вченого. Щодо оточення М. Костомарова, то воно було різноманітним і відображало особливості епохи. Так у мемуарах згадується родина Крагельських,

---

[28] *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація. – 2002. – С. 126-141.

[29] *Гончар О.* «Неизменно предан Вам...» (листи С.М. Шубинського до М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 466-483.

Т. Шевченко, П. Куліш і його сім'я, В. Антонович, Д. Мордовець та багато інших. Крім того Ю. Пінчук звертає увагу, що мемуари проливають світло на багато біографічних моментів, які необхідно проаналізувати костомаровознавцям. Мемуаристика та епістолярій вченого залишається важливим джерелом для висвітлення не тільки оточення М. Костомарова, але і його ролі у творенні української національної ідентичності[30].

Цю ж ідею Ю. Пінчук проводить у наступній студії стосовно жіночих мемуарів про М. Костомарова. В оточенні вченого було багато відомих жінок, які згодом розповіли про нього у спогадах. До них належить і К. Юнге. Ця жінка не просто поважала історика, а навіть мала до нього глибокі почуття. М. Костомаров змушений був з різних причин відмовити їй, проте це не заважало залишатися їм друзями на довгі роки. Спогади К. Юнге доводять, наскільки цікавою особистістю був її обранець, як він вмів заворожити своїм палким словом і як громадськість ставилася до М. Костомарова. Одним словом, мемуаристика – це невичерпне джерело думок сучасників історика, в яких криється справжній Костомаров, якого не побачиш в його офіційних творах[31]. Мемуарні розвідки Ю. Пінчука були об'єднані автором у монографію, яка, окрім згаданих нарисів, містить нарис про мемуари Н. Білозерської, близького друга, соратника і секретаря М. Костомарова, а також текстів спогадів О. Куліш, В. Мордовцевої та О. Багалій[32]. Загалом охоплений Ю. Пінчуком напрям у біогра-

[30] *Пінчук Ю.* Микола Костомаров і його найближче оточення у світлі мемуарів Аліни Костомарової // Там само. – С. 442-465; *Його ж.* Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 89-97.

[31] *Його ж.* Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка та Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Там само. – 2004. – № 8. – С. 42-50.

[32] *Його ж.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з додатками спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті О. Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.

фічному і джерелознавчому дослідженні постаті М. Костомарова показує, що серйозні узагальнення в сучасному розумінні образу вченого – справа майбутнього.

Продовжуючи дослідження епістолярної спадщини М. Костомарова, ми звернулися до його листування з відомим українознавцем М. Максимовичем. Хоч воно і не об'ємне, однак за змістом посідає не останнє місце у висвітленні стосунків вчених. Насамперед, ми прийшли до висновку, що у становленні М. Костомарова як українського історика М. Максимович відіграв досить значну роль. Як свідчить автобіографія історика, саме збірка пісень 1827 р. стала тим відправним пунктом, від якого почалося опанування М. Костомаровим української мови та народної пісенної творчості. Як свідчать листи, М. Максимович надавав допомогу при написанні монографії «Богдан Хмельницкий»: цитував джерела, повідомляв деякі факти про оточення Б. Хмельницького і т.п. Згодом він критикував її перший варіант «заради історичної істини», а М. Костомаров у листах давав пояснення щодо певних моментів студії. Один з листів відображає суто людські риси характеру обох респондентів, а саме, як вони допомагали вирішити долю бідної дівчини Марії, обманутої одним зі спільних знайомих[33].

Ще одне джерелознавче дослідження, підготовлене нами, опубліковане на сторінках «Українського історичного журналу» в 2007 р.[34] Воно присвячене маловідомим спогадам про вченого, які належать Петру Бикову (1843–1930), російському бібліографу і письменнику. Досить цікаве джерело поповнило низку мемуарних творів про Костомарова. Спогади відображають ставлення

---

[33] *Гончар О.* Листування М.О. Максимовича з М.І. Костомаровим // Історіографічні дослідження в Україні /Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип.16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН україни 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С. 73-79.

[34] *Її ж.* «Людина науки, закохана в неї...» (М.І. Костомаров) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 107-113.

самого автора до історика, високу оцінку не тільки його творчості, але й громадянської позиції і людських якостей. П. Биков записав спогади наприкінці життя, коли з висоти свого досвіду зміг оцінити постать вченого, а познайомився з Костомаровим у 17-річному віці. Читач має можливість відчути, наскільки автор шанував Миколу Івановича і знав ціну його незвичайним здібностям, які викликали різні почуття у громадськості. Цінним елементом спогадів є продиктована автобіографія Костомарова, де він називає свою матір українкою і визнає своє простонародне походження. Мемуари П. Бикова доводять, що вчений, з одного боку, був предтечею великих змін і потрясінь імперської Росії, а з іншого – звичайною відкритою й чуйною людиною.

Цікавим є дослідження архівних джерел, які розкривають інтелектуальну лабораторію вченого. Підготовка Миколою Костомаровим однієї з найвідоміших його монографій «Мазепа», яка з'явилася на світ у 1882 р., була тривалою і копіткою. Про це свідчать джерела, які потрапили в наше поле зору. Мова йде про зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського[35]. У цьому музеї зберігаються чорновики Костомарова з архівними виписками, які зроблені ним у період підготовки монографії. Розшифрувати їх повністю не видається можливим, оскільки вони містять значні скорочення, зрозумілі, очевидно, лише самому автору. Крім того почерк історика на схилі літ був надзвичайно нерозбірливим, бо він мав проблеми з зором. Проте в трьох товстих зошитах автору вдалося все ж таки дещо розібрати і зробити певні висновки щодо архіву, яким користувався вчений, хронологічних меж документів, їх класифікації тощо. Характер записів дає можливість констатувати, що Микола Костомаров намагався опрацювати якнайбільше справ, тому в них присутні скорочення, закреслення, виправлення, але інколи від-

[35] *Гончар О., Ковалевская О.* Материалы Н.И. Костомарова из фондов Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского как источник для реконструкции внутреннего мира ученого // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. – Вып. 10. – Ставрополь–Пятигорск: ПГЛУ, 2008. – С. 60-73.

сутні позначення оригіналу чи копії, дати або номери аркуша і т.п. Недосконалість ведення записів, на думку автора, свідчить, що вчений часто покладався на свою феноменальну пам’ять. Різноманітність документів дозволила Костомарову уявити цілісну картину життя Івана Мазепи, його стосунків зі своєю родиною, козацькою старшиною, Петром І тощо. Окрема група документів стосувалася подій Північної війни, в якій брали участь українські козаки. Очевидно, що Миколу Івановича цікавили документи, які ілюстрували доблесть козацтва, відношення до нього царя, утиски, байдужість до долі козацтва і небажання підтримати їх в скрутних ситуаціях[36].

Другу групу документів, аналізованих у цій розвідці, становить епістолярій Миколи Костомарова, а саме його листи до Надії Тарновської та до Олександра Ханенка. Послання відображають соціокультурне оточення вченого, інтереси, які об’єднували його з українською інтелігенцією в 60–80-х рр. XIX ст., а також особливості наукових контактів у цьому відтинку його плідної історичної творчості[37].

Проникливістю оцінок та спробою об′ємного виміру окремої події в біографії вченого характеризується розвідка В. Ульяновського «Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій», в якій автор вдається до фундаментального аналізу подій навколо не тільки докторського диплому, а й можливості повернення М. Костомарова до професури в Київському університеті. Деякі висновки дослідника викликають питання і вимагають продовження дискусії, але надзвичайно цінним є документальний додаток студії, де значне місце відведено діловому епістолярію[38]. До речі, ділове листування Миколи Костомарова теж не посіло належного місця в українській історіографії. Бракує

---

[36] Там же. – С. 67-70.

[37] Там же. – С. 71-78.

[38] *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії «супутних» подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 210-236.

комплексних та узагальнюючих розвідок, натомість переважають лише фрагментарні.

З останніх публікацій досі невідомих джерел особового походження є спогади пасинка М. Костомарова – О. Кисіля про останнє десятиліття вченого, проведене у с. Дідівці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Ця знахідка опублікована нами у співавторстві з Т. Зоць у 2013 р.[39] Джерело проливає світло на членів його родини, внутрішньосімейні стосунки та його духовний світ.

Серед усієї наукової літератури в галузі костомаровознавства найбільш цінними є ті, які умовно можна об'єднати у розділ «Проблемне костомаровознавство». Вони присвячені глибокому вивченню творчості історика, а також впливу спадщини вченого на розвиток української історіографії різних часів.

Зокрема у студії Наталії Юсової приділяється увага місцю творчості Миколи Костомарова у вивченні історії Київської Русі. У своїй монографії дослідниця аналізує весь доробок вченого і присвячує йому цілий підрозділ «Етнічні процеси давньоруської доби згідно з поглядами М. Костомарова».

Н. Юсова виділяє теоретичне осмислення істориком «удільно-вічової» доби з точки зору «єдиної народності». Однак, як стверджує авторка, Костомаров більшого значення надає виявленню особливостей руських народностей, насамперед малоросійської[40]. На його думку, об'єднання руських народностей відбулося у ІХ ст. під впливом варягів, але це не стерло самобутності різних племен[41]. Щодо української, то вона склалася на ранньому етапі. Об'єднуючими факторами були, насамперед, віра і спільна церк-

---

[39] Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини (вступна стаття й публікація О.Т. Гончар і Т.М. Зоць) / О.Т. Гончар, Т.М. Зоць // Український історичний журнал. – 2013. – № 6. – С. 186-193.

[40] *Юсова Н.М.* «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. 2-е вид. перероб. і доп. – К.: ВД «Стилос», 2006 – С. 73.

[41] Там само. – С. 74.

ва, а також походження, побут, мова, єдиний княжий рід тощо[42]. На думку Юсової, М. Костомаров заклав основи «майбутньої радянської концепції давньоруської народності»[43].

Коріння української ідентичності шукав вчений, досліджуючи києво-руську спадщину. До такого висновку прийшов В. Ричка в одній зі своїх останніх розвідок[44]. Зокрема, він констатує, що в 1860-х рр. вчений «гранично чітко сформулював» відмінність історії Південно-Західної та Північно-Східної Русі. Він обґрунтував взаємопов'язаність форм, течій і напрямів історичного розвитку, показав їх спадковість (від Київської Русі до козацької доби)[45]. Миколі Костомарову належить думка про удільно-вічовий уклад Русі як основу федеративного устрою давньоруської держави. Ця ідея була ним популяризована, дискусійно сприйнята і розвинута тогочасною історичною наукою[46].

Питанню оцінки спадщини історика його наступниками присвячена стаття В. Тельвак «Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського»[47]. Авторка констатує, що науковий світогляд М. Грушевського з молодих років формувався під впливом творів М. Костомарова. Першому з них належить роль великого знавця та популяризатора творчого надбання історика. М. Грушевський добре знав не тільки самі твори, але й проаналізував джерела впливу, історичне тло, на якому зростав і формувався Микола Костомаров як український вчений. Йдеться, наприклад, про етнографізм істо-

---

[42] Там само. – С. 75.

[43] Там само. – С. 118.

[44] *Ричка В.* Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст. // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 143-158.

[45] Там само. – С. 153.

[46] Там само. – С. 155.

[47] *Тельвак В.* Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 484-496.

рика, який він вважає логічним і необхідним для розвитку української історіографії в ті часи. Перу М. Грушевського належать найбільш влучні характеристики М. Костомарова: фундатор нової української історіографії, історик-артист-художник, історик-демократ-федераліст і т.п. Але М. Грушевський був далекий від ідеалізації постаті; він бачив і хиби у творчості свого учителя. Насамперед, це відсутність твердої соціологічної бази, історичного аналізу, методологічного оброблення джерел, ясної конструкції соціально-історичного процесу, поверхово-розповідний характер монографій, розрив між теорією і практикою історичного дослідження тощо. М. Грушевський першим виявив особливість М. Костомарова як вченого і громадського діяча в тому, що його історична та літературна творчість була громадянською акцією. Отже, авторка статті дала повну характеристику ставлення М. Грушевського до спадщини М. Костомарова з поглядом у минуле й майбутнє української історичної науки. Більш глибоко окреслена тематика висвітлюється у монографії, де проблема розглядається комплексно у контексті оцінки М. Грушевського як дослідника української історіографії[48].

Предметом дослідження М. Маркевич став М. Костомаров у рецепції Д. Багалія. Авторка довела, що Д. Багалій досить високо оцінював творчість історика, вважав цю постать знаковою для української історичної науки, однак вбачав у його дослідженнях недоліки і певний консерватизм. Завдяки залученню широкого кола джерел М. Маркевич вдалося адекватно проаналізувати окреслену тему[49]. Авторка доводить, що Д. Багалій завжди високо оцінював роль М. Костомарова у становленні української академічної науки та її окремих дисциплін – історії, етнографії, археографії, літератури тощо. Дослідника цікавила історіософія

---

[48] *Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій*. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. монографія. – Київ–Дрогобич, 2005. – 334 с.

[49] *Маркевич М*. Постать Миколи Костомарова в історіографічній рефлексії Дмитра Багалія // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип. 9. – 2013. – С. 43-47.

вченого, його методологія, і в результаті він прийшов до висновку, що в Костомарові гармонійно поєднувалися історик-дослідник, публіцист та художник-письменник. Думки Д. Багалія збігалися з оцінками багатьох його сучасників, однак він завжди засуджував юдофобство та полонофобство вченого. І сьогодні костомаровознавці звертаються до студій харківського вченого. У більш широкому контексті М. Маркевич розглядає проблему у своєму дисертаційному дослідженні. Вона звертає увагу на вплив постаті М. Костомарова на формування Д. Багалія як історика Слобідської України, на їх особисте знайомство і спілкування та на оцінки спадщини першого після його смерті. Цікаво, що Костомарову Багалій присвятив кілька праць, проаналізувавши його наукову біографію, а також погляди на окремі проблеми. Він неодноразово посилається на твори вченого, вважаючи одним із найавторитетніших істориків Південної Русі. Ще один висновок М. Маркевич заслуговує на увагу: Д. Багалій відносив М. Костомарова одночасно до двох наукових шкіл – народницької та історико-етнографічної[50].

Вплив М. Костомарова на Д. Багалія розглядається нами в одній із статей, де джерелом дослідження насамперед стає епістолярна спадщина. Доведено, що між вченими, які належали до різних поколінь і генерацій, були достатньо близькі стосунки, і це відобразилося і на кар'єрі, і на поглядах молодого харківського історика. М. Костомаров спонукав Д. Багалія до студій з історії Слобожанщини, оскільки в молодості ця тема його самого дуже зацікавила, але зреалізована була тільки частково. Тому він радив своєму учневі, якщо можна так сказати, довершити важливу наукову справу. М. Костомаров підтримав Д. Багалія, опублікувавши свою рецензію в «Киевской старине», що для молодого дослідника було найкращою рекламою. Використавши свої зв'язки, він

[50] *Її ж.* Дмитро Багалій – дослідник української історіографії. Дис. … на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / М.І. Маркевич. Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. – Ч., 2014. – 246 с.

допоміг молодому вченому продовжити наукові пошуки у Петербурзі. Насамкінець, ми прийшли до висновку, що можна твердити про успадкування ідей Костомарова та існування тріади Костомаров – Антонович – Багалій як приклад тісного зв'язку поколінь в українській історіографії[51].

Порівняльна характеристика історіософських основ світогляду М. Костомарова і В. Антоновича стала предметом аналізу для В. Ващенка[52].

Більш широко дослідник розглядає внесок вченого в українську історіографію у монографії, де аналізує народницьку концепцію крізь призму творчості вченого. Зокрема, він торкається термінології вченого. Так, наприклад, термін «народність» у Костомарова, на його думку, має етнографічно-лінгвістичне забарвлення[53]. Автор вважає, що вчений був першим, хто поєднав ідею «народності» з принципом «федералізму», поняття держави не заперечував, просто не визнавав унітарності та абсолютизму[54].

В наступній лекції В. Ващенко рефлексує на тему релігійності М. Костомарова як мотиваційного чинника дослідження історії. Прагнення до пізнання істини у вченого напряму пов'язане з його глибокою духовною науковою парадигмою. Релігійність стала цементуючим матеріалом для тематики, підходу до вибору джерел тощо[55]. Безперечно цікавою є лекція-порівняльний аналіз

---

[51] *Гончар О.* Наукові контакти Миколи Костомарова та Дмитра Багалія // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 22-23 / Ред. кол.: Г.В. Боряк (відп. ред.), В.В. Томазов (заст. відп. ред.), І.Н. Войцехівська, М.Ф. Дмитрієнко, Г.В. Папакін, І.К. Хромова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 181-187.

[52] *Ващенко В.* Порівняльний аналіз історіософських поглядів М. Костомарова та В. Антоновича // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 61-69.

[53] *Його ж.* Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття / М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський / Навч. посібник. – Д.: ДДУ, 1998. – С. 11.

[54] Там само. – С. 15.

[55] Там само. – С. 49-50.

Костомарова та Антоновича. На думку автора, Костомаров був більш продуктивним і популярним, але В. Антонович – більш науково виваженим, тому що критично підходив до джерельної бази. Як романтик, він неодноразово критикувався позитивістами і змушений був захищати своє право на белетристичну форму історичної оповіді. Він завжди дбав про форму і стиль, а В. Антонович забував про свого читача і дбав про науковість[56]. «Наука, якою займався М. Костомаров, залишала досліднику простір для потамування своїх літературних амбіцій, реалізації своєї індивідуальності як дослідника через посередництво форми дослідження, задовольняла морально (через популярність), і матеріально (адже вихід його наукової продукції не пов'язаний із матеріальною зацікавленістю)»[57]. Але особливо нам імпонує міждисциплінарне дослідження В. Ващенка стосовно текстологічного аналізу праць М. Костомарова і насамперед висновок, що наукові та літературні тексти вченого не варто вивчати, відірвавши їх від біографії вченого, оскільки біографія є джерелом не тільки вивчення історичних поглядів, а й самого життя. Переважна більшість вчених вважають, що текст-джерело однаковою мірою впливають на науковий та літературний текст, забуваючи, що романтичне історіописання передбачає екзистенцію, тобто дослідник творить не тільки текст, а й сюжет і розвиток подій[58].

Варта увазі ще одна студія В. Ващенка про вартість слова Миколи Костомарова. Дуже слушною нам видається думка про те, що саме у нього слово хоч і не є безпосередньою дією, але має сакральне значення – «...святость свободы и мысли»[59]. Саме за свободу слова він боровся все своє життя, а коли не залишалось можливості відкривати свої думки, то здебільшого вони переходили на сторінки листів. Ми неодноразово наводили вище подібні докази.

---

[56] Там само. – С. 64.
[57] Там само. – С. 67.
[58] Там само. – С. 138-139.
[59] Там само. – С. 192.

У залежності від теми дослідження, слово М. Костомарова має різний дискурс. Зовнішня вартість слова у вченого неоднорідна: від розмитої до високої. Слово у М. Костомарова, на думку автора, може мати самостійну високу цінність.

Говорячи про внутрішню цінність слова, то у Миколи Костомарова вона досить полярна. Наприклад, читання для вченого – це інтелектуальна справа, а не відпочинок. Тому літературна діяльність М. Костомарова була тренуванням розуму, яке сприяло його історіографічній творчості. Спочатку українська поезія як шлях до пізнання української мови, а згодом українська історія та її неперервна схема. Звичайно, ми занадто узагальнено розглядаємо вартість слова історика, і це потребує додаткового дослідження.

Окремо у сучасному проблемному костомаровознавстві виділяємо праці О. Яся. На нашу думку, вони є досить оригінальними в оцінці постатті М. Костомарова як вченого. Серед багатьох студій, присвячених історику, для початку обираємо досить цікаву щодо ролі історика у творенні українського гранд-наративу. Автор вважає, що спадщина історика стала етапом в українському історіописанні, мала ознаки великого наративу: відправником був український історик-романтик, колективним героєм – український народ, а адресатом – українофільська інтелігенція. Відтак вона стала прологом до майбутньої «Історії України-Руси» М. Грушевського[60].

Ще раніше, у 2004 р. О. Ясь показав місце монографічної спадщини історика у всьому просторі подібних досліджень другої половини XIX ст. Автор твердить, що саме М. Костомарову належить поширення монографічного напряму в історіографії 50–80-х рр. XIX ст. Крім того костомарівські монографії, починаючи від «Богдана Хмельницкого», значно ширші від окресленої теми, бо висвітлюють не тільки саму історичну постаті, але й добу. При всьому читач найчастіше не може в тексті знайти дослідницьких

---

[60] *Ясь Олексій.* Романтизм і український гранд-наратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В. Смолій. – Вип. 3. – Ч. 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 221.

узагальнень, а лише вгадати, так би мовити, між рядками приховані коментарі. Таким чином, М. Костомаров надав розповіді привабливості роману, за словами М. Максимовича. О. Ясь приходить до висновку, що в монографічних студіях вченого відсутнє проблемне спрямування, хронологічні засади побудови композиції твору, домінування наративу і т.д. Також і науковий апарат історика особливий. Наприклад, у тому ж «Богдане Хмельницком» вступ фактично відтворює історію всієї козаччини, відсутні висновки, переважають польські джерела та козацькі літописи, а от історико-правничі документи і дипломатичні акти здебільшого ігноруються. Подібні проблеми в тій чи іншій мірі стосуються наступних монографій М. Костомарова. Загалом О. Ясь констатує, що нововведення історика закріпилося в історіографічній традиції кінця XIX ст. Домінування романтичних складових у світогляді вченого відобразилися у його монографічній творчості й обмежували його внутрішню рефлексію. Все це призвело до різночитання його студій і розбіжності оцінок творчого спадку та його впливу на подальший розвиток історичної науки загалом. Особливо цікавим для нас є співвідношення деякими дослідниками М. Костомарова з французом О. Тьєррі або ж віднесення його творчості до початків школи «Анналів» та історичної психології. Останнє для автора є сумнівним, а для нас відкриває нові обрії осмислення образу Костомарова-вченого[61].

Продовжуючи аналіз монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий», О. Ясь звертається до теми «історія як сюжет»[62]. Насамперед дослідник акцентує, що історичні твори М. Костомарова користуються нині великою популярністю саме через те, що через них автор веде своєрідний діалог з читачем. Численні

---

[61] *Ясь О.* Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 378-379.

[62] *Його ж.* Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89-106.

перевидання творчої спадщини вченого свідчать, що своєрідний художній стиль Костомарова задовольняє вимогливого сучасного читача не менше, ніж інтелектуальне середовище другої половини XIX ст. Ще М. Грушевський критикував історика за некритичне ставлення до джерельної бази, за описовий характер монографічних студій. Слушним є зауваження, що нині така характеристика не відповідає вимогам науки. Не можна однозначно оцінювати спадщину Костомарова, оскільки вона не відповідає жодним канонам і є унікальною. Враховуючи особливості романтичного історіописання, необхідно виявити інтуїтивні й чуттєві риси пера історика. Насамперед, слід звернути увагу на сюжети Костомарова, які він обирав для монографічних студій. Це найяскравіші історичні події і постаті, що самі по собі викликали захоплення у автора. Надзвичайний талант Костомарова, зокрема у зображенні образу Богдана Хмельницького, і став причиною фантастичного успіху однойменної монографії. І хоч праця мала численні недоліки і прорахунки, проте довгий час залишалася єдиним яскравим образом гетьмана та унікальною науковою працею. Це, насамперед, свідчить, що сюжет Микола Костомаров обрав вдало. Як відомо, праця удосконалювалася протягом чверті століття, мала чотири видання, спричинила полеміку в періодиці, але й досі залишається значимою в українській історіографії. О. Ясь звертає на це увагу і вважає, що попри доопрацювання, монографія залишалася майже без змін. Очевидно, що у Костомарова на це були приватні причини. Насамперед, до монографій у вченого ставилися певні вимоги: ідея, єдність дії і явищ, послідовність і завершеність сюжету, який необхідно оживити спогляданням, щоб праця не була штучною[63].

На нашу думку, даремно звинувачувати М. Костомарова у недоліках, адже він у вступі наголосив, що праця розрахована на широку аудиторію, а не на вузьке коло спеціалістів. Тому для необізнаного читача він подає широке історичне тло подій, що передують появі Богдана Хмельницького. Таким чином, Костомаров дозволяє читачу зануритися в епоху і відчути себе учас-

[63] Там само. – С. 92.

ником подій (історик насичує текст емоційністю, переживаннями і великою кількістю художніх замальовок). Погоджуємося з О. Ясем, що разом з цим автору вдається показати мінливість історичних подій, які відбувалися паралельно – це і становище міщан, поведінку євреїв під час повстання, релігійні перипетії. Звертаючись до емоційної сфери, історик передає глибину переживань народу в ті часи і те, як козацтво поступово перетворюється на рушійну силу перетворень. Отже, Микола Костомаров – це майстер відображення історичного контексту. Як історик-романтик він особливу увагу приділяє характеристиці еволюції духу народу і його ідейного носія козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ще один важливий момент актуалізує О. Ясь у своїй праці. М. Костомаров часто-густо, не задовольняючись інформацією з джерел, використовує стилізацію, адаптуючи певні картини до історичної доби, додає монологи і т.д. Для того, щоб наповнити дослідження, історик сам не раз відвідував місця описуваних подій, що перейнятися їх духом і вжитися у реконструйовані картини. Певна етнографічна практика була у М. Костомарова на ранньому етапі його творчості, пізніше вона переросла в інструмент стилізації минулого[64].

Цікаво, як історик тримає читача постійно у полі зору. Описуючи певні події, він робить своєрідні підказки, щоб спрямувати читача у потрібне русло і допомогти йому зробити правильні висновки. Одним словом, Костомаров поступово примушує співпереживати описувані події, і це не залишає читача байдужим. Змальовуючи образ Богдана Хмельницького, історик робить його привабливим насамперед тому, що гетьман в його інтерпретації, з одного боку, мудрий політичний діяч, видатний військовий керівник, а з іншого – звичайна людина зі своїми недоліками і непередбачуваністю. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників в особі історичного героя зберігається у костомарівській характеристиці колективного героя – народу. І це не дивно для романтичної історіографічної традиції.

[64] Там само. – С. 95.

Висновки О. Яся співзвучні з висновками інших його статей про монографію «Богдан Хмельницкий». Сюжет праці оригінальний, оскільки розроблений за авторською методикою, але інструменти традиційні для романтичного історіописання. Справа в тому, як автор їх використав, адже такої популярності не досяг жодний історичний роман другої половини XIX ст.

Продовжуючи дослідження згаданої монографії, О. Ясь торкається іншої проблеми – конструкції часу у висвітленні М. Костомарова. Його погляди дослідник вважає самобутніми, незважаючи на те, що вчений був представником романтизму в українській історіографії. Насамперед, О. Ясь констатує, що історик співвідносив будь-яке суспільство із традиційними тоді періодами виникнення, розквіту та занепаду. Його стан залежить від моральних і духовних засад, від боротьби ідей, які відображаються у поведінці колективного героя – народу. До таких засад Костомаров звертається досить часто у своїй працях. Він поділяє історію на зовнішні і внутрішні складові і у трактуванні історичного процесу надає переважу останнім. Так званий «дух народу» у різноманітних проявах життях має позачасову цінність і стає в центрі історичного процесу. На думку О. Яся, погляди М. Костомарова сформувалися під впливом німецьких романтиків ще в період його харківських університетських студій.

Крім роздвоєння на зовнішні і внутрішні чинники, М. Костомаров використовував і ще одну пару понять, таку як «старенове». Елементи одного й другого присутні в історичних студіях про козацтво. Виділяючи дві фази розвитку козацтва (первісну й заключну), Костомаров приходить до висновку: козацтво на початку було репрезентантом бажань народу захиститися від національного і релігійного гніту, а згодом перетворилося на руйнівну силу суспільства. Схожі конструкції історик будує, торкаючись історії давньої Русі. Там він бачить поєднання федералізму (удільності) і загальноруської єдності (єдинодержавності) в устремліннях давньоруських земель. Згодом М. Костомаров вибудовує історичну схему розраду удільно-вічового укладу Русі на збирання руських земель під владою Москви.

У культурі вчений розглядає поєднання візантійської складової та світської, язичницької. В період унії – боротьбу католи-

цизму і православ'я як протистояння старого і нового у релігійному житті періоду Реформації. Так ми бачимо, що конфронтація і взаємодія внутрішніх і зовнішніх чинників – це звична схема історіописання для Миколи Костомарова, але вона не має чіткості у часовому вимірі. Тут ми можемо заперечити О. Ясю, адже історичні процеси не завжди можна чітко локалізувати в часі, у Костомарова зазначені паралелі все-таки співвідносяться з певними історичними періодами, тому говорити тут про розмитість, на нашу думку, занадто категорично. Погоджуємося із твердженням, що для Миколи Костомарова дух народу – це «позачасове мірило вартості історії»[65]. Додамо лише, що обравши за найбільшу наукову цінність внутрішнє життя українського народу, вченому вдалося у живій, нехай місцями художній формі, відтворити не тільки цілісність історичного процесу, але й самобутність самого народу, його етнопсихологічні якості. Не усвідомлюючи цього, вчений, на нашу думку, все ж таки, був першопочатківцем в українській етнопсихології. У темпоральному сенсі він бачив швидше не єдність часових елементів, а їх співіснування і взаємодію (протистояння старого і нового – це теж взаємодія, хоч і зі знаком мінус).

Отже, в результаті дослідження О. Ясь прийшов до наступних висновків:

1) темпоральні елементи у розумінні Миколи Костомарова представлені у вигляді ідей, які борються за превалювання над колективним героєм. Вони репрезентовані як протистояння масового і персонального героя;

2) народний дух – тотальне ірраціональне явище, яке рухає історичний процес і є найвищим мірилом у романтичній системі цінностей вченого;

---

[65] *Ясь О*. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна у Цетрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 512-530.

3) Микола Костомаров визнає Божественне провидіння в історії і внаслідок цього визначає справу історії як пошук причин явищ, а не причини причин;

4) певні канони в історіописанні вченого спрямовані головній меті – «проникнути в історичний час тієї чи іншої доби, збагнути її якісний стан»[66].

Досліджуючи українську романтичну історіографію та її представників, О. Ясь називає Миколу Костомарова істориком-художником ще в одній своїй праці, яка так і називається «Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник»[67]. Підтверджуючи характеристику вченого-історика, дослідник виявляє ще кілька особливостей історіописання Костомарова. Насамперед, він сповнений ідеєю романтизму, а тому ніколи не оперує сухим фактажем, шукає джерельне підтвердження. Так Костомаров з великою довірою ставився до давньоруського та козацького літописання і використовував його на рівні з офіційними документами[68].

Також у цій розвідці розписано і проаналізовано списки джерел усіх прижиттєвих видань «Богдана Хмельницкого» і проаналізовано їх кількість, структуру і зміни, які відбулися в пізніших публікаціях монографії. Загалом дослідник прийшов до висновку, що еволюція поглядів на джерела у М. Костомарова відбувалася досить повільно. Характеристику деяких з них історик розмістив в «Актах Южной и Западной России», але вони мали вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було «історичне відчуття» в тлумаченні літописів, які, він використовував досить вільно, зрідка посилаючись і нечітко оформляючи самі посилання. Таке ставлення до джерел можна

---

[66] Там само. – С. 527.

[67] *Його ж.* Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Вип. 15. – К.: Український письменник, 2010. – С. 232-250.

[68] Там само. – С. 233.

пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем[69]. О. Ясь у своїй розвідці наводить думки С. Томашівського, М. Кордуби, які називали М. Костомарова «безкритичним істориком» і по всьому видно, що автор погоджується з такою характеристикою. Дослідник актуалізує думку, що суперечності в історичних дослідженнях М. Костомарова пов'язані з його характером. Неврівноваженість – риса характеру, про яку говорили більшість сучасників вченого[70]. Емоційність, мрійливість, неспокійність, вередливість Миколи Костомарова допомагали йому занурюватися в події, уявляти їх драматизм, захоплюватися ними і не заважали відноситися до історії як до божества і покласти на плаху науки все своє життя.

На нашу думку, порівняння історика з іноземними вченими-романтиками навряд чи мають сенс, оскільки його образ абсолютно особливий, він не вписується ні в які межі.

Монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий» присвячена розвідка Ю. Пінчука, але вона торкається полеміки з М. Максимовичем. Автор знаходить багато спільного між вченими в плані творчості, але наголошує на постійних дискусіях. Особливо це торкнулося згаданої монографії. Опираючись на публіцистичні листи М. Максимовича, дослідник приходить до висновку, що ця полеміка мала позитивні наслідки для історичної науки. Сама ж монографія відіграла величезну роль у творенні української етнічної ідентичності[71].

Продовжуючи дослідження впливу студій Миколи Костомарова на українське національне самоусвідомлення, Ю. Пінчук

[69] Там само. – С. 237-238.

[70] Там само. – С. 246.

[71] *Пінчук Ю.* Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницкий» // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. – С. 60-72.

звертається до аналізу праці «Гетманство Многогрешного»[72]. Слушною видається думка, що основна мета М. Костомарова полягала у «обґрунтуванні прагнення українців мати власну незалежну державу, що свідчить про значний внесок цього вченого у творенні української етнічної ідентичності»[73].

Ця ж думка проходить червоною лінією через наступну студію Ю. Пінчука «Мазепа»[74]. Автор аналізує зміст монографії відносно відображення у ній історичної свідомості М. Костомарова, особливостей його поглядів на місце Івана Мазепи в українському історичному процесі в період т.зв. зламів і критичних точок. Образ гетьмана, створений вченим, довгий час залишався найбільш фундаментальним у порівнянні з іншими студіями того часу. Основною принадою монографії є її ґрунтовність на великій кількості історичних джерел. Ю. Пінчук звертає велику увагу на те, що в цій праці присутні «невтішні характеристики І. Мазепи», які, на його думку, з’явилися там як жертва владі[75].

У аналізованій статті наскрізно проводиться думка, що монографія «Мазепа» мала величезний вплив на формування самоідентифікації українців. Автор зазначає, що вибір теми дослідження був новаторським в тогочасній історичній науці. Сам вчений був неблагонадійним для влади та ще й обрав таку непросту для того часу постать для характеристики. Ю. Пінчук констатує, що в цій праці М. Костомаров не зрадив народницькому напрямові, ним самим започаткованим. Він надав перевагу ролі народу в мазепинський час і показав, що гетьман програв, бо втратив підтримку широких верств населення. Концепція вченого щодо Мазепи була «виваженою і нейтральною, з опертям

---

[72] *Його ж.* Студія М. Костомарова «Гетманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 36-44.

[73] Там само. – С. 44.

[74] *Його ж.* Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3-18.

[75] Там само. – С. 5.

на унікальні джерела, а також некон'юнктурною та необразливою,... вона є авторською...»[76].

До аналізу монографії М. Костомарова «Мазепа» звертається і О. Ясь. Він, на нашу думку, характеризує працю дуже яскравими тезами. Наведемо одну з них. Порівнюючи цей твір з «Богданом Хмельницким», дослідник констатує «студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток у творчості історика-художника»[77]. Розкриваючи деякі незвичайні для Костомарова дослідницькі прийоми, О. Ясь неодноразово звертається до його епістолярної спадщини, за допомогою якої ілюструє свої думки, наприклад, щодо недостатності історичних джерел під час підготовки монографії, впливу фізичного стану Костомарова на його працездатність і психічне здоров'я, відношення його до історичної правди і т.п. Дослідник будує свою характеристику історика на доведенні його приналежності до романтичного історіописання, але й актуалізує творчі рефлексії, які не були раніше притаманні вченому, і виявилося лише в цій праці. Загалом, в окресленій студії ми бачимо Миколу Костомарова як високоморального, емоційного історика з абсолютно особливою методикою, дослідження якої лише розгортається у сучасній українській історіографії.

Підсумком аналізу монографічних студій М. Костомарова є дослідження О. Яся про їх місце у творенні українського гранд-наративу. Автор констатує величезну популярність праць історика у 60-х рр. XIX ст., що стало етапом у проекті «віднайдення України», до якого вчений мав безпосереднє відношення. У текстах Костомарова дослідник виділяє усі складові великого наративу: відправник – український інтелектуал-романтик, герой –

---

[76] Там само. – С. 16.

[77] *Ясь О.* Історія як міф. «Гетьман-відступник» у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А. Смолій, відп. секр. О.О. Ковалевська. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – С. 145.

український народ, адресат – українську інтелігенцію пореформенного періоду. Цікаво, що тріумф романтика Костомарова співпадає з початком нової культурної епохи в Росії, коли в інтелектуальний світ проникають ідеї позитивізму. Насамкінець автор розвиває свої раніше зроблені висновки: «Утім, очевидно, що його тексти не тільки підвели українське історіописання до конструювання великого національного наративу, а практично стали одним з етапів цього творення, зокрема відіграли роль своєрідного прологу до «Історії України-Руси» М. Грушевського»[78].

Значної уваги приділяють дослідники відношенню вченого до проблем української мови. Так, стаття «Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова» присвячена окресленню ролі вченого у становленні української літературної мови. Автори звертають увагу, що деякі заходи М. Костомарова неправильно трактуються в науці. Наприклад, його теорія мови «для хатнього вжитку» є лише вимушеною мірою для збереження української мови в другій половині XIX ст., коли вона перебувала під жорстким контролем, а згодом і повною забороною імперською владою. Ось яким висновком завершується студія: «М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови у тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову»[79].

Окремою сторінкою у громадсько-політичній діяльності вченого є його боротьба проти Валуєвського циркуляру 1863 р. Незважаючи на свою «неблагонадійність», він не побоявся особисто зустрічатися з автором документу з метою вплинути на обмеження репресивних заходів. Слушно зауважити, що Костомарову протягом всього його життя доводилося приховувати свої

[78] *Його ж*. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. // Український істричний журнал. – 2012. – № 5. – С. 13.

[79] *Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю*. Творець «Книги буття українського народу». – К.: НДІУ, 2007. – С. 39.

прагнення, думки і почуття і намагатися завуалювати їх з допомогою дозволених владою схем. За це вченого інколи не розуміли навіть колеги і близькі йому люди. І тільки тепер ми можемо побачити, яким все-таки далекоглядним виявився М. Костомаров.

Велике значення Костомарова у боротьбі за становлення української мови визнає і І. Гирич в одній із своїх розвідок[80]. Він актуалізує бажання вченого протистояти зневажливому ставленню до україномовного населення в Російській імперії шляхом популяризації української літератури. «Українські балади», опубліковані за два роки до виходу «Кобзаря», свідчать про те, що Костомаров вже тоді вважав мову головним чинником формування національної свідомості.

Ще однією важливою проблемою у вивченні постаті М. Костомарова є оцінка його як представника української інтелектуальної еліти. Це питання було висвітлено у збірнику «Еліти і цивілізаційні процеси формування націй»[81]. Зокрема у статті О. Рафальського говориться про основні документи Кирило-Мефодіївського товариства як першу політичну програму українства. Ця теза не є новою в історіографії. Прикметно, що характеризуючи соціальний структуру організації, автор спочатку не згадує В. Білозерського та М. Костомарова, але пізніше називає останнього головним ідеологом кирило-мефодіївців. Маючи своєрідні погляди на українське майбуття, у членів товариства у процесі тісного спілкування, гарячих дискусій кристалізувалася самосвідомість. У джерелах найяскравіше відображено паралель Костомаров–Шевченко. Про це у спогадах і листуванні свідчили інші кирило-мефодіївці. Результатом стало створення М. Костомаровим засад романтичного націоналізму, в якому він бачив майбутнє України не простим відтворенням ідеалізованого минулого, а наповненим новими пріоритетами, де центральне місце

---

[80] *Гирич Ігор*. Українська мова – як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX ст. // http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/1209-ihor-hyrych

[81] Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Збірник. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Т. 1. – 496 с.

належало окремішності України з її мовою, культурою і політичною системою[82].

Докладніше тема взаємного сприйняття Костомарова і Шевченка висвітлюється в іншій розвідці цього збірника, і тут основна увага приділяється джерелам особового походження. Стосунки між двома велетнями національної культури розглядаються у розвитку: від знайомства і першого враження до смерті Т. Шевченка і роботи М. Костомарова над увічненням пам'яті Кобзаря[83].

Вони познайомилися у Києві в 1845 р., швидко зійшлися, але так і не стали дуже близькими. Очевидно, у кожного було в житті щось особисте і закрите для стороннього ока. Під час зустрічей Костомаров і Шевченко читали один одному свої твори, а пізніше у листуванні згадували ці події, даючи високу оцінку творчості свого побратима. Як говорив М. Костомаров, близькість між ними була літературна, а не людська. Найголовніший пункт, який їх об'єднував, – велика любов до українського народу і мрія про світле його майбутнє. Участь обох діячів у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства теж була різною: Костомаров створив програмні документи і був прихильником мирних методів боротьби, натомість Шевченко закликав до більш радикальних заходів. Взагалі, деякі дослідники говорять про існування ліберального і радикального крил у товаристві. На нашу думку, це занадто різке твердження. Джерела свідчать, що під час зібрань кирило-мефодіївці часто дискутували, а значить висловлювали власні думки щодо майбутнього України. Про шляхи, якими будуть здійснюватися зміни в Російській імперії, не йшлося, оскільки всі вони були лише романтиками. Основна заслуга това-

---

[82] *Рафальський О.* Українська інтелектуальна еліта в середині – другій половині XIX ст. і процес формування української нації // Там само. – С. 133.

[83] *Гончар О.Т.* Українська інтелектуальна еліта у соціокультурному просторі Російської імперії XIX ст. (на прикладі взаємин М.І. Костомарова і Т.Г. Шевченка) // Там само. – С. 367-376.

риства (Костомарова й Шевченка в т.ч.) у створенні політичної програми майбутнього України поза будь-якою імперією.

Спілкування М. Костомарова й Т. Шевченка продовжилося до останніх днів Кобзаря. Після звільнення із заслання вони листувалися і зрештою зустрілися у Петербурзі, «щоб поплакать о братстві». Шевченко був у захваті від Костомаровського «Богдана Хмельницкого», натомість Костомаров бачив у поеті майбутнє української літератури, яка мала відіграти вирішальну роль у творенні нової еліти. Звертаючись до епістолярію, ми бачимо теплоту, турботу, спільність інтересів і справжню дружбу. Насамкінець у розвідці звертається увага на ставлення М. Костомарова до пам'яті поета. Йому неодноразово доводилося захищати добре ім'я Кобзаря від нападів у пресі. Історик доклав чимало зусиль аби світ побачили недруковані твори поета, в т.ч. й російськомовні. У спогадах Костомаров відзначав, що слово Шевченка буде жити, оскільки воно близьке і зрозуміле простій душі народу.

Тема «Костомаров–Шевченко» знаходить відображення у розвідці І. Пасько[84], де дано влучні оцінки творчості М. Костомарова і Т. Шевченка і актуалізовано їх взаємовпливи. Автору слушним видається таке поєднання класиків історіографії та поезії, оскільки вони є яскравими представниками інтелектуальної еліти XIX ст., коли українська наука і культура робили величезні кроки вперед, поєднуючи і вплітаючись у килим української ідентичності. Актуалізація цього процесу сталася на фоні українського національного відродження, активними учасниками якого були і М. Костомаров і Т. Шевченко.

Цінність доробку М. Костомарова полягає у тому, що він фундаментально дослідив «національний характер, психологію,

---

[84] *Пасько І.В.* Костомарівська наука і Шевченківська поезія на тлі доби (до 190-річчя від дня народження М.І. Костомарова і 160-річчя заснування Кирило-Мефодіївського братства) // Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур. Матеріали третьої міжнародної наукової конференції. 22-23 травня 2007 р. – Рівне, 2007 р. – С. 69-76.

світогляд українського народу» та вибудував цілісну картину його історії. Цілком погоджуємося з автором, що аналізуючи творчість М. Костомарова, дослідники мало уваги приділяють еволюції його як вченого. «Апогеєм цієї еволюції стало унікальне і органічне поєднання Божого дару художнього слова, яким володів Микола Костомаров, з широкою ерудицією і глибиною знань вченого-історика»[85].

Автор цілком слушно визначає вплив поезії Т. Шевченка на науково-історичний світогляд М. Костомарова, але дещо перебільшує вплив поета на науково-історичну діяльність вченого. Погоджуємося з думкою, що вони часто дискутували між собою і критикували один одного, але разом з тим це позитивно впливало на їх творчість.

Микола Костомаров, як бачимо, глибоко шанував Тараса Шевченка і був вражений байдужістю оточення до особистості поета і художника після його смерті. Історик одним з перших оцінив багатовекторність таланту Кобзаря, його творчий геній.

Оточення вченого, особистісні стосунки з колегами займають вагоме місце у сучасному українському костомаровознавстві. Так Ю. Пінчук та О. Кіян проаналізували взаємовідносини Костомарова і Антоновича і спільній розвідці[86]. Дослідники наголошують на впливі першого на формування наукового світогляду другого, проводять паралелі між ідеями вчених. Зрештою вони констатують, що між М. Костомаровим і В. Антоновичем є багато спільного, але останній все-таки пішов вперед у порівнянні зі своїм учителем, він сформував власну історичну школу, яка виробила нову методологію. Кожен з учених був сином свого часу.

Епістолярні джерела проливають світло на наукові контакти М. Костомарова та В. Барвінського. Нами доведено, що на початку 80-х рр. XIX ст. історик продовжував відстоювати свої

---

[85] Там само. – С. 71.

[86] *Пінчук Ю., Кіян О.* Микола Костомаров і Володимир Антонович: єдність ідей та відмінність методології // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 43-51.

українофільські позиції, хоча не раз був критикований українською інтелігенцією. Дискусія з приводу місця української мови у тогочасному суспільстві відбулася у листуванні з відомим львівським громадським діячем В. Барвінським[87].

Стаття О. Кравченко теж висвітлює стосунки М. Костомарова з одним із своїх друзів і колег[88]. Вона присвячена характеристиці відносин з відомим істориком, письменником і громадським діячем П. Кулішем. До цієї теми дослідники звертаються досить часто, оскільки обидва були колегами, друзями й опонентами. Характеризуючи взаємини Куліша і Костомарова, авторка визначає їх непростими, покладаючись на епістолярні свідчення, а саме листи Пантелеймона Олександровича до Костомарова та інших осіб, в яких останній згадується. Так само О. Кравченко використовує листування Миколи Костомарова. Завдяки вдалому відбору джерел дослідниці вдалося розкрити суперечності у взаєминах вчених, показати ідейні протиріччя їх творчості, розкрити особливості характерів обох респондентів і з'ясувати еволюцію стосунків. Найскладнішими стосунки були у зрілому віці, адже розбіжності у поглядах ставали все глибшими, але обидва зуміли зберегли повагу один до одного.

Стосунки М. Костомарова зі своїми колегами висвітлюються у дослідженні В. Смілянської 2005 р.[89], яка актуалізує літературну творчість М. Костомарова. Аналізуючи спадщину вченого, його суспільно-політичну діяльність, авторка доречно звертається до листування, зокрема з О. Кониським, акцентуючи увагу читача на

---

[87] *Гончар О.Т.* Проблема русификации западных окраин Российской Империи во второй половине XIX в. в переписке Н.И. Костомарова и В. Барвинского // Исторический путь литовской письменности / Институт литовского языка; редколлегия сборника: Ю. Будрайтис. – Вильнюс: Издательство Института литовского языка, 2005. – С. 324-337.

[88] *Кравченко О.* П. Куліш та М. Костомаров: до історії взаємин // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 253–259.

[89] *Смілянська В.М.* Шевченкознавчі розмисли. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 434-469.

боротьбі М. Костомарова за українську мову та публікацію навчальної літератури для народу як основного засобу просвіти. В. Смілянська звертає увагу читача на те, що і після смерті вченого його ідеї не залишали байдужими громадськість. Так, ідея мови як «домового» засобу спілкування по-різному трактувалася. Наприклад, М. Драгоманов вважав її поступкою урядові, а І. Шраг та М. Комаров визнавали необхідність езопівської мови «для висловлення заборонених ідей»[90].

У цьому ж збірнику подається ще одна розвідка стосовно М. Костомарова та М. Драгоманова[91]. В ній авторка торкається причин конфлікту середини 1870-х рр., пов'язаного з відмовою М. Костомарова використати підконтрольний йому фонд для друкування літератури за кордоном. Слушною видається думка дослідниці щодо однобічності образи з боку М. Драгоманова, який з часом заспокоюється і переглядає свої критичні погляди на діяльність М. Костомарова, але вже після його смерті. Для ілюстрації В. Смілянська звертається до приватного листування М. Костомарова та епістолярію М. Драгоманова, де він висловлює позитивні відгуки щодо федералістичної програми історика та впливу її на «українофільський соціалістичний ідеал»[92].

Вплив М. Костомарова на формування світоглядних основ відомого письменника та історика Д. Мордовця розглядається у статті чернігівського дослідника Ю. Музики[93]. Під час саратовського заслання «опальний» професор познайомився з випускником місцевого університету Д. Мордовцем, і це мало вплив на становлення наукових поглядів майбутнього українсько-російського інтелектуала, а також на його громадську позицію. Насамперед, автор дає характеристику світоглядним переконанням М. Костомарова, які базувалися на своєрідному поєднанні християнства і романтизму. Будь-яке фізичне явище має Божест-

---

[90] Там само. – С. 465.

[91] Там само. – С. 470-486.

[92] Там само. – С. 473, 475-476.

[93] *Музика Ю.* Формування світогляду Д.Л. Мордовця // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С. 82-90.

венну духовну основу і є її проявом. Діяльна складова історичного процесу залежить від «народного духу». Найбільш яскраве враження на Д. Мордовця справили «Книги буття українського народу», де у біблійній розповіді розкрито історію України на тлі загальної картини світу. Особливо близькими для сприйняття молодого дослідника стали думки щодо релігійності українців та їхніх пошуків соціальної справедливості й рівності на різних етапах своєї історії. Потрапляючи під іноземний гніт, українці зазнали страшних випробувань, насамперед, духовних, але не втратили віри у Божественне провидіння та велике майбутнє у слов'янському братстві.

Загалом, праця розкриває предмет дослідження, але у дуже загальних рисах, і це має своє пояснення. Якби автор розширив коло джерел студії і звернувся до джерел особового походження, то знайшов би додаткову й більш докладну інформацію. Скажімо, які ідеї знаного історика Д. Мордовець реалізував у літературній, а які у історіографічній діяльності.

Постать М. Костомарова завжди у центрі уваги дослідників українського відродження. Так, В. Сарбей високо оцінює його роль: «Лише зовсім невелика національно свідома меншість з освіченої інтелігенції, загальна чисельність якої так само була незначною, безпосередньо брала активну участь у процесі національного відродження. На ролі ідейних проводирів української нації головним чином силою своїх непересічних інтелектів підносилися лише окремі діячі культури і науки, а серед таких у XIX ст. яскраво вирізняються володарі дум поколінь Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, П. Куліш»[94]. Як бачимо, дослідник ставить М. Костомарова у число декількох провідників українського національного відродження, одразу після Т. Шевченка.

---

[94] *Сарбей В.Г.* Пантелеймон Куліш у сучасному йому і нинішньому українському національному відродженні // Пантелеймон Куліш і українське національне відродження. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 175-м роковинам від дня народження письменника. – Харків, 1995. – С. 4.

Велику увагу постаті М. Костомарова приділяє у своїх працях С. Світленко. Зокрема у монографії про народництво він визначає вплив вченого на формування термінів «народолюбство», «народництво», «українофільство» та ін.; на активну участь у літературній дискусії 30–60-х років XIX ст., яка спрямована була на захист української мови як чинника у розвитку літератури та історії народу. Реалістичне відтворення життя народу стає головним завданням історичної прози і драми, якими займався молодий Костомаров. Цікавим є зауваження про вплив творчості М. Гоголя на формування літературних інтересів Костомарова та інших харківських романтиків[95].

Значна увага автора прикута і до впливу слов'янофільства на становлення українофільства, яке збагатило і розвинуло власними ідеями цей рух аж до того, що влада почала переслідувати навіть назви «Україна», «Малоросія», «Гетьманщина»[96]. Загалом європейська філософська думка справила величезний вплив на формування світогляду М. Костомарова, починаючи з дитинства, коли він познайомився з німецькою та французькою літературою і навіть вивчив напам'ять значну їх частину. Творчість історика у пореформенний період мала великий вплив на суспільство, зокрема молодь, яка цікавилася історією України і була у захваті від монографій Костомарова[97]. Праця С. Світленка варта уваги зацікавленого дослідника-костомаровознавця, оскільки торкається багатьох аспектів наукової та громадсько-політичної діяльності вченого у світлі його україноцентричних уподобань.

Останнім часом звертається велика увага на аналіз впливу Миколи Костомарова на формування української національної ідеї. Показовими у цьому аспекті є дослідження Я. Козачка. У своїй монографії «Українська ідея: з вузької стежки на широку

---

[95] *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Д.: Вид-во «Навчальна книга», 1999. – С. 98.

[96] Там само. –С. 102-103.

[97] Там само. – С. 129.

дорогу»[98] він розглядає літературну і науково-публіцистичну спадщину М. Костомарова в багатьох цікавих ракурсах, але насамперед у націєтворчій її ролі. Автор вибудовує свою працю у вигляді нарисів інтелектуальної біографії вченого. Він простежує формування світогляду Костомарова в різні періоди його життя. Зупинимося докладніше на основних думках автора.

У молодості майбутній вчений формувався під впливом кращих представників харківської інтелігенції, насамперед Г. Квітки, І. Срезневського, А. Метлинського. Бажання пізнати внутрішнє життя українців привело його до опанування української мови та перших літературних спроб. Це був не простий, але захоплюючий, насичений відкриттями час, коли Костомаров, як губка, вбирав у себе український дух. Тоді ж і з'явилося бажання йти вперед, щоб опанувати розуміння, яким повинне бути майбутнє українського народу. В Кирило-Мефодіївському товаристві бачимо перші паростки національної ідеї в розумінні Костомарова і його соратників. Розгром братства, перебування у Петропавлівському равеліні, заслання – такі випробування випали на долю людини, яка лише хотіла добра для України. Я. Козачок стверджує, що в період заслання вчений залишається вірним «націєтворчій ідеї України, пристрасним поборником її, і в поті чола працює задля утвердження своїх переконань на широкому суспільному терені. Однак шукання письменник переносить головним чином у сферу науки і публіцистики...»[99]. Одразу після заслання Костомаров вливається в нове суспільно-політичне мереживо, яке втягує його у вир приємних і не дуже подій. Він стає професором Петербурзького університету, виступає на публіці з диспутом проти М. Погодіна, бере участь у діяльності часопису «Основа». На думку автора, публіцистичні виступи історика були співзвучними з ідеями «Основи». Але у своїх переконаннях Микола Костомаров не зрадив ідеям Кирило-

---

[98] *Козачок Я.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К.: НАУ, 2004. – 352 с.

[99] Там само. – С. 108.

Мефодіївського братства, тому й розійшовся з громадівцями, які хотіли радикально-революційних перетворень в Російській імперії[100]. На сторінках «Основи» вчений продовжував втілювати ідеї 40-х рр. XIX ст. Так він оголосив про збір коштів на навчальну літературу українською мовою. Автор констатує, що більшості полемічних праць історика взагалі і того періоду зокрема властива далекоглядність і сучасність[101].

«Трагедія Костомарова-вченого була ... в тому, що він обстоював позиції уярмленої національної ідеї, підневільного політично і морально народу... Людина свого часу, Костомаров був при цьому наділений рідкісним даром ученого – вмінням осягнути предмет дослідження і в ретроспективі, і в контексті історичної доби, і в перспективі, а в своїй сучасності бачити всі можливі проекції проблеми. Це риси кабінетного ученого, але це робило також Костомарова блискучим глибоким ідеологом. До того ж з ранньої юності і до кончини був Костомаров безкомпромісним патріотом. Розумів важливість своєї праці для України, тому знову і знову виносив свої судження на голгофу суспільних розтерзань», – твердить Я. Козачок[102].

Погоджуємося також з думкою автора, що «масштаби його громадсько-публіцистичної діяльності та її значення для загального розвитку прогресивного напрямку національної думки XIX століття ще тільки починають проглядатися і осмислюватися»[103]. Також нам імпонує теза щодо завуальованості деяких висновків Миколи Костомарова в глибині історичних подій. Саме це і бачили опоненти вченого, а він змушений був переконувати всіх у лояльності до системи. Цілком правильним є думка, що до Костомарова будуть повертатися всі, хто досліджуватиме українську ідею. Без нього осягнути її неможливо.

Ще кілька зауваг робить дослідник з приводу боротьби між Україною і Росією за М. Костомарова як свого вченого.

[100] Там само. – С. 132.
[101] Там само. – С. 142.
[102] Там само. – С. 151.
[103] Там само. – С. 162.

Підтримуємо думку, що тут дискусія переведена з площини практичної в ідеологічну. Відібрати у нас Костомарова хотять противники прогресу українства. Українська культура все-таки залишається у гіршому становищі, і про це свідчить навіть кількість перевидань творів Миколи Костомарова в Росії[104].

Відзначаючи позитивні риси праці Я. Козачка, можна сказати про опору на різноманітні джерела, переважно епістолярні. Вони надзвичайно яскраво допомагають висвітлювати основі тези наукової та громадської діяльності М. Костомарова як борця за українську національну ідею.

Роздуми про творчий феномен Миколи Костомарова знаходимо ще в одній розвідці Я. Козачка[105]. Автор вважає його знаковою постаттю в історії української духовної культури, творцем її системних наукових основ у широкому спектрі діянь. У всьому його твори характер метаоснови, творили підґрунтя найважливіших історіософських засад української націєтворчої ідеї, її практичної реалізації у слові. В складних умовах імперського режиму доробок Костомарова відкривав тривалі перспективи розвитку науки. Погоджуємося з автором, що твори вченого були ідейно заанґажованими. Українська націєтворча ідея визначала коло його наукових інтересів, вибір історичного матеріалу і його тлумачення, тем, змісту і стилю науково-полемічних виступів, їх духовну наповненість, впливала на оцінку ним діянь чільних представників нації.

Національною пристрастю переповнені його освітні ідеї. За кількістю зробленого, фундаментальністю спадщини, її вагомістю мало хто з його сучасників дорівнював Костомарову, як і за глибиною знань, громадянською пристрастю, правдивістю, працездатністю.

---

[104] Там само. – С. 179.

[105] *Козачок Я.* Творчий феномен Миколи Костомарова в ідейно-естетичному контексті доби (проблеми систематизації та інтерпретації) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 262-275.

Автор вдається до характеристики його художньої творчості. Зокрема він констатує, що комплексний аналіз творчості Миколи Костомарова потребує нових методологічних підходів в царині його націєтворчого дискурсу, розглядаючи в ньому теорію ідей. Необхідне нове прочитання індивідуального художнього стилю історика. Також назріла проблема означити деструкції і спростувати кривотлумачення його творчості. Незаперечна заслуга вченого у збагаченні історичної науки полягає ще в тому, що він наповнив історіописання новими соціально-історичними сюжетами, показав драматизм історії України в точках її біфуркації. Його твори мали суспільно-історичне значення.

Великого значення надається науково-публіцистичній творчості М. Костомарова у розвідці В. Єгорова[106]. Зокрема автор констатує, що вона «ознаменувала поважну віху в еволюції історичної думки України та була основою для розвитку народницької течії в українській історіографії, стала підґрунтям політичної програми українського національного руху наприкінці XIX ст.»[107]. Слушними є тези В. Єгорова про велике бажання історика позитивно вплинути на український освітній процес, незважаючи на звинувачення його в українофільстві, сепаратизмі і т.п. Його публіцистичні виступи «були поодинокими спробами на тлі дуже низької активності українофілів та їхньої відвертої бездіяльності після 1863 р.»[108]. Особливу цінність аналізованої розвідки є її базування на епістолярній спадщині М. Костомарова, що найбільш яскраво ілюструє його непримиренну позицію щодо захисту права української мови на вільний розвиток. Цінним є зауваження автора про походження теорії «мови для домашнього вжитку». Її, як відомо, виставляють на докір Костомарову, начебто він погодився з обмеженням ролі української

[106] *Єгоров В.В.* Науково-публіцистична боротьба М.І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х років) / В.В. Єгоров // Сторінки історії : зб. наук. праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – Вип. 31. – С. 37-51.

[107] Там само. – С. 38.

[108] Там само. – С. 43.

мови в тогочасному суспільстві. В. Єгоров доводить, що вчений мав на увазі появу літературної української мови, яка об'єднує мову освічених верств українського народу з побутовою мовою простого селянина. Насамперед, Костомаров мав на увазі, що цей процес не можливий без розвитку суспільства і його культури. Коли ж на нього посипалися звинувачення від українофілів, то вчений намагався пояснити свою позицію у засобах масової інформації. На його думку, без активної діяльності інтелігенції у боротьбі проти заборон, накладених на українську мову, вона може перетворитися лише на побутовий засіб спілкування[109].

Тему відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості історика розкриває Ю. Пінчук у ювілейній статті, присвяченій 190-й річниці від дня народження М. Костомарова[110]. Він розглядає дисертацію про унію та інші розвідки, які вважає знаковими у творчості вченого. Спираючись на студії М. Грушевського, автор показує наукову вагу дисертації М. Костомарова, яка була заборонена і знищена в силу певних суспільно-політичних обставин. Як би не впирався уряд Російської імперії, ця праця історика вплинула в той момент на формування національної свідомості українців. Відносно свого часу це було оригінальне бачення історії України, нове віяння в науці, неупереджений погляд на роль духовенства в суспільстві, народні рухи, пов'язані з унією, і загалом вона започатковувала народницький напрям в українській історіографії[111].

Ю. Пінчук констатує, що у дисертації прослідковується націєтворча ідея вченого, яка спочатку знаходилася у площині унійних процесів, а згодом трансформувалася в думку про необхідність звільнення Західної Русі від польського гніту та з'єднання із Східною (але без Росії) як шлях до побудови своєї держави. Така постановка питання і варіант відповіді на нього, безперечно, були

---

[109] Там само. – С. 47.

[110] *Пінчук Ю.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88.

[111] Там само. – С. 81-82.

на рівні наукового відкриття[112]. Автор також намагається нівелювати деякі упереджені думки щодо самої дисертації та обставин, в які вона потрапила. Насамкінець він підсумовує: зміст дисертації М. Костомарова значно виходить за межі декларованої теми; праця є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. висвітлити розуміння української національної ідеї, пробудити національну свідомість читача[113].

Аналізуючи вплив вченого на тогочасне суспільство, слід звернути увагу на монографію відомого дослідника І. Гирича, де Микола Костомаров розглядається як український інтелектуал другої половини XIX ст. Автор називає його українофілом, який схилявся до російсько-українського політичного дуалізму. І цьому він дає цілком адекватне пояснення. Справа в тому, що українська розумова еліта на той час не була спроможною поширити свій вплив на широкі верстви населення, оскільки для цього їй потрібні були значні кошти. Тому вона намагалася відвоювати культурний простір через мову, яка сприймалася не тільки як культурна, а й суспільна цінність[114]. Федералізм П. Куліша і М. Костомарова дослідник вважає проявом слабкості українського руху, який був нездатним йти далі[115]. Заслугою вченого є внесок у творення українського месіанського національного міфу щодо провідної ролі нашого народу у справі побудови демократичної слов'янської спільноти[116]. Автор відносить Костомарова до будителів нової України. Аналізуючи засадничі принципи українського романтизму другої чверті XIX ст., він наголошує, що вчений, слідуючи за М. Максимовичем вважав, що український фольклор – це витвір народу, який відображає

---

[112] Там само. – С. 83.

[113] Там само. – С. 86.

[114] *Гирич Ігор*. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія / І.Б. Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – С. 11-12.

[115] Там само. – С. 17.

[116] Там само. – С. 82.

його правдиву історію на відміну від офіційних схем, які пропонувалися російською і польською історіографією[117].

Неодноразово у своїй праці І. Гирич повертається до питання про політичну лояльність українських діячів до російської державності. Визнаючи наукові заслуги М. Костомарова, він називає його подвійним істориком, який писав свої твори переважно російською мовою, а українську вважав придатною лише «для домашнього вжитку». І тут ми не можемо з ним погодитися і вдамося до деяких критичних роздумів. Справа в тому, що якби автор ближче був знайомий з епістолярною спадщиною вченого, або ж з деякими нашими дослідженнями, то можливо він не був би таким категоричним. Питання мови завжди хвилювало історика, починаючи з юних дослідницьких років і аж до смерті. Українська мова була йому близька з дитинства (його мати – українка-кріпачка), в молодості він посилено опановував її у двох напрямах – спілкуючись з народом під час своїх етнографічно-фольклорних експедицій та під керівництвом І. Срезневського у харківський період. Читав запоєм твори українських письменників і поетів, робив проби писати власноруч. Враховуючи його здібності у вивченні мов, українська йому зрештою підкорилася. Дуже вдалими були цитати Миколи Івановича в листах, вони свідчили, що він не тільки навчився говорити українською, але й осягнув її багатство – мелодійність, насиченість фразеологізмами, поетичність. Протягом життя вчений постійно спілкувався з народом, удосконалюючи побутову мову. До української мови він ставився як до скарбу, що є образом духовного світу українського народу. Але найціннішими у його діяльності було бажання прикути інтерес суспільства та еліти до необхідності розвитку літературної складової мовного процесу та практичні заходи щодо реалізації власних ідей з цього приводу. Цьому Костомаров присвятив левову частку своєї українофільської діяльності і намагався теоретично розробити шляхи поступового розвитку мови на шляху до її літературного вдосконалення. Ми не будемо вдаватися до детальної характеристики чіткої програми шкільної

[117] Там само. – С. 90-91.

освіти, яка базувалася на обов'язковому вивченні рідної мови. Наголосимо лише на тому, що вчений добре розумів обставини, в яких перебувало все українське. Тому теорія мови «для домашнього вжитку» – це лише прикриття справжніх намірів, серед яких поступовий вихід української мови на загальноєвропейський рівень. Задля цього він популяризував кращі зразки української літератури, намагався донести їх до найширшого кола читачів, боровся за добре ім'я Кобзаря та підтримував нову плеяду діячів, які вийшли з різних верств населення, але були віддані справі мовно-літературного служіння в ім'я майбутньої слави України.

Уявлення українських інтелектуалів-романтиків про Східну Європу та її поділ характеризує Л. Зашкільняк в одній із своїх студій[118]. Він твердить, що в першому політичному документі української еліти авторства М. Костомарова − «Законі Божому» − відображенні уявлення про Україну, українців та їх історичне місце на карті Європи, характерні для першої половини XIX ст. Вони пов'язані з ідеєю слов'янської єдності, яка охопила весь континент. Але найціннішим, на думку дослідника, є те, що у пріоритети було виведено прагнення українських інтелектуалів бачити Україну самостійною і самодостатньою у всіх смислах. Романтичний образ особливого «народного духу» у цьому документі ставився на перший план і вважався провідним чинником завоювання українцями свого права на повноцінний розвиток у сім'ї братніх слов'янських народів. Такі думки свідчили, що в середині XIX ст. на арені політичної боротьби «малоросійську» інтелігенцію замінила нова українська еліта[119].

У костомаровознавчому дослідженні Н. Морської аналізується філософія українського романтизму, що успадковує і посилює інтерес до ірраціонального від попереднього періоду бароко. У мислителів-романтиків, в т.ч. й М. Костомарова, пізнання розглядається як глибока робота душі, внутрішні переживання та

---

[118] *Зашкільняк Л.* Уявлення українських інтелектуалів першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи // Ейдос. Альманах. – 2013. – Вип. 7 – С. 7-17.

[119] Там само. – С. 15.

духовна потуга. Вчений стверджував, що ірраціональну суть людини та народу вцілому можна зрозуміти через українські народні поезії й пісні, які є втіленням внутрішнього духу. М. Костомаров та інші мислителі-романтики вели постійний пошук пояснення екзистенціальності людського життя, з якого випливає твердження, що лише ірраціональна, інколи містична, сфера дає відповіді на вічнолюдські запитання, бо світла душа, щире людське серце є джерелами пізнання світу і самих себе, вони наділені особливою мудрістю і є основою зовнішньої та внутрішньої гармонії людини. М. Костомаров доводить, що засобами естетично-морального відтворення людини, які вивертають назовні її «прихованість», виокремлюють кожен народ із загалу, визначають його «окремішність», є рідна пісня й слово[120].

Дослідник І. Ільчук розглядає вплив теорії Дж. Локка на теорію етнічної та національної ідентичності М. Костомарова[121]. Прямих доказів, що вчений застосовує вказану теорію не знаходить, однак прослідковує збіг у багатьох пунктах. Микола Костомаров досліджує проблему ідентичності, не вживаючи відповідного терміну. Натомість використовує поняття тотожності, відмінності, схожості. Крім того етапи аналізу етнічної та національної ідентичності повністю співпадають з думками Дж. Локка. Костомаров розглядає етнос як тіло, тому, наприклад, українська та російська нації є різними тілами, оскільки одночасно перебувають в різних місцевостях. Причому щодо української це сказати простіше, а от російська постійно розширює місце перебування за рахунок загарбання чужих територій. Відійшовши від основної теми, зазначимо, що висновки вченого у XIX ст. були

---

[120] *Морська Н.Л.* Ірраціональне пізнання в філософській думці України : Автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Н.Л. Морська; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 20 с.

[121] *Ільчук І.А.* До проблеми впливу методології Дж. Локка на теорію етнічної та національної ідентичності М.І. Костомарова // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 35-41.

надзвичайно важливими, вони актуальні нині, за майже два століття потому.

Але повернімося до нашої теми. Отже, на думку Костомарова етноси відрізняються чисельністю (у цьому їх відмінність), але якщо етноси рівні за величиною, то це схожість. У аналізі схожості і відмінності вчений виходить із особливостей психіки, а саме, як людина сприймає себе у оточуючому світі, як вона відноситься до рослинного, тваринного світу, стихійних явищ тощо. У характеристиці ідентичності він застосовує спочатку поняття тотожності, а згодом відмінності. Цікавими і характериними для романтичного світогляду є форми ідентифікації за М. Костомаровим:

- звичайне емоційне ототожнення себе з тваринним світом;
- звичайне емоційне ототожнення себе з природнім світом або окремими явищами;
- ототожнення себе зі своїми предками (богами);
- включення себе в номінальну соціальну групу;
- віднесення себе до етнічного гурту.

Отже, І. Ільчук робить висновок, що для Костомарова етнічна ідентифікація – це психологічний процес уподібнення себе з етнічною групою. Набір чинників, які формують етнічну ідентичність, у вченого складався у період формування академічної етнології, тобто у XIX ст., у добу розвитку романтизму. Це, насамперед, спільна територія, економічні фактори, релігія, мова, культура, спільність князівської влади. Особливу увагу вчений надає релігійному факторові. За часів Київської Русі український етнос спочатку зробив крок назад, оскільки довелося відмовитися від старої релігії і перейти до «чужої», але згодом християнство виступило консолідуючим чинником і посилило почуття етнічної цілісності, а у XVII ст. стало символом боротьби. Цікавими є у Костомарова відмінності у ідентичності нації та народу. Народ, етнос – це тіло «в костюмах, з його поступом, з його зовнішнім виглядом», а також особливостями домашнього побуту, звичаїв, обрядів, життя, господарювання, мови. Все це є відображення душі. Тобто, зовнішній світ (тіло) є виявом внутрішніх особливостей (образу, духу). Щодо історії, то Костомаров розрізняє її

об'єктивну та суб'єктивну складову. Об'єктивна – це те, як відбувалися події у свій час, друга – це образ цих подій в істричній пам'яті. Ільчук стверджує, що об'єктивна сторона є об'єктивною характеритикою нації, а суб'єктивна – це суб'єктивні оцінки об'єктивних характеритик. Миколі Костомарову, безумовно, одному з перших належить заслуга створення смислового образу я-концепції нації. Історик приходить до висновку, що оцінюючи історичне минуле у сукупності і цілісності явищ, які пройшли, дрібниці стираються, залишаючи головне й важливе у пам'яті: «Чим більше часу прожив народ, віддаляючись від минулого, тим це минуле більше втрачало для нього деталі, залишаючись у народному житті лише головні риси»[122]. Автор приходить до важливого висновку, що національна ідентичність – це форма ідентифікації, повернена в історичне минуле. Микола Костомаров намагається показати національні особливості, соціальний статус та ідеологію, об'єднавши їх у систему, яка сформувалася історично та існує нерозривно між минулим, сучасним і майбутнім. Вже тоді вчений зумів дослідити первісне становище українського народу (який він називає своїм), порівнявши стан розвитку освіти і життя вцілому із відповідною еволюцією західних етнічних спільнот. Найцінніше, на нашу думку, що в я-концепції нації Миколи Костомарова належне місце займає поняття перспектив розвитку: «Погляд народу на природу показує разом з релігією, що таке народ, яке людське буття він містить в собі, а це веде до уяснення подальших історичних питань – чому народ діяв так, а не інакше»[123].

Ми бачимо, що останнім часом значний масив праць в галузі костомаровознавства створено на історіософську тематику, насамперед стосовно романтизму. У монографії А. Сініциної висвітлюється історико-філософські погляди М. Костомарова як

---

[122] *Костомаров Н.И.* Историческое значение южно-русского песенного творчества // Исторические монографии и исследования. В 8 кн. – СПб, 1903. – Кн. 8. – Т. 21. – С. 438.

[123] *Его же*. Об историческом значении русской национальной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 60.

представника українського романтизму[124]. Авторка вважає вченого українським етнопсихологом, який поставив народ у центр історичного дослідження і проаналізував його самобутність через психометричні якості та історичні чинники, під впливом яких вони формувалися.

Український романтизм набуває національного забарвлення, формуючи тим самим україноцентричне мислення українських романтиків, серед яких слід відзначити М. Костомарова. Цінністим у дослідженнях М. Костомарова є те, що він через призму національної психології намагається визначити і обґрунтувати ідею незалежної української держави, що випливає з самої природи українського народу.

Ця тема знаходить відображення у дослідженні Т. Сокіл[125]. Микола Костомаров, розуміючи і сприймаючи загальноєвропейські орієнтири розвитку історичної науки доби романтизму, збагатив її на українському ґрунті художньо-історичним осмисленням. Він здійснив не просто історичний підхід до аналізу фактів історії, а й поєднав з ним естетичне осмислення через народний дух, колорит. «Микола Іванович Костомаров – такий актуальний і досліджуваний у наш час науковець, історик, творець слова правди, істини, оберіг минувшини, душі людської і її сподвижник для прийдешніх поколінь», – такий висновок робить авторка про місце вченого і його творчості у нинішні часи[126].

На думку С. Легези, романтизм у першій половині XIX ст. із зовнішнього перетворюється на органічне явище української культури і створює систему національних міфів, серед яких уявлення про запорозьке козацтво як носія «народного духу», зв'язок волелюбності нашого народу із стійкими державотворчими традиціями. Автор вважав, що сьогодні в Україні виникають неоромантичні тенденції, тому звереннення до спадщини

---

[124] *Сініцина А*. Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров). – Львів, 2002. – 160 с.

[125] *Сокіл Т*. Історія України в драматургії Миколи Костомарова. – Рівне: Волинські обереги, 2007. – 40 с.

[126] Там само. – С. 20.

істориків-романтиків стає цілком актуальним. Український романтизм знаходиться на межі історії науки та культури, тому його аналіз можна здійснити завдяки культурологічному підходу[127].

Цілком слушним є висновок автора, що український романтизм є лінгвоцентричним, оскільки боротьба за мову стає головним чинником у формуванні національної свідомості та самоідентифікації українського народу. Праці українських романтиків були універсальними і синтетичними, а також знаходилися на межі між художністю та науковістю. У розумінні українських істориків доби романтизму, насамперед, Миколи Костомарова, історія України мала месіанський характер і базувалася на матеріалах народної культури[128].

Також С. Легеза дає характеристику трьом типам історіографічної практики: мовному, етнографічному, історичному. Під першим він розуміє діяльність харківської школи романтиків, до якої належав ранній Костомаров. Мовний чинник був дуже важливим елементом наукових дослідів у першій половині XIX ст., оскільки Україна була поневоленою, а відтак вивчення усної народної творчості, побуту та фольклору українського народу вплинули на становлення ідеології романтизму у подальшому. Етнографічний тип мав більш науковий характер і свідчив про перехід українських романтиків від аматорства до професіоналізму. Дослідження в галузі краєзнавства, локальної історії, археології все більше відділялися від літературно-художньої творчості. І нарешті, історичний тип досліджень в центрі уваги мав сам народ як дійову особу. Насамкінець, автор стверджує, що історична спадщина М. Костомарова межувала між романтизмом і позитивізмом[129].

---

[127] *Легеза С.В.* Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект: автореф. дис. … канд. істор. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / С.В. Легеза. – Д., 1998. – С. 1.

[128] Там само. – С. 11.

[129] Там само. – С. 13-14.

Дисертаційна праця А. Сокирко стосується філософії романтизму і постаті вченого у цій царині[130]. Авторка аналізує внесок М. Костомарова у становлення ідеї українського державотворення і вважає його одним із зачинателів її розробки. Дисертантка доводить, що вчений долучився до вивчення феномену української ментальності, внутрішньої історії, а також до осмислення індивідуалізму. «Для українців, на його думку, характерний розвиток особистого самовладдя та свободи, протест проти всього насильницького та нівеляційного стосовно особистості, врешті-решт, перевага особистості над общинністю»[131].

Характерні риси історіософії М. Костомарова аналізує Р. Мариняк в одній із своїх розвідок, де йдеться про українську ідею XIX ст. Він стверджує, що історіософська концепція вченого складається з чотирьох ідей:

1) українському народові характерна схильність до давньослов'янського демократичного порядку;

2) він перебуває у трикутнику боротьби зі Степом, Москвою і Польщею;

3) українство складається з селянства та інтелігенції;

4) в майбутньому Україна відновить демократичну слов'янську федерацію.

Романтично-месіанська філософія Костомарова розглядається у «Книгах буття українського народу» як платформа політичного з'єднання слов'ян. Біблійна історіософія і теологія для кирило-мефодіївців була ідейною основою оновлення людської душі і віднайдення свого покликання. Дослідник аналізує три найголовніші, на його думку, праці Костомарова періоду «олександрівської відлиги» – «Дві руські народності», «Думки про федеративне начало в стародавній Русі» та «Риси південно-руської історії», в яких дано інтерпретацію одвічної боротьби двох тенденцій, що існували на теренах Російської імперії – демокра-

---

[130] *Сокирко А.М.* Світоглядно-ментальні особливості українського романтизму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / А.М. Сокирко; Київ, нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 16 с.

[131] Там само. – С. 13.

тично-федеративної та деспотично-централізаційної. Відповідно український народ є носієм першої, а російський – другої. На цій основі базувалися відмінності двох національних типів. Р. Мариняк пише, що «М. Костомаров вперше в модерній українській історії сформулював реальні історично-політичні орієнтири, що стали підставою постання українського національного руху: проселянське спрямування, впровадження в імперії республіканської форми правління та перетворення її на федерацію»[132]. Як і більшість дослідників історіософії Костомарова, дослідник говорить, що вчений не виходив за межі романтичного світобачення, яке синхронізувалося з поглядами А. Міцкевича. У системі поглядів на історію українського народу він вбачає характерну ознаку «історіософії споглядання» як трагічність, що співвідноситься з мовчазною свідомістю і переживанням смислу, тобто неоднозначністю. Це суперечить позитивіській остаточності і ясності. Однак, далі дослідник говорить про романтично-позитивіське бачення минулого М. Костомаровим у його історичних творах, тоді як лірика залишається повністю романтичною[133].

Історіософська концепція вченого аналізується у праці М. Лука[134]. Дослідник розглядає менталітет польського народу, вивченням якого займався М. Костомаров. Визнаючи приналежність вченого до романтичного напряму в науці, М. Лук констатує, що своїм дискурсом у новітньому для тієї епохи напрямі він здобув «титул» фундатора народницької школи у вітчизняній історіографії.

На формування історіософської концепції Костомарова, на думку автора, мали праці А. Міцкевича. Під впливом його ідей

---

[132] *Мариняк Р.С.* «Історіософія споглядання»: з історії формування української ідеї XIX століття // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Х.: Око, 2002. – Т. VIII. – С. 213-214.

[133] Там само. – С. 214-215.

[134] *Лук М.* Феномен ментальності народу в історіософських концепціях українських романтиків (М. Костомаров і П. Куліш) / М. Лук // Освіта і упр. – 2006. – № 3-4. – С. 180-186.

молодий вчений визначає концепти «народ» і «дух народу (нації)». Крім того він вписує український історичний процес у модель християнської історії[135].

Приблизно та ж сама тематика перебуває уже багато років у студійному полі В. Артюха. У одній із статей він дає оцінку «Книгам буття українського народу» як сакральному виміру національної свідомості та ідентичності[136]. Далі аналізує особливості історіософії вченого у контексті доби. Зокрема пояснює, як у світогляді М. Костомарова романтизм поєднувався з народництвом, панславізмом та християнською філософією. Він схиляється до думки про запозичення багатьох ідей, насамперед месіанства, у А. Міцкевича, який, у свою чергу, зробив це за Ю. Гоене-Вронським. Цікавою є заувага дослідника, що для вченого, як і для всіх істориків-романтиків, пізнання минулого слугувало джерелом перебудови майбутнього. На його думку, романтизм у М. Костомарова найбільше проявився у тлумаченні концептів «народ» та «дух народу/нації»[137].

А от Н. Бойко вважає, що М. Костомаров був представником позитивізму, особливо у художньо-історичній творчості, зокрема прозових творах. Авторка аналізує джерела, якими слугувався М. Костомаров під час підготовки до написання творів. Переважно, це козацькі пісні та літописи, які художньо оброблялися. Прицьому дуже слушно зауважено, що сучасні дослідники звинувачують вченого у недостовірності таких образів. На це Н. Бойко відповідає: «Це можна пояснити значно меншою кількістю тих джерел, які мав у розпорядженні М. Костомаров

---

[135] *Його ж.* Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму / М. Лук // Молода нація. – 2002. – № 1 (22). – С. 28-89.

[136] *Артюх В.* «Книга Буття Українського Народу» М. Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 132-135.

[137] *Його ж.* Історіософія Миколи Костомарова // Світогляд – Філософія – Релігія: Збірник наукових праць / В. Артюх. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – Вип. 2. – С. 5-15.

порівняно з сучасними дослідниками, а також, певною мірою, не досить критичним ставленням М. Костомарова до цілого ряду історико-літературних джерел; тут виявилось і художнє начало: йдеться про прагнення автора створити живий образ козацького гетьмана чи іншого героя, який би міг діяти саме так у подібних історичних умовах»[138].

Ще одна праця варта нашої уваги. Це дослідження В. Кислюка «Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції»[139], в якому образ М. Костомарова як історика вписаний у процес становлення т.зв. «малоросійської» історіософської гілки. Автор зауважує, що перебуваючи під тиском офіційної ідеології, українські романтики змушені були працювати з обмеженим колом джерел, однак були добре ознайомлені з національно-культурною спадщиною українського народу та європейською літературою[140]. Тому вони успішно творили свій проект України й працювали над створенням джерельної бази майбутніх історичних досліджень, надихаючись європейськими ідеями. Для М. Костомарова і його «Книг буття українського народу» і зразком і подразником були твори А. Міцкевича[141]. Кирило-мефодіївці намагалися «зберігати рівновагу мід природними і надприродними поясненнями всесвітньої та національної історії»[142]. Сповідуваний М. Костомаровим «принцип внутрішньої правди» полягав у поєднананні адекватного зображення фактів і подій з авторським варіантом діалогу історичного героя. Таким чином, вчений у своїй творчості слугувався прагматичним та описовим методами. І це автор вважає цілком задовільним для роман-

---

[138] *Бойко Н.Т.* Українська історична проза другої половини ХІХ ст. (історичні джерела та художній дискурс): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Н.Т. Бойко. Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

[139] *Кислюк К.В.* Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції [Текст]: моногр. / К.В. Кислюк. – Х.: ХДАК, 2008. – 288 с.

[140] Там само. – С. 140.

[141] Там само. – С. 142.

[142] Там само. – С. 146.

тичного історіописання, оскільки його не можна оцінювати з канонічно-позитивіської точки зору[143].

Цікава розвідка стосується поглядів вченого на природний стан націй. Авторка статті І. Майданюк аналізує розуміння М. Костомаровим свободи і рівності націй як природного їх стану, а також ідеального суспільства, де найкраще вирішуються політичні, соціальні та національні проблеми. Дослідниця прийшла до висновку, що в «Книзі буття українського народу» Микола Костомаров чітко змалював власне ідеальне бачення історії України, яка є апогеєм світового історичного процесу. Важливо, що саме українському народові він відводив центральну роль у формуванні нової моделі справедливого суспільства. Історик вважав, що лише в українцях об'єдналися глибока релігійність із прагнення до демократії. Цими рисами, безперечно, відрізняється сам вчений. Тому Миколі Костомарову вдалося сформулювати поняття нації як духовної спільноти. Насамкінець дослідниця висловлює сподівання, що висновки вченого стануть у пригоді нинішнім політикам у процесі «олюднення» стосунків між суспільством і державою[144].

Протягом останнього десятиріччя в українській історіографії активно студіюється проблема українського етногенезу. В історіографічному аналізі належне місце дослідники відводять працям Миколи Костомарова. Так, у російськомовній монографії Н. Бондаренко «Славянский этногенез и становление украинского народа»[145], яка вийшла на вітчизняних теренах, цьому питанню присвячений цілий підрозділ «Этноисторические аспекты зрелого творчества Н.И. Костомарова». Авторка констатує, що в останній чверті XIX ст. Микола Костомаров був найавторитетнішим вченим, який систематично і професійно займався історією України. Ще в молодості він почав боротися з «фантастично

---

[143] Там само. – С. 148.

[144] *Майданюк І.З.* Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права // Грані. – 2011. – № 2. – С. 38-41.

[145] *Бондаренко Н.С.* Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К.: Феникс, 2007. – 400 с.

тенденційними образами вітчизняних героїв»[146], у зрілі роки подолав юнацький романтизм і все більше тяжів до урівноваженого розуміння історії України. Особливо в період діяльності «Основи» Микола Костомаров одним з перших системно аналізує етносоціальні та етнокультурні розбіжності українського і російського народів, минаючи мовні та етнографічні аспекти цієї проблеми. Він проводить певні етносоціальні та етнокультурні архетипи двох народів крізь призму історичного розвитку[147].

Внесок М. Костомарова в дослідження українського етносу в загальних рисах розглядається у статті О. Гомотюк[148]. Авторка висвітлює роль вченого в українознавстві XIX ст., яке пройшло крізь призму імперських політичних конструкцій. Зокрема констатується, що М. Костомаров став фундатором народницької течії в українській науковій думці окресленого періоду. В різні періоди свого життя вчений намагався розвивати знання про український народ, стверджувати його окремішність, хоча цьому не сприяли політичні обставини. Зайнявшись лише науковою діяльність у 60-х рр. він очолив українофільський рух у Петербурзі. Центральним компонентом українознавства, на думку М. Костомарова, була історія. Об'єктивність, виважений підхід до складових історичної науки – такі ключові особливості творчої діяльності вченого. Своєю творчістю він комплексно збагатив знання про український народ і дав відповіді на болючі питання українознавства. Крім того історик мав вплив на творчість Т. Шевченка та інших видатних постатей XIX ст., як-от В. Антоновича[149].

---

[146] *Бондаренко Н.С.* Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). – К.: Феникс, 2007. – С. 37.

[147] Там же. – С. 40.

[148] *Гомотюк О.* Основні вектори наукових студій українського етносу в умовах імперських політичних конструкцій (XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 19-30.

[149] Там само. – С. 24.

Дисертація С. Михайленка присвячена народницькому напряму в українській історіографії[150]. Автор проаналізував становлення та розвиток народницької вітчизняної історіографії, зокрема, комплексно розглянув наукову спадщину М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, а також простежив витоки й еволюцію самої концепції народництва. С. Михайленко значну частину роботи присвячує Миколі Костомарову. Через розкриття поглядів Костомарова-народника на історичне минуле України автор показує, що він був один із найбільш національно свідомих вітчизняних діячів і не виступав проти існування української державності. «Всупереч усім своїм ваганням, сумнівам і розчаруванням, М. Костомаров залишається тією постаттю, яка однією з перших піднесла українську національну ідею до рівня теоретичного усвідомлення. Його по праву можна вважати ідеологічним апостолом тогочасного українського національного та політичного життя»[151].

У статті Г. Скрипник Миколу Костомарова названо ученим-сподвижником культурно-національного руху XIX ст.[152] Він одним з перших «диференціює історичний процес за його суб'єктами, поділяючи історію на внутрішню і зовнішню». Авторка актуалізує працю вченого «Дві руські народності», якою Костомаров фактично започатковує новий напрям в українській історичній науці – етнопсихологія. Вчений визначає поняття

[150] *Михайленко С.М.* Становлення народницької вітчизняної історіографії (середина XIX – початок XX століття). – Дис. ... канд. іст. наук – 07.00.06 / С.М. Михайленко. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

[151] Там само. – С. 12.

[152] *Скрипник Г.* Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови) / Г. Скрипник // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 3-11.

«народного духу» і відносить його до рушійних сил історичного процесу[153].

Концепція «духу народності» в творчості Миколи Костомарова лягла в основу дослідницької практики В. Федюк. Авторка приділила цьому питанню кілька статей та дисертаційне дослідження. І хоч ця тема є більше філософською, аніж історичною, проте ми вважаємо за потрібне зупинитися на ній, оскільки без розуміння історіософії Костомарова не можна дати належної оцінки всій творчості вченого. Зазначена концепція лягла в основу історичних досліджень Костомарова, він одним з перших чітко формулює визначне місце духовного чинника в історичному процесі українського народу.

Дослідниця робить наступні цікаві й ціннісні висновки:

1) концепція «духу народності» є ексклюзивною соціально-філософською моделлю вченого;

2) Костомаров визнавав домінування духовних і соціокультурних факторів у формуванні національних ознак українського етносу;

3) до основних самобутніх рис українців він відносив релігійність, забобонність, естетичність, мовчазність, традиціоналізм, неагресивність, синтементалізм, альтруїзм, патріотизм і т.д.;

4) вчений вважав православ'я головним консолідуючим фактором у бутті українського народу;

5) звернення до праць вченого сьогодні необхідне, оскільки він доводить, що українська спільнота – цілком повноцінний суб'єкт історіотворчості, який здатен оволодіти «віссю» історії.

Вплив М. Костомарова на формування етнокультурних засад українського національного руху XIX ст. досліджував у дисертаційній роботі В. Єгоров[154]. Автор констатує, що історику належить першість у визначенні етнокультурних засад українського

---

[153] Там само. – С. 3.

[154] *Єгоров В.В.* М.І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Єгоров; Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 2011. – 20 с.

народу як основи усвідомлення національних особливостей українців. Шляхом історичних досліджень, присвячених Україні, М. Костомаров окреслив «внутрішню правду» українців у порівнянні з іншими народами – росіянами, білорусами, поляками тощо. Дослідник також виокремлює праці вченого в галузі української етнополітики з найдавніших часів і до XVIII ст.

Не менш важливою проблемою, якої неодноразово торкався вчений у своїх працях, є мовно-освітній аспект як складова обґрунтування окремішності українського народу в Російської імперії. Історик визначив і сферу використання української мови на початковому етапі освіти. Правда, що ця програма через об’єктивні обставини не була реалізована українофілами, але її формування, на думку В. Єгорова, лягло в основу ідеологічних засад українського національного руху XIX ст.[155]

Безперечним позитивом аналізованої праці є використання інформаційного навантаження епістолярної спадщини та визначення напрямів наукового доробку історика, які обділені увагою сучасних дослідників.

Прикметною ознакою української історіографії в галузі костомаровознавства останніх років є визначення місця вченого у формуванні ідеологічних концепцій національно-державного спрямування. Тут наш погляд зупиняється на монографії О. Ситника[156]. М. Костомаров займає своє місце у цьому складному процесі від періоду Кирило-Мефодіївського товариства. Саме на початку 40-х рр. XIX ст. відбулося самоусвідомлення ним принципів побудови справедливого суспільства в дусі романтичних настроїв, які панували в європейській філософії. Проаналізувавши досягнення німецьких, французьких та чеських філософів, поклавши це на імперський ґрунт, Микола Костомаров сформував власну концепцію української національної ідеології. При

[155] Там само. – С. 18.

[156] *Ситник О.М.* Формування ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) / О.М. Ситник: Монографія. – Донецьк: «Нуолідж», 2009. – 549 с.

цьому він глибоко розумів і відчував внутрішній світ українського народу. Як влучно говорить О. Ситник, його «політико-ідеологічна доктрина розвивалася в дусі романтизму та в напрямку пошуку наскрізної ідеї, котра поєднує минуле, сучасне й майбутнє українського народу в єдине історичне ціле»[157]. Поклавши дух народу в основу його буття, Костомаров визначив республіканський лад як найефективніший спосіб реалізації державності. Вчений став першим в українській науці, хто заклав основи політичної думки. Якщо підсумувати його концепцію, то основними поняттями тут є «демократизм», «християнство», «народництво», «месіанство» та «слов'янство».

Після заслання М. Костомаров розвинув свої ідеї, включившись у громадівський рух. Часопис «Основа» став ареною їх реалізації, однак він не мав типових для того часу ознак соціально-політичного радикалізму. Культурницька спрямованість журналу викликала спротив не тільки в офіційних, але й у шовіністичних колах Російської імперії[158].

Непересічність постаті вченого виявилася в одному нюансі. Навіть тоді, коли він прийняв рішення стати кабінетним вченим, його вдача і активна громадянська позиція не дозволили зачинитися у замкнутому просторі наукових досліджень. І хоч він не став публічним політиком, але його ідеї популяризувалися на сторінках періодичних видань у численних виступах проти своїх опонентів. Тому до кінця життя Микола Костомаров залишився учасником громадсько-політичного життя країни.

Державницька концепція вченого розглядається у статті Л. Іванової[159]. Авторка вдається до характеристики програмних документів товариства, визначає їх романтичні риси та наголошує, що ідеологія вченого, як засновника Кирило-Мефодіївського братства, була адекватною часу і суспільно-політичній думці.

[157] Там само. – С. 218.

[158] Там само. – С. 237.

[159] *Іванова Л.* Державницька концепція М. Костомарова // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 27-35.

Вона базувалася на ідеях європейського демократизму, рівності народів, їхньому праві на власне державницьке існування.

Загалом Л. Іванова присвятила кілька розвідок, в яких визначено місце вченого у суспільно-політичному русі XIX ст. Зокрема вона стверджує, що молодий вчений у 30–40-х рр. запропонував новий підхід до українського фольклору, який є цінним матеріалом для вивчення зовнішньої і внутрішньої історії українського народу, історії мови та народного світогляду. Костомаров довів, що історичні пісні, легенди, епос відображають саморефлексію народу щодо своєї спільної історичної долі і сприяють розвитку національної свідомості. Дослідниця вважає, що харківська школа романтиків мала своє продовження у діяльності вченого пізнішого періоду, а саме середини 40-х рр. XIX ст.[160] Загалом у цей період нашої історії питання національно-державного розвитку розглядалося у руслі суспільно-політичного руху всієї Європи, народи якої прагнули вирішити нагальні проблеми шляхом наукового дослідження власної мови, літератури, етнографії, історії тощо.

У наступній своїй праці (написаній у співавторстві з О.Г. Доценко) Л. Іванова розвиває думки щодо місця Костомарова у суспільно-політичному рухові 40-х рр. XIX ст. Вона стверджує, що саме він був першим серед українських істориків, які спростували деструктивність козацтва як народного руху. Навпаки, Костомаров вбачав у козацтві образ народу, який бореться за «незалежність і свободу та права суспільних низів». Ці думки вченого «стали основою демократичних засад у процесі формування національно-визвольних ідей кількох поколінь української інтелігенції»[161]. Автори визначають виняткову роль Костомарова

---

[160] *Іванова Л.Г.* Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. Наукові розвідки. – К.: Вид-во Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 130-131.

[161] *Іванова Л.Г., Доценко О.Г.* Сорокові роки XIX ст.: новий етап супільно-політичного руху в Україні. Навчально-методичний посібник. – К.: НПУ імені Драгоманова; КиМУ. – 2013. – С. 49.

у творенні нової державницької концепції. Відправним пунктом відродження українського народу кирило-мефодіївці вважали знищення кріпацтва та розвиток народної освіти. На думку вченого, це був єдиний спосіб врятувати «вмираючу під батогом московським та багнетом санкт-петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу», щоб зберегти «свої особливості при загальній особистій і громадській свободі»[162]. Загалом, основну думку авторів щодо Костомарова можна резюмувати наступним чином. Він займає особливе місце у суспільно-політичному, науковому та культурному рухах в Україні. Новаторські дослідження щодо України, її місця у тогочасній Європі справили величезний вплив не тільки на подальший розвиток нашого народу, але й на значну частину освідченої європейської спільноти, яка рухалася до загального оновлення, що врешті призвело до революційних зрушень.

Продовжуючи дослідження суспільно-політичного руху в Україні, автори звертаються до аналізу подій 60-х рр. XIX ст., які безпосередньо пов'язують з діяльністю М. Костомарова і його участю в українській громаді Петербурга. Окрім організації народної освіти та участі у часописі «Основа», вчений надавав допомогу членам інших регіональних громад у нелегкій справі розвитку недільних шкіл та наповненню їх навчальною літературою українською мовою. Однак автори цілком слушно приділяють особливу увагу суспільно-політичній позиції Костомарова та обстоювання ним ідеї Україні як «окремої державної цілісності» і чіткій заяві: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом!»[163]. До речі, ця фраза дуже промовисто пікреслює українську самоідентифікацію Миколи Костомарова, яка досі ставиться під сумнів навіть в українській історіографії!

---

[162] Там само. – С. 66.

[163] *Доценко О.Г., Іванова Л.Г.* Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст. – Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: КиМУ, 2010. – С. 43.

Проблема впливу творчості Миколи Костомарова на формування самосвідомості українців розкривається у монографії Ю. Пінчука, яка побачила світ у 2009 р.[164] У вступі автор декларує значущість історичних творів вченого у період формування української нації[165]. Твори Костомарова виокремили українців з-поміж інших народів, показали самобутність їх історії, культури і мови.

Ю. Пінчук аналізує історичну творчість вченого у хронологічному порядку, починаючи з ранніх харківських студій (в т.ч. й дисертацію М. Костомарова) і закінчуючи зрілими монографіями петербурзького періоду, які посіли своє місце в українській академічній історичній науці. Загалом автором охоплено дванадцять творів.

Основні висновки, зроблені Ю. Пінчуком:

1. Дисертація «О причинах и характере унии в Западной России» М. Костомарова започаткувала народницький напрям в українській історіографії. Вона ж засвідчила, що вчений ще з молодих років стає на позиції раннього позитивізму[166].

2. В київський період у вченого формується мета наукової творчості – «написати систематичну історію України, обробляючи її по періодах»[167].

3. У засланні Костомаров продовжив дослідження історії українського козацтва, зокрема ключових постатей, І. Свирговського, П. Сагайдачного та Б. Хмельницького. Увага вченого була прикута до мети визвольної боротьби козаків, їх самосвідомості, історичного контексту, на тлі якого формувалися характери їх очільників тощо.[168]

4. Характеризуючи образ Б. Хмельницького, створений М. Костомаровим, автор розкриває тяглість формування його в

[164] *Пінчук Ю.А*. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – 306 с.

[165] Там само. – С. 3-6.

[166] Там само. – С. 19, 29.

[167] Там само. – С. 44.

[168] Там само. – С. 55-58.

часі – від першого видання 1857 р. до четвертого 1884 р. Ю. Пінчук звертає увагу на джерельну базу дослідження, понятійний апарат, художні засоби, використані істориком. Насамкінець, він зауважує, що праця мала величезний вплив на суспільну думку другої половини XIX ст. Свідченням цього стала полеміка з такими дослідниками, як М. Максимович, Г. Карпов, М. Погодін, С. Соловйов[169].

5. Створені Костомаровим у подальшому образи І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи є неперевершеним зразком власної наукової позиції, місцями дискусійної, місцями не зовсім виваженої, але такої, яку не можна сплутати з іншими.

6. Творча спадщина М. Костомарова доводить, що Україна має «свою великозначну і поучаючу історію», яку народ повинен не просто знати, а розуміти, для того, щоб «відродити народність, що вмирала під московським батогом і петербурзьким багнетом»[170].

Визначення ролі Костомарова у національно-визвольному русі другої половини XIX ст. стала предметом дослідження праці «Україна і Росія в історичній ретроспективі»[171]. Автор В. Верстюк цілком слушно аргументує причину жорсткого покарання кирило-мефодіївців. Незважаючи на те, що слов'янофільство не було для царської влади серйозною проблемою, українофільство, як його складова, хвилювало значно більше. Пам'ятаючи уроки польського повстання 1830–1831 рр., III відділення бачило у нечисленній організації інтелігенції силу, яка могла об'єднати поляків з українцями у національно-визвольній боротьбі.

У період «олександрівської відлиги» уряд тримав руку на пульсі українофільського руху. В. Верстюк констатує, що про

---

[169] Там само. – С. 99.

[170] Там само. – С. 300.

[171] *Верстюк В.Ф.* Українофільство та державоохоронна політика царизму // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. І : Українські проекти в Російській імперії. – С. 351-370.

наміри бувших кирило-мефодіївців, в т.ч. й М. Костомарова, влада знала, оскільки перехоплювала їх листування, але каральних заходів не було, навпаки, вони отримали дозвіл на випуск «Основи». Деяке полегшення для української мови було необхідне, тому що суспільно-економічна ситуація, пов'язана з реформою 1861 р., не давала можливості збільшувати ще й соціальну напругу. Тим паче, простому селянинові, який отримає початкову освіту рідною мовою, простіше пояснити суть нововведень[172]. На сторінках «Основи» відбувалася аналітична розробка національної ідеї, і насамперед у працях М. Костомарова. Він публічно описав українців, росіян та поляків як різні народи та наголосив, що наша земля має бути вільною від будь-чиїх зазіхань[173].

Показовим у характеристиці громадянської позиції М. Костомарова є його полеміка з М. Катковим щодо української мови у період виходу Валуєвського циркуляра. Вчений намагався всіляко очистити українофільство від «польської інтриги», а його опонент відчував, що виступи Костомарова – це інтелектуальне зазіхання українців на єдину і неподільну Русь. Ми підтримуємо думку В. Верстюка, що на початку 60-х рр. XIX ст. українці на чолі зі своєю інтелігенцією (Костомаров – центральна її фігура) мали дуже скромні наміри у порівнянні з іншими слов'янськими народами, що входили до Російської імперії. Вони виступали за «вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам». Український націєтворчий проект опирався на ідеї романтичного націоналізму, в якому актуалізувалися мовно-етичні, етнокультурні та ментальні аспекти. Слушною є думка, що Костомаров і Куліш вплинули на формуванні нових лідерів українського руху – В. Антоновича та М. Драгоманова, які розвинули і осучаснили їх ідеї[174].

Ігор Гирич в одній із своїх статей розглядає погляди членів Кирило-Мефодіївського братства на українсько-єврейські сто-

---

[172] Там само. – С. 354.
[173] Там само. – С. 355.
[174] Там само. – С. 362-363.

сунки. Автор коротко, але дуже слушно зауважує, що це питання так і було вирішене через взаємні образи обох народів, які мали історичний характер. Він відносить М. Костомарова до тих українців, які не змогли позбавитися зайвих негативних емоцій у відношенні до євреїв. Це пояснюється відповідними настроями тогочасного українства, яке виборювало право бути провідною нацією на своїй землі. І. Гирич акцентує пристосуванську поведінку єврейства, яке легко інтегрувалося до спільноти через використання відповідної мови, а це не могло не дратувати свідомих українців. Українсько-єврейський конфлікт підігрівався засобами масової інформації, зокрема газетою «Сіон». Загалом, це питання, на думку автора, вже давно потребує глибокого дослідження[175].

Нешаблонно до вивчення творчості Костомарова підійшла дослідниця В. Пустовіт, розглянувши проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі письменників XIX ст. Звернувшись до джерел особистого походження, вона проаналізувала у загальних рисах епістолярій, автобіографію та літературні некрологи тощо. Зокрема, авторка розглядає різні варіанти автобіографії Костомарова, аналізуючи їх як важливе джерело для уявлення вченого як великого українського патріота і людини широкої душі[176].

Аналізуючи проблематико-тематичне спрямування епістолярію вченого, дослідниця звертається до даних енциклопедичних видань, але конкретно зупиняється на епістолярних комплексах, опублікованих нами на початку 2000-х рр., виділяючи їх загальні риси. Авторка говорить, що згадані нею джерела допомагають побачити самоідентифікацію митців, а спогади про них – погляд оточення. Таким чином, створюється багатовірний портрет людини, яка була неординарною особистістю, працьовитим вченим і

---

[175] *Ігор Гирич*. Євреї і український національно-визвольний рух XIX–початку XX століть // http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1133-ihor-hyrych-yevrei

[176] *Пустовіт В.Ю*. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття. – Луганськ: Знання, 2008. – С. 160.

великим патріотом України, що не відступав від своїх ідеалів під тиском обставин, а свято вірив у велике майбутнє українського народу[177].

Однією з найпопулярніших тем, які виділяються останнім часом у історіографії про М. Костомарова, є федералізм. Багато уваги цьому питанню приділяється російськими дослідниками. Щодо української історіографії можемо констатувати, що в цьому руслі з'являється незначна кількість цікавих досліджень. Проте, декілька розвідок все ж виділяємо. Одна з них належить Д. Морозову[178]. Автор стверджує, що історіографія не належним чином висвітлює національні позиції Костомарова. І саме федеративна теорія відзеркалює їх у повній мірі. Як історик-федераліст, він відштовхувався від панславістської ідеології. В праці докладно проаналізована костомарівська історико-федералістична теорія, яка протиставлялася загальноприйнятій тоді теорії «собирания Руси», якою користувалися і слов'янофіли, і державники. Лейтмотивом цієї теорії виступають вічова демократична традиція, етнічно-земельний автономізм та республіканізм. І хоч такий погляд був романтичним, ідеї Костомарова мали грандіозний резонанс і в науці, і в суспільно-політичному житті Російської імперії другої половини XIX ст.[179]

Внесок вченого у розвиток теорії політичного лібералізму розглядається у дисертації К. Лемещенко. Авторка аналізує історико-політичну частину спадщини вченого, яка актуалізована сьогоденням, «коли держава і суспільство стали перед вибором шляхів свого існування». Розглядаючи діяльність Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві, вона зосереджується на його реформаторських ідеях: національне звільнення українців і всіх слов'ян, релігійна віротерпимість та еволюційна перебудова сус-

---

[177] Там само. – С. 165.

[178] *Морозов Д.* Концептуальні ідеї теорії історико-демократичного федералізму Миколи Костомарова // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 34-42.

[179] Там само. – С. 41.

пільства вцілому[180]. Увагу дослідників, на думку авторки, повинні привернути праці вченого, які присвячені унікальності української нації та необхідності інтеграції з іншими слов'янськими народами. Костомаров у цьому дослідженні визнається визначним політичним мислителем, федералістом, слов'янознавцем, фундатором теорії політичного лідерства в українській науці. Заслугою вченого є формування українських демократичних традицій політичної думки.

Цікавим, на нашу думку, є дослідження А. Пахарєва щодо формування М. Костомаровим теоретичних засад політичного лідерства. Автор констатує, що вчений одним з перших у вітчизняній історичній науці звернувся до окресленої проблеми. Завдяки його працям сучасні вчені досліджують особливості формування політичного лідерства і проектують власну ретроспекцію на нинішню картину в цій галузі. Миколу Костомарова він відносить до лідерів народництва та слов'янофільства, а творчість називає «вагомим підґрунтям у формуванні історії та теоретичних засад сучасної політичної науки в Росії та Україні»[181].

Ще однією популярною темою студій є участь М. Костомарова у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. На нашу думку, тут дуже важко сказати щось нове, оскільки джерела давно відомі і опрацьовані. Залишається шлях переосмислення і звільнення від міфів. Одним з таких є думка, що Микола Костомаров під час слідства втратив стійкість, злякався і почав відмовлятися від власних ідей. Нам здається, на це можна поглянути і з іншої точки зору. Уявімо собі картину. Людину творчу, емоційну і вразливу напередодні весілля арештовують і ув'язнюють

---

[180] *Лемещенко К.Б.* Розвиток політико-правововової теорії лібералізму у творчій спадщині М.І. Костомарова / автореф. дис. канд. політ. наук / К.Б. Лемещенко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – С. 3.

[181] *Пахарєв А.Д.* Політичне лідерство: історико-політологічний аспект і сучасне станговище: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / А.Д. Пахарєв; НАН України. Ін-т політ. і етносоц. дослідж. – К., 2003. – С. 10.

у Петропавлівській фортеці. Протягом одного року постійно доймають допитами. У Костомарова було слабке від природи здоров'я, тому врешті з ним стався нервовий зрив. До того ж він не розумів за що так жорстоко карається, адже радикальних дій кирило-мефодіївці не планували, вони лише мріяли про майбутнє України і всього слов'янського світу. Потім до уваги потрібно брати й інстинкт самозбереження, який спрацював після того, як вчений оговтався від стресу. Хто, потрапивши до ІІІ відділення, захотів би власними руками себе посадити у в'язницю? Авжеж, ніхто. Тому, у своїх зізнаннях Костомаров намагався полегшити свою долю, при цьому нікого не зрадивши. Знову ж таки, це наша власна думка, яка може стати приводом до дискусії і ні в якому разі не претендує на остаточний вердикт.

Образ Костомарова як кирило-мефодіївця посідає центральне місце у дисертації згаданого нами вище автора Є. Луняка[182]. Аналізуючи історіографію діяльності братства, автор наголошує, що вона включає різні оцінки діяльності «братчиків» і Костомарова зокрема. Це пов'язане з інформацією, яка закладена у мемуари самого вченого, який заперечував політичний її характер і вважав покарання царського уряду занадто жорстким. Історики різних епох по-своєму характеризували Костомарова. І це не дивно: кожен етап нашої історії мав власну ідеологію. І лише в останній чверті ХХ ст. вчені стали виправляти фальсифікації, продиктовані радянською епохою. З persona non grata Костомаров поступово повертався в українську історіографію. Дослідник констатує, що прийшов час повністю відділити від політики задекларовану тему, натомість наповнити її документальним та об'єктивним історичним підґрунтям. Такий меседж нами підтримується без застережень.

У дисертації Г. Гучко розглядається вплив ідей М. Костомарова періоду Кирило-Мефодіївського братства на становлення української національної ідеї. Зокрема авторка констатує, що

---

[182] *Луняк Є.М.* Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини XIX–XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Є.М. Луняк; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 19 с.

«М. Костомаров своїми науковими дослідженнями української історії, фольклору, ствердив докорінну відмінність українців від інших слов’ян, продемонстрував світові самобутність української культурної традиції на основі Кирило-Мефодіївського християнства»[183].

Місце Миколи Костомарова в українському слов’янознавстві розглядає С. Копилов у своїй статті[184]. Автор аналізує еволюцію наукового світогляду вченого у цьому напрямі, деталізує його витоки і завершує діяльністю в Кирило-Мефодіївському товаристві. Спираючись на різноманітні джерела, дослідник вписує образ Костомарова у становлення українського слов’янознавства у своїй монографії[185]. Автор говорить, що Микола Костомаров серйозно почав займатися слов’янознавством ще у період навчання у Харківському університеті. Значний вплив на його уподобання справили викладачі П. Гулак-Артемовський та І. Срезневський. Останній запропонував молодому дослідникові зайнятися перекладом Краледворського рукопису в 1837 р.[186] На думку автора, зацікавлення історичними студіями стали однією з причин обрання його на кафедру російської історії Київського університету. А книга «Слов’янська міфологія» склала основу його лекційного курсу[187]. Також дослідник прийшов до висновку, що Микола Костомаров першим у славістичних дослідженнях використав концепцію «народної історії» та «започаткував вивчення

---

[183] *Гучко Г.І.* Кирило-Мефодіївська традиція в українській духовній культурі (IX – перша половина XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Г.І. Гучко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2005. – С. 10.

[184] *Копилов С.А.* Проблеми історії слов’янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Т. 6: На пошану Павла Михайлини. – Чернівці, 2003. – С. 295-299.

[185] *Його ж.* Проблеми історії слов’янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам’янець-Подільський, 2005. – 464 с.

[186] Там само. – С. 140-141.

[187] Там само. – С. 144-145.

проблем історії слов'янських народів представниками народницької школи української історіографії». Значним внеском у слов'янознавчі дослідження автор вважає праці історика «Останні роки Речі Посполитої» та «Костюшко і революція 1794 р.»[188].

Миколу Костомарова неодноразово при житті звинувачували у змові. Першим випадком такого типу була його участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Суть змови і роль молодого вченого у ній розглядається у монографії С. Козака[189]. Автор вбачає у програмі братства реалізацію мрій учасників «української змови», які щиро вірили у месійне призначення України. Уявляючи батьківщину центром слов'янського світу, вони на чолі з М. Костомаровим закликали слов'янські народи об'єднатися у єдину Федерацію, яка базувалася б на принципах християнської моралі, тобто миру, спокою, злагоди, дружби без гніту та насильства над людиною.

Дискусійною, на нашу думку, є тема поглядів вченого на єврейське питання. Ця проблема неодноразово ставала предметом наукового дискурсу. Основний висновок, до якого приходили дослідники, був пов'язаний з вкрай негативним ставленням М. Костомарова до єврейського народу. Це твердження викликає у нас великий сумнів. Він, безперечно, потребує переосмислення. У сучасній українській історіографії теж з'являються розвідки на вказану тему. Найбільш ґрунтовною ми вважаємо статтю В. Любченка, оскільки автор розкриває процес формування світогляду історика у цій царині[190]. Основними джерелами дискурсу є твори М. Костомарова, публіцистика та автобіографія. Формування поглядів вченого відбувалося на тлі тогочасної традиції. У більш

---

[188] Там само. – С. 268-272.

[189] *Козак С.* Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське Братство: Моногр. / С. Козак. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 253 с.

[190] *Любченко В.* Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин // Проблеми історії України XIX ст. / Ред. Колегія: О.П. Реєнт (голова редколегії), В.В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 19. – С. 402-414.

зрілому віці історик дещо еволюціонував під впливом епохи «Великих реформ». Та й власний досвід теж мав вплив на становлення українсько-єврейських поглядів М. Костомарова. В. Любченко подає власну періодизацію формування цієї частини наукового світогляду вченого. Не викликає сумніву присутність ірраціональності у сприйнятті істориком євреїв як іншовірців, які здійснюють ритуальні вбивства. Але в період «олександрівської відлиги» М. Костомаров разом з іншими інтелігентами написали відкритого листа на сторінках часопису «Русский вестник», в якому захищали євреїв та їх демократичні права[191]. За декілька років уже на сторінках «Основи» він розвиває цю думку, але наголошує на необхідності емансипації не тільки євреїв, але й українців, щоб уникнути ворожих взаємин між народами. Однак від думки про релігійну обмеженість і ворожість до християнства єврейської віри Костомаров не відмовляється. Цікавими є ще деякі нюанси поглядів вченого на «єврейське питання», розглянуті В. Любченком в цій розвідці, але про них читач може довідатися, коли познайомиться з повним текстом самостійно. Насамкінець, автор приходить до висновку, що в поглядах М. Костомарова органічно поєднувалися раціональні та ірраціональні моменти, які переважно вкладалися у тогочасну суспільну думку.

Місце Миколи Костомарова в українській історичній фемінології – ось ще одна цікава проблема, яка останнім часом розробляється в українській історіографії. Найбільш значимими у цьому напрямі вважаємо роботи Л. Буряк. Так в одній своїй розвідці авторка стверджує, що в добу українського національно-культурного відродження жіноча історія розроблялася відомими постатями історичної науки, в т.ч. й М. Костомаровим. Зокрема він стояв біля витоків української матріархальної міфологеми, показавши через жіночу історію демократичні витоки українського суспільства та використавши найпоширенішу тоді укра-

---

[191] Там само. – С. 407.

їнсько-російську антитезу[192]. Вчений був прихильником ідеї, що паритет між чоловіком і жінкою в українців був результатом їхнього тяжіння до європейської цивілізації, протиставивши йому принцип «домостроя» у росіян[193].

У ще одній своїй розвідці Л. Буряк аналізує біографічні портрети відомих жінок, які створив Микола Костомаров у зібранні «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Саме цю працю дослідниця відносить до фундаментальних творів історичної біографістики, де належне місце відводиться жіночим портретам. Завдяки характеристиці неоднозначних та суперечливих постатей жінок Костомарову вдалося, на думку Л. Буряк, «розкрити історію як живий процес діяльності осіб, закономірний і несподіваний одночасно»[194]. Крім того історику вдалося створити власну модель жіночої біографії, яка складалася з опису зовнішності жінок, освіти, оточення, ставлення до влади і т.п.

Найбільш детально на постаті Миколи Костомарова Л. Буряк зупиняється у спеціальній розвідці «Науково-творча спадщина М.І. Костомарова крізь призму історичної фемінології»[195]. Насамперед дослідниця стверджує, що в радянську епоху цьому питанню приділялося дуже мало уваги, і величезний пласт спадщини вченого залишався неосмисленим. У своїх жіночих історико-біографічних нарисах вчений не вдавався до глибокого історіософського аналізу, але вони спонукали читача до роздумів і стали підґрунтям для майбутніх досліджень. Його метою було «дослі-

---

[192] *Буряк Л.* Українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 162-176.

[193] Там само. – С. 168.

[194] *Її ж.* Жіноча біографістика в українській історіографії (друга половина XIX – перша третина XX ст.) // Там само. – 2010. – Вип. 17. – С. 6-16.

[195] *Її ж.* Науково-творча спадщина М.І. Костомарова крізь призму історичної фемінології // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 19. – С. 348-363.

дити становище жінки у малоросійському та великоросійському суспільствах, акцентуючи на відмінностях та пояснюючи їх причини перебігом подій, особливостями культури, традиціями, психологією двох народів»[196].

На думку дослідниці, саме у жіночих історіях М. Костомаров проявив майстерність і професіоналізм. Йому вдалося віднайти безліч цікавих деталей у біографії кожної героїні. Описуючи наукову лабораторію історика, Л. Буряк звертається до листування з колегами. Це, безперечно, є позитивною рисою її студії. Цікавою є сентенція щодо особливостей фемінології у виконанні М. Костомарова. Зазначимо деякі з них: роль авторитетної матері, присутність неординарних жінок протягом всього життя вченого, досвід особистої долі й прихильність до нього жінок, які, не дивлячись на усякі дивацтва у поведінці Костомарова, завжди були поряд, захоплювалися ним і навіть закохувалися. Тому в його розумінні жінка – це божество, шляхетність, розум, краса, кохання, відданість і т.п.

Лариса Буряк вдається і до короткої характеристики взаємовідносин Миколи Костомарова з Надією Білозерською, Аліною Крагельською, Ганною Пасхаловою, але чомусь не згадує при цьому Катерину Юнге та Антоніну Блудову. Перебуваючи в оточенні вченого, згадані жінки залишили по собі мемуари, які досі залишаються цінним джерелом для дослідників. До них теж звертається авторка статті. Підсумовуючи своє дослідження, Л. Буряк стверджує, що історико-фемінологічні дослідження М. Костомарова є підтвердженням того, що українська історична наука тісно пов'язана з європейськими романтичними традиціями[197].

Окремим напрямом у сучасному костомаровознавстві є тема співробітництва вченого з тогочасними періодичними виданнями. Так у статті С. Сініченко розглядається питання участі українських істориків, зокрема М. Костомарова, з журналом «Русская

---

[196] Там само. – С. 348.
[197] Там само. – С. 362.

старина»[198]. Актуальність теми не викликає сумнівів, оскільки зазначений часопис не виступав об'єктом комплексного дослідження як джерело з історії України. Стосовно нашої теми автор констатує активну співпрацю М. Костомарова з редакцією журналу, а також особисто з М. Семевським. Так з'явились коментарі до деяких історичних документів, які були у розпорядженні редактора.

Микола Костомаров і журнал «Киевская старина» – тема монографії М. Палієнко. Дослідниця вважає, що історик на початковому етапі видання відіграв позитивну роль у започаткуванні часопису, оскільки надавав «моральну й наукову підтримку журналу». На основі листування М. Костомарова з редактором Ф. Лебединцевим автор демонструє жорстоку боротьбу редакції з цензурою за право друкувати найкращі зразки української літератури у відповідності з українським правописом[199].

Докладніше цю тему дослідив О. Донік, використавши велике коло джерел, насамперед особового походження[200]. Автор констатує, що вчений на схилі літ знайшов в собі сили допомогти становленню часопису на початковому етапі його діяльності (1882–1884), редагуючи його, публікуючи там свої праці, популяризуючи видання через мережу своїх зв'язків у науковому світі тощо. Сам факт появи прізвища надзвичайно популярного на той час історика одразу підняв рейтинг провінційного журналу у тогочасному читацькому середовищі. Однак не задля власної слави робив це М. Костомаров, а як людина, яка по-справжньому вболіває за Україну.

---

[198] *Сініченко С.В*. Журнал «Русская старина» (1870–1918) та українські історики. Аспекти і особливості спіпраці // Грані. – 2009. – № 6. – С. 29-32.

[199] *Палієнко М.Г*. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 40-44.

[200] *Донік О*. Співробітництво Миколи Костомарова з журналом «Киевская старина» (1882–1884 рр.) [Текст] / О. Донік // Україна–Європа–Світ :збірник наукових праць. – Тернопіль, 2013. – С. 220-224.

Вплив М. Костомарова на науковий світогляд російського письменника-публіциста і громадського діяча О. Герцена розкриває дисертаційне дослідження І. Ковальської-Павелко[201]. Авторка доводить, що творчість історика, зокрема праці, опубліковані ним на сторінках журналу «Колокол», були схвально оцінені О. Герценим. Думки вченого про право українського народу на самовизначення, на розвиток власної літературної мови, на можливість федералізації Російської імперії розділялися і О. Герценим.

Співпрацю з одним із надзвичайно популярних журналів другої половини XIX ст. розглядає у дисертації А. Магітова[202]. Авторка аналізує визначальний вплив українофільської позиції М. Костомарова на формування тематики «Вестника Европы». 39 публікацій, серед яких монографії, актуальна публіцистика та окремі розвідки, безумовно, не тільки уславили часопис, але й популяризували історію України та відстоювали «українське питання» у період найжорсткіших репресивних заходів проти нього. Окрема увага надається дослідницею конфлікту всередині українського суспільно-політичного руху, який наростав у 60–80-х рр. XIX ст.

Не можна назвати новою і малорозробленою у костомаровознавстві тему педагогічної діяльності вченого. Про неї ми згадували вище. Але питання дидактики історії однозначно нове. До нього звертається у своєму дослідженні О. Удод[203]. Дослідник

---

[201] *Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна.* «Колокол» О.І. Герцена і Україна. Джерелознавчий аналіз: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М. Ковальська-Павелко; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 20 с.

[202] *Магітова А.Б.* Українська історія у висвітленні часопису «Вестник Европы» (1866–1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А.Б. Магітова; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 18 с.

[203] *Удод О.* Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М.І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – С. 100-108.

органічно пов'язує окреслений напрям у діяльності вченого не із якоюсь чіткою системою, а з думками про освіту, підручник, шкільництво тощо. Погоджуємося, що у спадщині вченого такого рівня можна знайти багато цікавих ідей, а головне, актуальних і сьогодні. Можливо, вони звучали не так, як трактуються нині, але проаналізувавши деякі роботи М. Костомарова, можна знайти думки щодо української національної освіти, етнопедагогіки і дидактики. До такої думки прийшли дослідники історії педагогічної думки в Україні[204].

Олександр Удод дуже доречно звертає увагу на те, що в українській історичній науці існує загальна проблема дисциплінарної структури, тому між спеціалістами з історії України та історії педагогіки немає узгодженості, і це негативно впливає на студіювання згаданої проблеми. Загалом питання дидактики історії в розумінні М. Костомарова вписується дослідником в загальні дидактичні сентенції другої половини XIX ст. Саме народна педагогіка як одна із складових духовного життя українського народу стала джерелом звернення вченого до задекларованої проблеми. Також власний педагогічний досвід (викладання у Рівненській гімназії) хоч і не був тривалим, проте спонукав Миколу Костомарова до студіювання фольклорного матеріалу, в якому відображалися погляди укранців на мораль, етику, виховання, добро і зло. Згодом під час роботи в Київській Першій гімназії молодий вчений познайомився з відомими педагогами і під їх впливом ще активніше вдосконалював власне педагогічне мистецтво. Результатом цього стало обрання його ад'юнкт-професором Київського університету Св. Володимира. Дещо пізніше Микола Костомаров висловився щодо ролі історика в суспільстві. Він розумів, що історик – це громадянин, який своїми працями повинен приносити користь суспільству, але тільки у випадку, коли буде слідувати істині. Навряд чи можна заперечити його словам і зараз. Теж саме можна сказати про соціальні функції історії і вплив її на формування свідомості. Вчений, започаткувавши художню історію, використовував засоби, які одночасно

[204] Там само. – С. 100-101.

є і дидактичними: «художньо-наративна техніка викладу, вузька предметна локалізація, деталізація побутових сюжетів, компілятивність, вудсутність проблемної спрямованості, переважання техніки «складання» монографії з певних джерел»[205].

Дослідник акцентує увагу на поглядах вченого на виховання, навчання та навчальну літературу. Насамперед, Микола Костомаров виступав за доступність освіти для всіх шарів населення, в т.ч. й незабезпечених. Від себе додамо, що вчений доклав максимальних зусиль до створення підручників для початкової освіти: збирав кошти, вів переговори з потенційними виконавцями, шукав меценатів і займався популяризацією у пресі цього процесу тощо. Завершуючи роздуми, О. Удод висловлює думку, що в сучасному суспільстві, яке реформує освіту, необхідно пам'ятати спадщину М. Костомарова, його розуміння теорії освіти й навчання[206].

Микола Костомаров неодноразово звертав увагу на важливість освіти та виховання у формуванні української ментальності. Це питання досліджує В. Федюк у одній із своїх розвідок[207]. Авторка звертає увагу на цілеспрямовану працю вченого у цьому напрямі – від розробки програми початкового навчання і підготовки підручників до публічного ведення справи по збору коштів та численних публічних звинувачень, якими супроводжувався цей процес.

Тему педагогічної діяльності М. Костомарова продовжує одна з численних статей Я. Козачка[208]. Автор звертає увагу на те, що вчений надавав величезного значення освіті у своєму житті. Постійно навчаючись сам, він намагався сприяти розвитку народ-

---

[205] Там само. – С. 107.

[206] Там само. – С. 108.

[207] *Федюк В.Ю.* Освіта і виховання як складові компоненти української ментальності (в контексті поглядів М.І. Костомарова) // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. – Д., 2007. – С. 405-411.

[208] *Козачок Я.* Педагогічні ідеї в діяльності та художній спадщині Миколи Костомарова // Наукові записки. – Тернопіль, 2004. – № 1. – С. 28-34.

ної освіти. Його ідеями у цьому напрямі пронизана художня творчість. Але набагато більшого значення мала на той час його практична діяльність. Починаючи з молодості (в період участі в Кирило-Мефодіївському братстві) і до зрілого віку Микола Костомаров працював над розвитком усіх рівнів освіти. Він брав участь у розробці програм початкового навчання для українського народу та активно втілював її в життя. Наукова творчість вченого нерідко супроводжувалася публічними дискусіями, в яких він стійко захищав ідею необхідності реформування освіти в Російській імперії в напрямі наближення її до потреб простого народу.

У дисертаційному дослідженні О. Дутко «Педагогічні ідеї М. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні XIX ст.»[209] здійснено всебічний ретроспективний аналіз педагогічних поглядів і науково-просвітницької діяльності вченого. Автор проаналізувала основні чинники, які сприяли формуванню особистості М. Костомарова та його педагогічних поглядів; обґрунтувала авторську періодизацію педагогічно-просвітницької діяльності ученого (докладніше про це ми говорили вище). Також реконструйовано портрет М. Костомарова як педагога, виокремлено і систематизовано його загальнопедагогічні погляди щодо покращення шкільної справи, розвитку народної освіти, необхідності педагогічно виваженого родинного виховання. О. Дутко виокремила внесок Костомарова-дослідника в розкриття історії розвитку освіти на українських землях у X–XI і XVI–XVIII ст. та висвітлила погляди ученого на проблеми покращення університетської освіти в Російській імперії XIX ст.

Внесок Миколи Костомарова у розвиток шкільної освіти на Волині став предметом дисертаційного дослідження В. Омельчука. Зокрема автор довів, що педагогічна діяльність молодого Костомарова позитивно вплинула на стан волинського шкіль-

[209] *Дутко О.М.* Педагогічні ідеї М. І. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні XIX століття: автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки НАПН України. – Київ, 2010. – 20 с.

ництва, оскільки він відносився до сподвижників української культури і освіти, які змушені були працювати в умовах жорсткої конкуренції з російською та польською ідеологіями. Тому його місія була надзвичайно важливою для актуалізації українськості Волині[210].

Окремою темою стосовно М. Костомарова є відношення його до релігії і церкви. Так, в одній із розвідок О. Богдашиної це питання розглядається у контексті останніх релігієзнавчих досліджень[211]. Вона констатує, що глибока релігійність була типовою для українських істориків Росії, які відносились до романтичного напряму. Зокрема Костомаров виступав за реформування освіти у «православно-хритиянському дусі».

Цікавими є сучасні розвідки щодо категорій і понять, які використовував Микола Костомаров у своїх творах. Одна з таких категорій розглядається у статті Н. Зайдлер та В. Зотової, а саме історизм художнього мислення[212]. Це поняття об'єднує історичну та літературну творчість вченого. Характеризуючи його, Костомаров прийшов до висновку, що правдиво висвітливши народний характер у художньому творі, можна тим самим показати його історичний розвиток. Численні праці вченого доводять історичне значення народної пісенної творчості.

Зв'язок між фольклористикою та історією у творчості М. Костомарова теж доволі популярна тема для сучасних дослідників. Важливість творчості М. Костомарова як історика і фольклориста визначається у дисертації М. Дмитренко. Дослідник вважає, що «М. Костомаров започаткував вивчення історії як своєрідної

---

[210] *Омельчук В.В*. Розвиток освіти на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.В. Омельчук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 20 с.

[211] *Богдашина О.* Ставлення істориків українських земель другої половини XIX – початку XX ст. до релігії та церкви // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 20. – К.: С. 42-60.

[212] *Зайдлер Н.В.* Зотова В.Г. Антропологічна семантика категорії «історизм художнього мислення» // Пост методика. – № 7-8. – Полтава, 2002. – С. 127-132.

«психології минулого» і висловив чимало ідей, на яких в українській фольклористиці зросли О. Потебня, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський»[213].

Того ж 2006 р. була захищена ще одна дисертація щодо фольклористичної діяльності Миколи Костомарова. Авторка Л. Підгорна дала потужну оцінку методологічним засадам вченого і виявила вплив на них як романтизму, так і позитивізму. Важливим висновком дослідниці є визначення його місця у культурно-історичній та міфологічній школах, які формувалися на той час в українській фольклористиці і мали безпосередній вплив на науково-історичну працю вченого[214]. Насамкінець, авторка робить наступний висновок: «Наукова діяльність М. Костомарова пов'язана з тим періодом розвитку наукової думки, коли певні наукові методи, течії, школи лише формувалися, особливо в гуманітарній сфері. Мало хто з тодішніх учених все життя тримався якоїсь однієї школи. Поява нової теорії чи навіть концепції швидко перетворювала прихильників уже усталених методів і шкіл на їхніх противників і навіть критиків. М. Костомаров до таких не належав. Він, навпаки, намагався «помирити» у своїй творчості всі школи і течії.

Розпочавши свої наукові студії як типовий представник романтичної концепції Й. Гердера, де таке поєднання видавалось найприроднішим, у подальшій науковій діяльності він використовував ідеї культурно-історичної та міфологічної шкіл, жодного разу не віддаючи переваги якійсь одній із теорій»[215].

Комплексне дослідження археографічної діяльності Миколи Костомарова належить О. Петренку, який раптово пішов у не-

---

[213] *Дмитренко М.К.* Українська фольклористика другої половини XIX століття: методологічний дискурс: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.07 / М.К. Дмитренко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – С .8.

[214] *Підгорна Л.М.* Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / Л.М. Підгорна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 18 с.

[215] Там само. – С. 16-17.

буття, а його доробок мати опублікувала у вигляді монографії[216]. У цій праці дано позитивну оцінку досить об'ємному доробку вченого в галузі археографії з точки зору сучасної вітчизняної історичної науки. Зокрема, автор вважав, що значення цієї частини наукової спадщини М. Костомарова відіграв ключову роль у становленні української археографії та історичної науки загалом. Визначено результати та їх характерні риси археографічної діяльності, етапи, інституції, де працював історик, вплив соціокультурного середовища тощо.

Остання група досліджень – довідкові. Тут, насамперед, слід відзначити спільне українсько-російське видання, яке побачило світ у 2001 р. Правда, воно вийшло російською мовою, однак мало велике значення, оскільки це була перша спроба створити енциклопедичне видання з костомаровознавства[217]. Праця подає інформацію про вченого, його оточення, спадщину, географію перебування та іншу інформацію. Вона не вичерпала всіх можливостей енциклопедичного видання, але вперше подала упорядкований певним чином матеріал, необхідний подальшому розвитку костомаровознавства.

Наступного року вперше у незалежній Україні виходить бібліографія праць М. Костомарова у вигляді «Матеріалів до бібліографії»[218], а ще за рік з'являється повноцінна україномовна бібліографія[219]. Звичайно, така публікація була необхідна і довгоочікувана, але, на жаль, вийшла невеликим тиражем та у м'якій обкладинці. На сьогодні вона потребує певного перевидання і незначного доповнення, що було б доречно зробити до ювілею

---

[216] *Петренко С.* Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. Ю.А. Пінчук. – Київ–Полтава, 2000. – 192 с.

[217] Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885) / НАН Украины. Ин-т истории Украины; Редкол.: В.А. Смолий (пред.) и др. – К., Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.

[218] Матеріали до бібліографії М.І. Костомарова / Упорядники Гончар О.Т., Пасещенко Г.В. – Київ–Чернігів, 2002. – 176 с.

[219] Бібліографія праць М.І. Костомарова / Упорядники Гончар О.Т., Пасещенко Г.В., ред., вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – Київ, 2003. – 234 с.

вченого, але за браком можливостей поки залишається єдиною найповнішою бібліографією спадщини Миколи Костомарова.

Нарешті, 2005 р. у світ вийшло видання «Микола Костомаров. Віхи життя і творчості» – своєрідний новітній енциклопедичний довідник за редакцією академіка В. Смолія[220]. Він містить понад 1000 статей, в яких висвітлено основні віхи творчого та життєвого шляху визначного українського вченого. Розглянуто його твори, періодичні та неперіодичні видання, в яких він публікував свої студії, найважливіші населені пункти, місцевості та регіони, пов'язані з біографією науковця, окреслено сфери і напрями його діяльності. Подано інформацію про відомих дослідників життя і творчості видатного діяча та їхній внесок у костомаровознавство. Видання містить також наукову термінологію та понятійний апарат. Але і на цей раз не можна сказати, що воно ідеальне. Багато аспектів, пов'язаних з М. Костомаровим, не знайшли своє відображення у довіднику, деяка інформація неточна і потребує розширення, також структура видання не зовсім відповідає енциклопедичному довіднику – все це вимагає перевидання.

Серед новітніх довідкових видань виділяємо працю І. Колесник «Українська історіографія: концептуальна історія». Це видання розглядає історичну науку з точки зору історії понять, багато з яких пов'язано з ім'ям Миколи Костомарова. Зокрема це стосується понять «романтична історіографія», «подвійна свідомість», «школа харківських романтиків», «Кирило-Мефодіївське братство», «генератори ідей» і т.п.[221]

Десятки (якщо не сотні) довідкових статей можна знайти у сучасних українських енциклопедичних довідниках, особливо багато можна знайти електронних джерел, що, з одного боку,

---

[220] *Смолій В.А., Пінчук Ю.А., Ясь О.В.* Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія; Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко, М.П. Ковальський, В.Ф. Колесник, А.М. Михненко, Ю.А. Пінчук, О.П. Реєнт, О.В. Ясь (відп. секр.). – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.

[221] *Колесник Ірина*. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 89, 92-93, 390, 459.

значно спрощує пошук інформації, а з іншого розкриває можливості для плагіаторів. Але ми сподіваємося, що на шляху до перетворення України на європейську правову державу, настане час, коли цей процес буде регулюватися юридично.

Отже, проаналізована нами література демонструє зростання інтересу дослідників до спадщини Миколи Костомарова як невичерпного джерела ідей в різних галузях соціогуманітаристики. Вчений залишається актуальним і як особистість, що постала в добу «золотого віку» української історіографії, а це ще більше спонукає до пошуків нових поглядів на його постать. Помітно, що нині відбувається трансформація образу Миколи Костомарова завдяки міждисциплінарним підходам і розширенню кола джерел. Стрімке зростання сюжетних ліній обумовлює те, що образ вченого нагадує різнобарвну картину суб'єктивних суджень, і це, безперечно, позитивне явище. Однак попри величезні зрушення, ми вбачаємо й ряд проблем розвитку костомаровознавчого дискурсу, а саме, незначну кількість перевидань його праць українською мовою, комплексних досліджень, відсутність корпусних видань епістолярної та мемуарної спадщини тощо. Досі відсутня інтелектуальна біографія його як визначного мислителя своєї доби. Все це негативно впливає на подальший розвиток окресленої теми, але й відкриває цілком реальні перспективи для невтомного дослідника, який здатний осмислити образ Миколи Костомарова за допомогою нового інструментарію, щоб зробити його науково виваженим, об'ємним, різнобарвним та цікавим пересічному українцеві.

РОЗДІЛ II.
ПОГЛЯДИ М. КОСТОМАРОВА НА УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ ТА КУЛЬТУРУ

У цьому розділі ми розкриємо багато граней творчості Миколи Костомарова, які свідчать про його непересічне значення у становленні української історичної науки загалом, а його особистість є яскравим прикладом для наслідування майбутніми істориками. Важливим мотивом актуалізації спадщини вченого є бажання висвітлити його український образ, якщо так можна сказати. Адже широкому загалу читачів більше знайомі дослідження вченого з історії Росії, на тлі яких його українські досліди спеціально видаються лише як складова історії чужої нам держави. Насамперед ми звертаємо увагу на діяльність та думки Миколи Костомарова стосовно історії та культурного розвитку України.

§ 2.1. Питання розвитку української мови та літератури в кінці 30-х – 40-і рр. XIX ст.

Значний вплив на формування інтересу Миколи Костомарова до української мови мав Ізмаїл Срезневський. Підстави для таких тверджень дають нам джерела особового походження. Саме з них ми довідуємося про подробиці життя майбутнього вченого, які складаються у ланцюг взаємопов’язаних між собою подій. Отже, у 1837 р. Микола Костомаров склав іспит на ступінь кандидата у Харківському університеті. Ще під час навчання він потрапив у соціокультурне оточення, яке згодом дослідники назвуть «харківською школою романтиків». Лідером цієї школи був І. Срезнев-

ський, знайомство з яким М. Костомарову влаштував Амвросій Метлинський. Важливо, що ще до вказаного знайомства молодий кандидат у магістри встиг попрацювати у Кінбурнскому драгунському полку, де вперше мав справу з Острогозьким архівом повітового суду. Там знаходилися справи козацького полку. Дослідження тих документів так захопило Миколу Костомарова, що він зовсім відірвався від військової служби, а його командир порадив залишити цю справу у зв'язку із відсутністю військового таланту. Однак, результатом тримісячної архівної роботи став історичний опис Острогозького слобідського козацького полку, у додатку до якого було розміщено багато архівних документів. У планах вченого-початківця з'явилася історія всієї Слобідської України, але їм не судилося здійснитися, оскільки всі матеріали вилучили під час арешту 1847 р. і згодом не повернули[222].

Після невдалої спроби стати військовим Микола Іванович повернувся до Харкова з намірами заповнити прогалини у своїй освіті. Відсутність належних знань з української мови були серед них у пріоритеті. Тому він охоче поринув у романтичну українофільську атмосферу рідного університету і почав безпосередньо спілкуватися з І. Срезневським. Інтерес до мовних занять поєднувався з бажанням пізнати історію життя бідного українського селянина, якого не можна було побачити у існуючих історичних опусах, так, наче його і не було взагалі. Та й історія російської державності, що висвітлювалася як детальна інформація щодо діяльності правителів та інституцій, а також законотворення теж не задовольняла молодого українознавця. До створення багатовимірного образу народу Костомаров підійшов за класичними канонами романтичного історіописання тієї епохи, знаходячись під впливом прослуханого курсу лекцій професора Луніна, а також начитавшись гердерівських праць: він вирішив вивчати її не за мертвими літописами, а у живому спілкуванні з народом та за народними пам'ятками. Саме тут і виникла т.зв.

[222] *Костомаров Н.И.* Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – К.: Стилос, 2007. – С. 36.

«мовна колізія», подолати яку він збирався не тільки читанням української літератури, але й додатковими уроками.

З 1838 р. М. Костомаров постійно спілкувався з І. Срезневським. Під його впливом молодий українознавець прочитав найкращі зразки української літератури, що існували на той час. Згодом він здійснив кілька етнографічних подорожей околишніми селами Харкова та Полтави. Також М. Костомарову довелося вивчати й інші джерела, зокрема «Историю Малой России» Д. Бантиша-Каменського та «Історію Русів». Одночасно він робив перші спроби писати українською мовою і опублікував збірку «Украинские баллады». Видання потрапило до рук знайомих автора і було розкритиковане за слабке знання мови, але молодого Костомарова це не зупинило. Наступного року він приступив до написання драми «Савва Чалый», працював над нею не поспішаючи і керуючись настановами І. Срезневського. У дослідженні радянського історика Л. Полухіна підкреслюється, що драму Костомаров написав «буквально за одним присідом»[223]. Це видалося нам сумнівним, адже проблеми з мовною практикою швидко подолати не можна. Проаналізовані нами джерела свідчать, що робота над «Саввою Чалым» була досить складним завданням до молодого письменника, тому не може йти мова про блискавичне створення драми. Очевидно, що справа йшла досить повільно і супроводжувалася численними консультаціями з Ізмаїлом Срезневським[224]. Основний текст було написано за три тижні, але для подолання певних недоліків потрібен був ще деякий час. Протягом всього 1838 р. Микола Костомаров надсилав вчителеві для коректури по кілька аркушів тексту. Частину написаного твору він направляв разом з листами, в яких просив приділити особливу увагу граматиці й орфографії, а решту передавав поштою. Крім того співрозмовники обмінювалися необхідною науковою літературою, яка стосувалася не лише україн-

[223] *Полухін Л.К.* Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. – С. 77.

[224] РГАЛИ. – Ф. 436 И.И. Срезневский. – Оп. I. – Д. 1246. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838–1878 гг. – Л. 1-34.

ської мови[225]. Здебільшого це були архівні або друковані історичні джерела. Микола Іванович ділився з Ізмаїлом Срезневським українськими народними казками та піснями, які збирав власноручно для збірника Амвросія Метлинського. Про це він пише до І. Срезневського в листі від 5 лютого 1839 р. Цікавим тут є заувага Миколи Костомарова, що спочатку зібрання пісень та казок не було його власним захопленням. Він робив це на прохання А. Метлинського, а згодом зрозумів, що має справу з історичним джерелом, який містить цінну інформацію про минуле українського народу, героїчне і трагічне водночас. Зрештою, драма «Савва Чалый» і збірка віршів українською мовою вийшли навесні 1839 р.[226]

За два роки етнографічні заняття Миколи Костомарова перетворилися на систематичні. І вже 1841 р. він писав до І. Срезневського про наступне: «Дисертація моя йде вперед, і мені хочеться обробити символіку. Чим далі я заглиблююсь у предмет, тим більше і більше відкриваю цікавого… Стає для мене явним дохристиянський слов'янський світ»[227].

Доречно було б зауважити, що вчений ніколи високо не оцінював свої етнографічні досліди, оскільки вважав їх проміжними у вивченні історії народу, однак визнавав значущість здобутого матеріалу та його інформативну насиченість. Натомість етнографічне діло Миколи Костомарова було високо оцінене Михайлом Грушевським щодо внеску в розвиток етнографії як науки та фактор позитивного впливу на українське національне відродження. Етнографічну складову творчості вченого він вважав революційною і в розвитку самої етнографії, і в громадсько-політичному рухові XIX ст., а постать самого Костомарова «цент-

---

[225] Там же. – Л. 29.

[226] *Костомаров Н.И.* Автобиография. К 190-летию со дня рождения. – С. 41.

[227] РГАЛИ. – Ф. 436 И.И. Срезневский. – Оп. І. – Д. 1246. – Л. 29-30.

ральною фігурою в сім процесі усуспільнення етнографічної роботи»[228].

Листовне спілкування М. Костомарова і І. Срезневського свідчить, що вплив останнього на формування наукових інтересів майбутнього історика на початковому етапі його дослідницької праці був визначальним. Таке партнерство тривало досить довго. Достатньо сказати, що збереглися послання, які охоплюють сорокалітній період – 1838–1878 рр. Протягом кінця 30-х – першої половини 40-х рр. листування було регулярним. Саме І. Срезневський познайомив М. Костомарова з Краледворським рукописом в кінці 1838 р. В результаті з'явився український переклад кількох уривків з рукопису, які увійшли до збірки «Украинские баллады»[229]. Принагідно зазначимо, що твори були опубліковані за псевдонімом «Ієремія Галка». У своїй «Автобиографии» Микола Костомаров відзначав, що збірка вийшла разом з драмою «Савва Чалый», і в процесі підготовки цих творів зростала його «любов до малоруського слова». Молодому досліднику було неприємно і незрозуміло чому «тaка прекрасна мова залишається без літературної обробки … і піддається абсолютно незаслуженому презирству»[230]. Микола Костомаров вже давно був під враженням негативного ставлення до українського простого народу та його мови не тільки з боку росіян, але й від певної частини малоруської еліти, яка зневажала рідну мову, намагаючись інкорпоруватися у суспільство «освічених великоросів». Історику було прикро, що заграваючи з імперською елітою, українці не цінують власного культурного і духовного коріння. Це явище викликало гнів вченого, і через те він ще більше

---

[228] *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – С. XV.

[229] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасещенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 41.

[230] *Костомаров Н.* Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. – 1858. – Т. 121. – Кн. 11. – С. 289-346; Кн. 12. – С. 450.

заглиблювався у вивчення культури та історії нашого народу. У цьому, здавалося б, незначному епізоді ми бачимо приклад, який розкриває внутрішні переживання нашого героя і дає поштовх до проведення паралелей з подіями новітньої історії України.

Але повернімося до нашої теми. Навесні 1838 р. Микола Костомаров разом з Амвросієм Метлинським поїхав до Москви у відрядження як бібліотекар Харківського університету. Там він прослухав курс лекцій і вирішив складати іспит на ступінь магістра російської словесності. Потім разом з другом відвідав матір у Воронезькій губернії і звідти писав І. Срезневському: «Занесла мене лиха година в Московщину: хоч рідна сторона, та все щось серце на захід сонця рветься, моя люба Україна! Розлучивсь я з тобою, та й не знаю з чого тужить став…». Далі повідомляє, що жалкує за незавершеними справами, читає житіє святих, роботи філософів і думає про долю України, тужить за батьківщиною, її природою. На чужині наче б то все те саме, але серце щемить за рідним краєм[231]. Зауважимо, що листи до Срезневського, частина з яких написана українською мовою, вражають своїм стилем і читаються як художні твори, написані з великою повагою до українського народу і його мови. Хіба такі теплі слова не є підтвердженням усвідомлення молодим вченим свого українського коріння та безмежно теплих почуттів до України загалом!

Як стверджує дослідник С. Копилов, наступного року Микола Костомаров «видав іншу цікаву розвідку «Виписки із Краледворського рукопису, стосовно вірувань і обрядів», проте він не вказав ніяких бібліографічних даних щодо цієї публікації[232]. А от у 1841 р. в харківському альманасі «Сніп» справді з'явився

---

[231] РГАЛИ. – Ф. 436. – Оп. 1. – Д. 1246. – Л. 13-14.

[232] *Копилов С.А.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 140.

переклад епічної пісні «Олень»[233], а в збірнику «Молодик» (1843) – переклад пісні «Турнія»[234]. Крім того, у згаданих виданнях були опубліковані й інші твори, як-от казки, вірші, а, найголовніше, Микола Костомаров надрукував працю «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке»[235]. Творий доробок цих років свідчив про копітку працю дослідника спочатку на ниві етнографії та фольклористики і прямий зв'язок її з поглибленням інтересу до вивчення української історії.

Як ми вже говорили, у 40-х рр. XIX ст. багато подорожував по Україні. Зокрема, у 1844 р. він об'їздив всю Волинь. Ці подорожі були надзвичайно змістовними. Молодий дослідник не тільки спостерігав за природою і пам'ятками старовини, він брав участь у археологічних розкопках, спілкувався з народом, записуючи народні повір'я, пісні, перекази й інші зразки народної творчості. У листі від 9 грудня 1844 р. М. Костомаров пише К. Сементовському, що його наміри записати народні пісні викликають у «благомислячих» осіб підозри у змові з київським генерал-губернатором Д. Бібіковим щодо існування в народі смутних пісень. Але це не дуже засмучувало молодого україніста. Основне, що він прийшов до висновків про необхідність переходу від фіксування українського фольклору до етнографії. Знайомства з народним побутом надзвичайно вразило Миколу Костомарова. Він збентежено повідомляє про нестерпне становище селян («каторга краща була б для них!»). На Полтавщині, наприклад, селяни працюють замість встановлених трьох днів на тиждень, всі сім, відпочиваючи лише у свята. Більшість з них настільки безграмотна й темна, що не знають навіть імені Ісуса

---

[233] *Ієремія Галка*. Олень // Сніп. Український новорічник. – Харків: Видавець О. Корсун, 1841. – С. 96-102.

[234] *Його ж*. Турнія // Молодик на 1843 год. Украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким. – Харьков.: Тип. Харьковского университета, 1843. – Ч. 2. – С. 110-113.

[235] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасещенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 42.

Христа. Для освіти у селян немає ніяких можливостей. Становище їх видалося Миколі Івановичу абсолютно нестерпним: безмежні побори й податки, а також загальне знущання переходять будь-які межі. «Одним словом, – підсумовує він, – про селян місцевих у XIX столітті залишається сказати, що говорив Боплан в XVII-тому. І не забудьте, що, при цьому всьому, лібералізм страшний!» Далі Микола Костомаров продовжує не менш емоційно: «В Росії страшне варварство; в Росії, коли проїжджаючи від великоруських губерній до західних можна прослідкувати, як поступово погіршується побут народу по мірі того, скільки залишила слідів зникла Річ Посполита! Між іншим, моли Бога, встаючи і лягаючи, щоб зцілив бідний народ Руський від тієї язви…» Костомаров просить Сементовського «плюнути в очі першому поляку, який насмілиться хвалити своє чи жалітися на уряд». Крім того вчений заперечує закиди поляків, що в західних губерніях більше польського елементу, ніж руського. Лояльність держави до нащадків поляків, які залишилися тут, бентежить Костомарова. Ніяких утисків, пов'язаних з унією, він не помітив: «Ліквідація унії нікого не принизила, крім самолюбства католиків і переважно ксьондзів; гоніння за віру ту ніякого не було, та й які могли бути гоніння, коли народ мало розумів якої він віри». Не було й репресій відносно польського дворянства, яке живе в достатку, смітить грішми і при цьому плете наклепи на Росію. Він не розуміє, чому поляк на чужій землі живе краще, аніж автохтонне населення. Ми навмисне докладно зупинилися на змісті цього листа щодо становища українського селянства, оскільки вважаємо цікавим висновок, до якого прийшов Костомаров у ході свого дослідження. Він визначив, що на Волині народ розмовляє українською мовою, а «що стосується російської мови, то тут її страшенно не люблять і навіть гордяться тим, що встигнуть забути її»[236].

Отже, як ми бачимо, екскурс Миколи Костомарова у соціально-економічний стан однієї із західних губерній наводить на

[236] *Міяковський В*. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 48.

думку про те, що вчений уже на початку 40-х рр. був абсолютно впевнений, що українська мова – цілком самостійний засіб спілкування українського народу, а не «наріччя великоросійської мови», як намагалися стверджувати вчені – прихильники самодержавної ідеї «єдиного російського народу». Вже в той період у Миколи Костомарова зародилися думки щодо необхідності підвищувати не тільки економічний, але й культурний рівень українського народу, насамперед розвивати рідномовну початкову освіту для населення. Тут слушним видається висновок О. Козачка, що контраст між славним козацьким минулим і глибоким соціальним приниження народу схилив емоційно вразливого вченого до боротьби за долю селян «та врешті спонукало до участі у таємній організації»[237].

Насправді, 40-і роки XIX ст. були дуже важливим етапом у становленні Миколи Костомарова і як українського патріота, і як вченого, основним науковим інтересом якого було дослідження української історії як цілісного процесу розвитку народу. Безумовно, визначальним фактором стало оточення, в яке потрапив молодий дослідник. Це були українські письменники, поети, громадсько-політичні та державні діячі. Познайомившись з найкращими творами з української літератури, Микола Іванович і сам робив спроби писати українською. Звичайно, вони були не дуже вдалими, але це не гальмувало потуг вченого до освоєння мови й літератури. Наукові пошуки вченого, як зазначалося вище, відображені у листуванні з М. Максимовичем, І. Срезневським, О. Бодянським та ін. Так, у листі до Платона Лукашевича від 19 грудня 1843 р. Микола Іванович писав, що 5 років тому познайомився з книгою дум малоруських та червоноруських, не знаючи автора. З передмови він зробив висновок, що «та душа щира, кохаючи родину і старосвітчину, душа, яких тепер не скоро знайдеш на Вкраїні». Дізнавшись про автора, він зичить йому здоров'я за любов до батьківщини і наголошує, що любить «ту ж

---

[237] *Козачок Я.В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – С. 52.

Україну, і вашу стару гетьманщину і … гетьманів, і молодців-козаків, і вашу пісню, і все, що у вас доброго – свого не чужого, не краденого»[238]. Як свідчать джерела особового походження, на початку 40-х рр. XIX ст. Микола Костомаров не завжди визначав себе українцем, але однозначно був серед тих, кого хвилювала доля народу, її славної історії, мови та культури. Бажання пізнати феномен українського народу, оприлюднити його наукову оцінку і виокремити суспільну значимість українознавства – ось що було пріоритетним для молодого вченого, національна самосвідомість якого формувалася у тісному зв'язку з науковою творчістю.

Визначальним для цього було знайомство Миколи Костомарова з Пантелеймоном Кулішем, яке відбулося за допомогою Михайла Юзефовича в жовтні 1844 р. у м. Києві. Яскраві враження після зустрічі і розмови залишилися в обох практично на все життя. У своїй «Автобиографии» М. Костомаров згадував, як вони розмовляли про джерела з української історії, гуляли по місту, а потім зайшли до Пантелеймона Олександровича, який на той час обіймав посаду наглядача повітового училища на Подолі. П. Куліш продемонстрував М. Костомарову рукопис зібрання народних пісень. Згодом він познайомив Миколу Івановича з Михайлом Максимовичем[239].

У свою чергу, П. Куліш згадував, як побачив у М. Костомарові талановиту людину, що володіє рідкісним даром «слова і пам'яті» і захоплює «своїми історичними, етнографічними і політичними бесідами[240]. Тоді ж у П. Куліша народився задум про спільне видання збірки українських пісень та українського науково-популярного альманаху. Це питання та багато інших проблем українознавства висвітлює їх листування 1840-х рр., а

---

[238] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. Листування. – Спр. 6515. Костомаров Лукашевичу Платону Акимовичу. Письмо (укр. мовою). – Арк. 1.

[239] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 472.

[240] *Кулиш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. 4. – № 13. – С. 62-63.

також листування М. Костомарова з колегами А. Метлинським та І. Срезневським. Багато цікавих дрібних деталей знаходимо і в посланнях П. Куліша до згаданих адресантів та Т. Шевченка, О. Бодянського та М. Юзефовича.

Зокрема, у листі до них від 23 жовтня 1844 р. М. Костомаров писав, що знайшов у Кулішеві «людину освічену, обдаровану і глибоко знаючу Україну, яка пропонує започаткувати періодичне видання з історії України з допомогою мецената Василя Тарновського, що адресно виділив значну суму. М. Костомаров пропонує взяти редакцію видання на себе І. Срезневському та А. Метлинському або ж видавати наполовину з П. Кулішем, так, щоб друкувати в Харкові, а розповсюджувати ще й в Києві. Крім того вчений повідомляє, що у Пантелеймона Олександровича є величезна кількість надзвичайно цінних матеріалів, до яких можна додати праці Г. Квітки-Основ'яненка[241]. В свою чергу, П. Куліш писав до Т. Шевченка напередодні 1846 р., що разом з М. Костомаровим, А. Метлинським і І. Срезневським вирішив видавати «Записки о Южной Руси» та запрошував поета надіслати свої твори з умовою, що його ім'я прикрасить заголовну сторінку видання[242].

Восени 1845 р. П. Куліш ще не знав, де остаточно осяде. 6 жовтня він просив М. Юзефовича допомогти перейти на службу до Києва, оскільки там є М. Костомаров, спілкування з яким для нього дуже багато означає[243]. Але М. Юзефович не відреагував на прохання, і тому П. Куліш погодився на переїзд до Петербурга для роботи у редакції журналу «Современник». До співробітництва він планував залучити і М. Костомарова. Так 15 жовтня 1845 р. він рекомендував редактору П. Плетньову магістра Харківського університету, який працює «розумно і невтомно для

[241] *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 385.

[242] Там само. – С. 45.

[243] Там само. – С. 54-55.

історії Південної Русі», а, отже, може знадобитися журналу. Зокрема, він запевняє, що вони «з Костомаровим готові трудитися всіма силами, щоб представити у «Современнику» протилежність… егоїстичним, меркантильним, антихудожнім журнальним партіям, котрі безжально мучать російську літературу і уповільнюють її розвиток»[244].

Переїзд П. Куліша до Петербурга змусив М. Костомарова засумніватися в успіхові започаткованої справи, і 4 грудня 1845 р. він так писав І. Срезневському: «Пропозиція видавати в Києві дещо (підкр. Костомаровим – *О.Г.*) рушилась, тому що Куліш поїхав до Петербурга, куди викликав його Плетньов для участі в «Современнике», між іншим, можливо, візьму цю справу на себе я»[245]. Ці роздуми виявилися цілком логічними, оскільки Микола Костомаров добре знав усі матеріали і продовжував їх збирати, спілкувався з майбутніми редакторами, а також особисто знав мецената В. Тарновського (старшого), готового підтримати проект. Втім, він мав й інші обов'язки, не менш важливі, оскільки викладав у Київському університеті. Виходити до студентів недостатньо підготовленим щойно призначений ад'юнкт-професор не міг, тому майже весь свій вільний час проводив у бібліотеці, а, отже, змушений був на деякий час відійти від справи.

Пантелеймон Куліш, в свою чергу, не полишав думки про нове видання, тому писав 10 грудня 1845 р. записку до Миколи Костомарова, в якій просив думати про справу і здобути повісті Г. Основ'яненка. Але, очевидно, Микола Іванович занадто був зайнятий власними проблемами і довго не відповідав на запити. З одному з листів П. Куліша до І. Срезневського дізнаємося, що в кінці 1845 р. Костомарова можна було знайти лише в бібліотеці, повністю зануреним у книги[246]. Через зайнятість М. Костомарова та відсутність П. Куліша у Києві видання українознавчого альманаху «Записки о Южной Руси» у 40-х рр. XIX ст. так і не відбулося.

---

[244] Там само. – С. 56.
[245] Там само. – С. 385.
[246] Там само. – С. 92.

А от робота над виданням українських пісень не припинялася. Так, П. Куліш у листі до І. Срезневського від 10 січня 1846 р. пропонує йому написати вступ до збірки таким чином, що основа буде за І. Срезневським, а вони з М. Костомаровим допишуть частини відносно своїх пісень[247]. А 21 серпня того ж року у листі до О. Бодянського Куліш з радістю констатує, що він разом з Костомаровим, Срезневським і Метлинським з'єднали свої зібрання пісень і тепер займаються звіркою всіх варіантів за списками так, щоб жодне слово не загубилося[248]. У згаданому вже раніше листі від 2 травня 1846 р. П. Куліш повідомляв Костомарова, що вислав у березні його пісні, а Срезневський вислав українські жіночі пісні. Крім того, він описує і свою роботу над «Чорною радою», зокрема про закінчення другого тому[249] . Також з листування Куліша з Костомаровим та їх спогадів стає зрозумілим, що саме останній справив визначальний вплив на згадану працю. І хоч дискусії були надто гарячими, однак критика значно поліпшила працю. Так, у листі від 4 вересня 1846 р. П. Куліш дякує за зимовий критичний лист щодо «Чорної ради» і гордиться тим, що тепер його твір став майже бездоганним, але як історик він відчуває потребу «ще хоч годків зо три у розумних та великих людей поучитися»[250].

Проблема української мови та літератури отримала свій розвиток у період діяльності Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847). Саме джерела особового походження можуть дати додаткову інформацію та відобразити багато моментів, які нечітко або ж зовсім не висвітлені в інших джерелах та літературі. Розглянемо їх докладніше. Насамперед зазначимо, що спілкування Миколи Івановича з П. Кулішем складалося переважно з дискусій, одна з яких стосувалася української мови, літератури і культури взагалі. Свідчення про це зберігає переважно листування до М. Костомарова, оскільки епістолярій самого вченого

---

[247] Там само. – С. 52
[248] Там само. – С. 104
[249] Там само. – С. 82.
[250] Там само. – С. 112-113.

зберігся гірше і, ймовірно, загинув під час арешту разом з іншими паперами. Так, 21 червня 1846 р. Пантелеймон Куліш, відповідаючи на послання Миколи Костомарова, спростовує думку останнього про раціональність вивчення української мови шляхом «ходіння в народ». На його думку, для цього необхідно побувати в родинах освічених українців і подивитися, як вони навчають своїх дітей рідної мови (наприклад, до Білозерських). На думку М. Костомарова, народну історію і культуру треба вивчати, відділяючи їх від європейської культури, а українською мовою можна писати лише про життя народу. П. Куліш, навпаки, виступає за дослідження української культури на загальноєвропейському ґрунті. У приклад ставить Т. Шевченка, який викладає українською і «псалми Давида, і почуття, варті вуст самого найвищого суспільства». В україноманів в голові мають бути не тільки «мужицькі ідеали», «я в цих словах не впізнаю вас», – резюмує П. Куліш[251]. А фраза М. Костомарова «я не звинувачую тих, котрі холодні до свого рідного. Людина тягнеться до кращого, а чуже краще!» викликала у Куліша бурхливу реакцію: «Ні, у вас засохла жива струна, без котрої ніколи не буде гармонії у ваших вчених і поетичний діях! Я звинувачую строго! І вчити не бути холодним до свого – означає те ж, що сказати мертвому: воскресни!». Але з висновком, що для людини чуже завжди здається кращим, він погоджується. Він радить розвивати своє, а не насаджувати чужий досвід на Україні, бо це може призвести до втрати мови і звичаїв, що само по собі катастрофічно. Однак Микола Костомаров не бачив у цьому великої трагедії. Він вважав, що після деякого занепаду може знайтися в народі група ентузіастів, яка змусить відродитися народність. Якщо так не станеться, не страшно. На перше місце Костомаров ставить християнство, натомість національні інтереси на той час для нього не були такими ж вартісними.

У цьому посланні обговорювалася також проблема народних шкіл і літератури в Україні. П. Куліш підтримує ідею М. Костомарова та інших братчиків про школи для селян, але пропонує

[251] Там само. – С. 88.

робити це тихо, начебто все вийшло випадково: поміщик побачив би книжку і купив для своєї сільської школи, куди своїх дітей можуть віддавати і козаки. Інша думка була у Миколи Костомарова. Він стояв за освіту знизу вгору, тобто спочатку підняти рівень освіченості народу, згодом з нього виділиться група національно свідомої інтелігенції, яка у поєднанні з дворянством продовжить боротьбу за культурний розвій України[252]. Історик цілком свідомий того, що підняти освітній рівень народу за короткий період часу неможливо. Це складний і тривалий процес, в якому мають бути задіяними як суспільство, так і влада. Без взаємодії цих двох ланок успіх справи стає сумнівним, оскільки при всіх потугах освіченої україноцентричної інтелігенції без належної політики держави та позитивного ставлення громадськості результату годі й чекати. До речі, такий його погляд на освіту практично не змінився до останніх років життя вченого. За це він неодноразово критикувався українофілами, але від своїх поглядів відмовлявся лише під тиском надскладних суспільно-політичних обставин і тільки в пресі. Про один із таких випадків ми ще згадаємо пізніше.

У вересні 1846 р. П. Куліш просив М. Костомарова як лектора: «Я знаю, що ви полоните серця і душі своїх слухачів лекціями про малоросійську історію, але ради Бога, зважуйте добре Ваші висновки». Фраза «гірка, нікчемна доля України випливає з нікчемності душі народної» для Пантелеймона Куліша звучала надто принизливо насамперед з національних переконань. «Навіщо нападати на душу народну, про яку ще вам слабо говорить єдина в новій Європі поезія українська…», – пише він і пропонує проповідувати з кафедри у тому ж дусі, що говорив Микола Костомаров на рахунок «Повести об украинском народе»:

[252] *Козачок Я.В*. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – С. 89-90.

«Історична істина висловлена з такою сміливістю, з таким благородним почуттям, якого ще не було на Русі»[253].

Прикметним для визначення національної самосвідомості М. Костомарова в 40-х роках є лист П. Куліша, в якому він звинувачує вченого у твердженні, що він – не українець: «Для чого ви кажете, що ви не українець? Що тільки з гуманістичної ідеї крутитесь між нами? Ми даємо вам право громадянства, до того ж матуся ваша – українка. Я не можу вас так любити, як люблю, коли вважаю українцем. Чи можна заперечувати настільки дорогоцінне для нас ім'я?»[254]. Палкі слова П. Куліша, звернені до М. Костомарова, не могли не закарбуватися у його душі і відіграли роль того зерна, що потрапило у благодатну землю, про яке сам вчений писав у посланнях до Пантелеймона Олександровича[255].

У листуванні М. Костомарова, П. Куліша, І. Срезневського, О. Бодянського, А. Метлинського та М. Максимовича 1846–1847 рр. обговорювалася проблема українського правопису, яка гостро стояла на той час в українській літературі й точилася аж до арешту Кирило-Мефодіївського братства. Справа в тому, що П. Куліш, готуючи своє україномовне видання «Чорної ради», задумався над правописом, який йому потрібно було застосувати. Вибір був невеликий, тому автор вирішив зупинитися на правописі М. Максимовича. Свій намір він обговорював з колегами та видавцями. Дебати були гострими, тому побоюючись розколу «братії», П. Куліш звернувся до А. Метлинського в грудні 1846 р. з проханням не вести «правописних дебатів». За загальною згодою між Г. Квіткою-Основ'яненком, Є. Гребінкою, І. Срезневським, М. Костомаровим, О. Корсуном, І. Бецьким, Я. Щоголевим вирішили «печатно і публічно» використовувати письмо,

---

[253] Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С. Бородіна та ком. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 114.

[254] Там само. – С. 58.

[255] *Барвінський О.* Три листи М. Костомарова до П. Куліша // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1919. – Т. 128. – С. 173-178.

близьке до мови Святого Письма і народного виговору, не далеке від червоноруського і «максимовичівки»[256].

З аналогічною пропозицією і намаганням не піднімати шум у пресі щодо правопису напровесні 1847 р. звернувся до А. Метлинського і М. Костомаров, вважаючи цю проблему наразі не такою гострою. У відповідь перший писав 28 березня 1847 р.: «Я не думаю, як ти писав і пишеш, що война за правописаніє було задаром, бо письмо і вимова – знамя характера і существа народности»[257]. Як видно з дати листа, він надійшов напередодні арешту М. Костомарова, можливо, і не був ним прочитаний, але до ІІІ-го відділення потрапив, і вчений змушений був давати необхідні пояснення щодо його змісту.

Паралельно з дискусіями братчики разом з іншими українофілами все ж по можливості вели конкретну роботу для організації видання літератури для народу. Як ми уже констатували, що М. Костомаров підтримав ініціативу П. Куліша зі збору коштів на українознавчі видання ще наприкінці 1845 р. Саме до Миколи Івановича стікалася інформація з різних куточків України і певна сума була зібрана, але через ряд обставин справа не була завершена. Так, не пізніше березня 1847 р. він отримав листа від В. Тихоновича про зібрану ним суму на видання серії книг українською мовою[258]. Такі ж відомості надходили і з багатьох міст. У листуванні з цього приводу фігурує і Т. Шевченко. У листі від 1 лютого він цікавиться справами і просить М. Костомарова дізнатися про своє призначення до Київського університету. Послання так і не знайшло свого адресата. М. Костомаров, очевидно, очікуючи листа, написав до Шевченка у березні того ж року. Дізнавшись, що Тараса Григоровича вже призначили «наставником малярського іскуства», історик запро-

---

[256] *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 126.

[257] Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т. – Т. 1. – С. 288.

[258] Там само. – С. 292.

шує поета приїхати до університету[259]. Микола Іванович пропонував Тарасові Григоровичу надсилати вірші для друкування, очевидно, не тільки через те, що й досі знаходився під враженням від поезії Кобзаря, а й тому, що надавав великого значення літературі для розвитку національної самосвідомості українського народу. Микола Іванович вишукував можливість видання його творів за рахунок зібраних разом з Пантелеймоном Олександровичем коштів[260].

Дбаючи про найефективніше використання фонду вчений, виступив з ініціативою про створення організації, яка б займалася цією справою. Про свій намір він повідомив А. Метлинському, який загалом позитивно сприйняв цю ідею, але застерігав від будь-якої офіційної організації, посилаючись на кримінальний кодекс. На його думку, повинна зібратися сума «для допомоги при виданні творів, які мають своїм предметом Південну Русь за мовою і змістом або належать південному краю Росії в цих відношеннях і мають за мету сприяти таким чином пізнанню своєї батьківщини». Поширення літератури мало би протидіяти поширенню іноземної літератури, яка насаджує «нехарактерні духу і ґрунту народу мріяння», і пов’язати з самодержавством і православною вірою. А. Метлинський пропонував наслідувати приклад Географічного товариства так, щоб дати народу можливість для роздумів, дотримавшись при цьому на тільки раціональності, а й офіційних вимог. Кошти мали розподілятися таким чином:

1) 10 чи 15 руб. з кожного члена товариства одноразово;

2) весь капітал покласти на банківський рахунок під громадським наглядом в Києві і Харкові;

3) проценти від капіталу щорічно видавалися київським та харківським типографіям, які будуть друкувати книги;

4) видання погоджуються мінімум з трьома вкладниками;

5) вкладники отримують проценти книгами;

---

[259] Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С. Бородіна та ком. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 4-5.

[260] Там само. – С. 226.

6) частину накладу видають на користь авторів для розповсюдження[261].

Пропозиція Амвросія Метлинського видається дуже слушною і раціональною в суспільно-політичних умовах того часу. Можна припустити, що Микола Костомаров погодився б з такою ідеєю, але, на жаль, відповісти на лист не встиг, тому що був заарештований. На допиті йому довелося давати пояснення з цього приводу, оскільки лист А. Метлинського разом з листами П. Куліша потрапили до паперів, які були конфісковані під час обшуку.

У сучасній історіографії часто звучать звинувачення вченого у відступництві під час слідства, говориться про моральний зрив, т.зв. «слабкість духу» і відмову від пропагованих ним же ідей. Тут доречно було зайвий раз зупинитися, щоб розставити деякі акценти. Звичайно, що для М. Костомарова арешт став справжньою трагедією життя, своєрідний переломним моментом. Молодий чоловік, який обрав шлях дослідника історії українського народу і відчув перший смак улюбленої справи; викладач одного з провідних імперських університетів, якого обожнювали студенти; людина, яка у колі однодумців знаходила підтримку і вільно мріяла про світле майбутнє слов'янських племен, яка нарешті знайшла своє вічне кохання і планувала от-от одружитися, потрапляє в руки каральних органів. Назвати це несподіванкою замало, це шок, оскільки Микола Костомаров не відчував за собою ніякого криміналу чи політики. Він був впевнений, що виступаючи з кафедри університету, спілкуючись зі студентами та товаришами, несе громадськості передові ідеї європейського просвітництва, пов'язані зі слов'янською місією загалом та покращенням долі простого народу зокрема. М. Костомаров завжди був прихильником мирного розв'язання проблем і далекий від революційного насильства. Насамперед він діяв на науковому ґрунті і для блага народу, а не з політичною метою. Складаючи програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, вчений прагнув літературно обґрунтувати свої переконання.

---

[261] Письмо А.Л. Метлинского к Н.И. Костомарову // Киевская старина. – 1901. –Т. 72. – № 2. – С. 68-72.

Коли ж Миколі Костомарову висунули звинувачення у антиімперській діяльності, участі у політичній організації, він був шокований і тому показання його інколи були нелогічними. Перебуваючи у стінах Петропавлівської фортеці і усвідомивши серйозність свого становища, вчений задумався над тим, як полегшити власну долю, не зрадивши своїх товаришів. Принагідно зазначимо, що приватне листування цього періоду мізерне і не відтворює внутрішніх переживань М. Костомарова. Незначна частина епістолярію, що дійшла до нас, містить лише окремі згадки про діяльність братства та поодинокі думки, що не мають політичного змісту. Припускаємо, що листи М. Костомарова могли бути знищені членами братства після перших арештів.

Прояснити картину тих подій можна, взявши до уваги службові звернення вченого та його родини до чиновників. Насамперед, стосовно кількості документів напрошується висновок, що на той час (як і нині!) у адміністративно-судовій сфері панувала атмосфера бюрократизму. Ключовими персонажами тієї драми були шеф жандармів граф Олексій Орлов та начальник III Відділення генерал Леонтій Дубельт, до яких неодноразово писали сам Микола Костомаров і його мати, а також майбутня теща і наречена. Між рядками послань вимальовується наступна картина. Ув'язнений потрапив до фортеці у стані глибокого шоку. Навіть після багатьох років він пригадував, як арештантів виснажували постійними допитами, які тривали по кілька годин. За один місяць психологічний стан вченого був серйозно порушений, про що свідчать висновки лікарів, які оглядали його. Так, 1 травня 1847 р. М. Костомарова було рекомендовано перевести до лікарні для нервово хворих[262]. За свідченням лікаря зі штабу корпусу жандармів, а також <u>спеціально запрошеного генералом Л. Дубельтом від імені імператора експерта</u> (підкр. – *О.Г.*), стан ув'язненого був близький до божевілля. Кілька місяців мати вченого Тетяна Петрівна та його наречена Аліна Крагельська зі своєю матір'ю зверталися до імперських інституцій з проханням

[262] Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т. / Упоряд. І.І. Глизь, М.І. Бутич, О.О. Франко. – К., 1990. – Т. 1. –С. 294.

пом’якшити покарання й направити М. Костомарова для лікування. Але вченому таки довелося рік просидіти в Олександрівському равеліні Петропавлівської фортеці. За двадцять років потому колишній арештант згадував у своїй автобіографії: «Подія, яка трапилася з п. Костомаровим у Києві, справила на його здоров’я шкідливий вплив, тим більше арешт його був особливого тяжким, адже трапився незадовго до весілля, яке через це не відбулося. З тих пір внаслідок цілого ряду потрясінь і неприємностей, він почав страждати болісними приступами в голові…»[263].

Трохи оговтавшись і прийшовши до тями, як людина розумна, а може з допомогою адвоката, Микола Костомаров вибудував логічну систему свого виправдання і звернувся до Л. Дубельта з проханням дати нові свідчення[264]. Таку можливість йому надали. Основний меседж його «зізнання» полягав у тому, щоб звести все до захоплення панславізмом виключно з науковою метою, а саме для створення літературного товариства імені слов’янських просвітителів святих Кирила і Мефодія. При цьому він намагався довести, що мрії братчиків були спрямовані на реанімацію традицій давніх слов’янства та їх проекцію у далеке майбутнє, що не мало нічого спільного з критикою політики влади. Таким чином він хотів відвести удар не тільки від себе, а й зняти підозри з своїх товаришів.

Слід зазначити, що Микола Костомаров при цьому стверджував, що фанатичне захоплення слов’янською ідеєю увінчалося літературним відтворенням у повісті «Пан Наталич» та «Закон Божий». Також він визнавав факт ідеї публікації «Сельского чтения» для україномовного населення при умові отримання дозволу від влади, але при цьому заперечував свою прихильність до «малоросійської народності». Навряд чи варто звинувачувати людину, яка прагне хоч трохи полегшити покарання, яке було невідворотним[265].

---

[263] ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 14764. – Арк. 5.

[264] Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т. – Т. 1. — С. 295.

[265] Там само. – С. 295-301.

Однак, як свідчить обвинувальний висновок і вирок, контролюючі органи (III Відділення, зокрема) та імперський суд цілком адекватно для тогочасної політики влади зробили належні висновки стосовно провідної ролі вченого у створенні і діяльності Кирило-Мефодіївського братства, докладно проаналізувавши вилучені під час обшуку папери, насамперед твори самого Миколи Костомарова. Зокрема, цивільний генерал-губернатор Д. Бібіков (який начебто був прихильним до вченого) надіслав свій висновок щодо змісту збірок «Українські балади» і «Вітка», де виклав свої думки щодо пропаганди арештантом ідей безправного становища українського селянства, його бажання помститися, а також вказував на зв'язок з закликами польського антиурядового руху[266]. Зрештою у висновку III Відділення констатовано, що Микола Костомаров причетний до популяризації ідеї визволення слов'ян від самодержавства, був рупором європейського панславізму і таким чином, як професор університету, підбурював молодь до вільнодумства та антидержавної діяльності. Окремим доказом його політичної неблагонадійності були вилучені під час арешту твори українською мовою «Українські балади» і «Вітка». Це зіграло, на нашу думку, провідну роль у жорсткому покаранні Миколи Костомарова: річному ув'язненні, засланні до В'ятки із забороною наукової роботи і під пильним наглядом поліції[267]. На його захист стали рідні, і після численних звернень було змінено В'ятку на Саратов.

Потрапивши на місце заслання до Саратова, Костомаров спочатку дуже хвилювався через те, що не міг займатися улюбленою справою і прагнув знайти способи зв'язку із зовнішнім світом. У листах до свого соратника по товариству В. Білозерського він писав: «Зайнятися нема чим; читати нічого. Горе мені на чужині і тільки». Однак інтерес вченого до революційних подій і змін, які відбувалися в Європі, не згасав. Щоб бути у курсі новин, він вирішив виписати часопис «Revue des deux mondes та Allgemeine Zeitung», який вважав досить солідним та сповненим

[266] Там само. – С. 303.
[267] Там само. – С. 308.

консервативних ідей, які побутували і в Росії, а тому найбільш вдалим джерелом спостереження[268]. Ще в одному листі він передає привіт друзям, зокрема П. Кулішу і відзначає, що той має літературні здібності і йому не завадить у засланні вивчати давні мови (наприклад, грецьку) для формування смаку, що найкраще шліфується античною літературою[269].

Попри жорсткий контроль і заборони, у Саратові для Миколи Костомарова поступово склалися сприятливі обставини для задоволення його дослідницьких інтересів. У цьому визначальну роль мало оточення. На щастя, тут він потрапив у середовище літературної інтелігенції, яка теж цікавилася історичним минулим українського народу та була небайдужа до проблем реформування Російської імперії. Ключовими персонами для Костомарова стали письменники і вчені Данило Мордовець, Олексій Пипін і Микола Чернишевський, з якими він проводив довгі вечори у бесідах на різноманітні наукові й громадські теми. Через Д. Мордовця, М. Костомаров тримав зв'язок із зовнішнім світом[270].

Пізніше, у 1868 р., коли вчений намагався відійти від публічних виступів з трибуни університету і зосередитися лише на задоволенні своїх дослідницьких інтересів, він так резюмував події 40-х – 50-х рр. у автобіографії: «п. Костомаров, зійшовшись з кількома молодими людьми (в їх числі були відомий письменник Куліш, знаменитий поет Тарас Шевченко, майбутній редактор журнала «Основа» Білозерскій), почав складати припущення… про вчене слов'янське товариство, яке б, називаючись

---

[268] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. № 7879. Костомаров Николай Белозерскому Виктору Михайловичу. Письмо 16 февраля 1849 г. из Саратова в Петербург. – Арк. 1; *Козачок Я.В*. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). – К., 2004. – С. 134-135.

[269] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 7878. Костомаров Николай Белозерскому Виктору Михайловичу. Письмо 20 июля 1848 г. из Саратова в Петербург. – Арк. 1; *Козачок Я.В*. Українська ідея... – С. 133.

[270] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 628.

іменем Кирила і Мефодія, мало на меті літературне і суспільне зближення слов'янських племен між собою, що в майбутньому призвело до їх політичного об'єднання. Уряд, дізнавшись про це (за доносом одного з слухачів – студента п. Петрова), признавши такі пропоновані плани і судження недоречними, піддав п. Костомарова позбавленню посади, річному ув'язненню у фортеці і засланню у віддалений Саратов, де п. Костомаров і пробув до 1857 року, звертаючись і там до улюбленого свого заняття вивчення народності, збираючи місцеві пісні, які згодом видані в світ п. Тихонравовим»[271].

Як свідчать опрацьовані нами джерела, кінець 30-х – 40-і рр. XIX ст. були для Миколи Костомарова періодом осмислення своєї ролі в українському русі. На перше місце він ставив наукові інтереси, що були пов'язані з дослідженням історії України як цілісного процесу окремого народу. Становлення М. Костомарова-історика почалося із захоплення українським фольклором, етнографією та літературою і перейшло в історіографічне русло. Доля українського народу хвилювала його не тільки як науковця, але й громадського діяча. Він відстоював право України на власну культуру, мову й літературу, а також боровся за підвищення освітнього рівня простого народу, розробляв ідею звільнення його від рабства. У цей період вчений чітко не позиціонував себе як українця, а лише прихильника України. Арешт і заслання стали для нього серйозним випробуванням, яке негативно вплинуло на психічний стан вченого, але не призвело до відмови Миколи Костомарова від своїх переконань. Здобувши досвід політичної боротьби, він намагався уникнути подібних сутичок з владою. Однак тематика його студій залишалася переважно україноцентричною, тому повністю уникнути публічності, а відтак і «неблагонадійності» йому так і не вдалося.

[271] ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 14764. – Арк. 6.

§ 2.2. Еволюція поглядів Миколи Костомарова на українське питання (50-і – поч. 60-х рр. XIX ст.)

Наступний період в житті Миколи Костомарова був складним і сповненим різноманітними подіями, але багато в чому й типовим для значної частини інтелектуальної еліти Російської імперії, яка була небайдужою до вирішення українського питання. Під цим поняттям ми розуміємо сукупність суспільно-політичних, громадських, культурних та наукових чинників, які впливали на існування українського народу в складі імперії. Найгострішим було мовне питання, і до його розв'язання долучився Микола Костомаров. Вихід мовних проблем на суспільно-політичну арену стався не сам по собі: він актуалізувався на тлі загальноєвропейської лінгвістичної революції*. Під впливом Великої Французької революції європейська спільнота усвідомила важливість мовного питання у справі формування демократичних цінностей і права кожної нації йти своїм шляхом, що супроводжувалося можливістю руйнації усталених моделей конструювання суспільства.

У Російській імперії середини XIX ст. ситуація з мовною політикою була застійною. Як і раніше, розвиток мов неросійських народів блокувався регулярними заборонами, однак найбільше дискусій точилося навколо українського питання. Враховуючи, що українство цього періоду у переважній більшості було лояльним до імперії, актуалізація мовної проблеми лягла на плечі нечисленої когорти українофілів, які мужньо відстоювали свої переконання в умовах протистояння з владою[272].

---

* Мається на увазі процес становлення національних мов як ознака формування модерних націй в Європі XIX ст.

[272] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України, Ін-т

Щодо М. Костомарова, то він намагався не припиняти своєї наукової діяльності. Крім написання праць з історії України, він обдумував шляхи подальшого розвитку українського народу і обговорював це питання з колегами. Доречно зауважити, що коло спілкування було досить широким: від місцевого саратовського оточення до інтелектуального середовища по всій території імперії. З цього приводу промовистим є його листування з відомим російсько-українським письменником і публіцистом Г. Данилевським. Зокрема, у листі від 16 лютого 1854 р. М. Костомаров, дякуючи за вислану йому збірку народних степових казок, радить писати такі твори народною мовою. Він пояснює, що ніколи не бажав дати українській літературній мові такий розвиток, щоб зовсім витіснити «общєрусскій язик», проте вважає, що народний побут має бути описаний народною мовою. Використовуючи російську, автор мимоволі буде впадати у «книжність» і спосіб висловлюватися вищого класу суспільства. Вивчивши народну мову, можна точніше передати те, що відчуває народ. «Довести до певного рівня розвитку українське наріччя необхідно для спільної нашої слов’янської історії і філології. Український елемент з минулим окремішним життям складає найважливішу частину нашої руської історії: він не зрозумілий без знання мови, а щоб надати йому можливість цього знання, потрібно привести його в упорядкований стан, подарувати йому деяке літературне значення»[273]. Але відкрито оприлюднити свої думки йому було зась. У автобіографії ми читаємо наступне: «До 1857 року його ім’я дуже рідко зустрічалося в друці (малоруські твори він публікував під псевдонімом Іеремія Галка)»[274].

історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. VI.

[273] РГАЛИ. – Ф. 236 Данилевский Г.П. – Д. 83. Письма Костомарова Н.И. Г.П. Данилевскому 16 февраля 1854 г. и 2 декабря 1863 г. Саратов. Приложение: Список сочинений Н.И. Костомарова, вышедших под псевдонимом Иеремии Галки. – Л. 1-1 об.

[274] ІР НБУВ. – Ф. Х. — Спр. 14764. – Арк. 5.

А тим часом у Російській імперії відбулися деякі зміни. До влади прийшов цар Олександр II. Розпочався період «відлиги», і українське питання знову вийшло на арену, поки що наукову. Досить згадати диспут двох відомих вчених М. Погодіна з М. Максимовичем щодо прав «великоросів» і «малоросів» на києворуську спадщину, матеріали якого були опубліковані на сторінках часопису «Русская беседа» у 1856–1857 рр. М. Максимович звернувся до М. Погодіна з «Филологическими письмами», в яких виступав проти його теорії, що населення Київської Русі було великоруським, а малоруси прийшли у Київську Русь лише після татарської навали. Михайло Олександрович наголошував на українському характері культури Київської Русі, проте не міг відкрито про це сказати, тому змушений був виступити за рівноправність малоруського наріччя з великоруським, тоді як М.П. Погодін називав це претензіями на те, що «належить нам (тобто Великоросам) здавна»[275]. Отже, він мимоволі погодився з поділом, але виступав за провідну роль великоруського племені. Натомість М. Максимович висловлювався за рівні права, але не відкидав єдності трьох руських племен – великоруського, малоруського і білоруського.

Ця дискусія мала, на перший погляд, лише науковий характер. Матеріали, опубліковані у слов'янофільському журналі, були переобтяжені складною лінгвістичною термінологією, тому у пересічного читача не викликали особливих емоцій. Але сам вихід лінгвістичної проблеми на суспільну арену став передвістям майбутнього серйозного суспільно-політичного конфлікту – типового історичного явища для початкового етапу формування європейської нації.

Поширення інтересу до українського культурного феномену у Російській імперії був названий українофільством. На думку російського дослідника О. Міллера, еволюція українофільства

---

[275] *Кравченко В.В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Х.: Основа, 1996. – С. 132-139.

поєднала два зразки подібних європейських рухів, а саме: «образи, символи і тексти» взято у поляків, а характер руху щодо необхідності лінгвістичної емансипації – у чехів[276]. Відтак, українофільство набуло чеської стратегії з польськими засобами досягнення мети. Важко заперечити О. Міллеру у такому трактуванні. Додамо лише, що в будь-якому випадку українофільство мало свої особливості, пов'язані з багатьма факторами, у т.ч. політичними, етнічними та суспільними.

Також погоджуємося з думкою О. Міллера, що суспільно-політичні події щодо мовних претензій українців яскраво відображені у приватному листуванні другої половини 50-х рр. Уже в 1857 р. П. Куліш писав до Г. Галагана про свої наміри створити україномовний журнал у Петербурзі. Потрібно було знайти необхідну матеріальну базу, щоб свідомі люди створили літературну мову за зразком чехів і сербів[277].

Подібні ідеї висував і Микола Костомаров у епістолярному спілкуванні з прихильниками українського руху. Для нього зі вступом на престол імператора Олександра II на небосхилі ненадовго засяяла зірка свободи. Наприклад, у листі до Т. Шевченка 28 жовтня 1857 р., як і десять років тому, натхненно писав «братові любому, друзяці щирому, співаці славному, вірному товаришеві незапам'ятної пригоди 1847 року...»[278], що дякує Господові за звільнення друга і пам'ятає їх зібрання разом з В. Білозерським, О. Навроцьким, С. Сераковським. М. Костомаров ділиться з Т. Шевченком радісним настроєм, що вже «час змінився, цар – дай Боже йому здоров'я і довгого царствовання – не забороняє нашої мови; тепер процвіта рідне слово...» І тому він закликає давнього і дорогого друга «зняти з себе напослідок терновий вінець і в чесній старості доживати віку, веселячи і

---

[276] *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и в русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетея, 2000. – С. 91.

[277] Там же.

[278] Листи до Тараса Шевченка / Упор. В.С. Бородіна та ком. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 88.

повчаючи на все добре кобзою... голосною земляків ... та одбираючи після смерті вічную славу...»[279]. Як бачимо, Миколу Костомарова переповнювали почуття гордості за рідну мову та її славних представників, слава яких, як він передрікав, буде вічною. У цьому історик був далекоглядним. У піднесеному настрої він взявся до складання програми дій, але ейфорія, яка охопила вченого після заслання, була недовгою. Повернувшись за кілька місяців до Петербурга, щоб посісти кафедру в Імператорському університеті, він змушений був потрапити у лоно імперської суспільно-політичної ситуації, маючи ярлик політично неблагонадійного громадянина.

За довгих десять років заслання любов М. Костомарова до України зміцнилася разом з твердою вірою у велике майбутнє українського народу. Вона надихнула вченого на активну діяльність, спрямовану на незалежний розвиток самобутньої української культури та науки. Він знаходить підтримку у давніх друзів. Про це ми дізнаємося з його листування з Т. Шевченком 1857–1859 рр. Зокрема, вчений ділиться своїми роздумами з приводу народної просвіти рідною мовою, виданні навчальної літератури, а саме «Букваря» і «Граматки» та перекладу на українську мову «Євангеліє»[280].

У свою чергу, Т. Шевченко в епістолярії зі знайомими відзначав бурхливий розвиток української літератури під началом його соратників по Кирило-Мефодіївському братству. Так, у листі від 27 жовтня 1858 р. до князя В. Долгорукова він пише: «Знайшов людей, які, підпавши під гнів Правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М. Костомаров і П. Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їх твори»[281].

---

[279] Там само.

[280] Там само. – С. 103.

[281] Лист Т. Шевченка до князя О. Долгорукого від 27.10.1858 р. // Шевченко Т. Повне зібрання творів / За ред. Павла Зайцева, з доп. В. Міяковського. – Чікаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1960. – Т. 1. – С. 218.

Отже, М. Костомаров одним з перших підняв питання необхідності підготовки і видання підручників українською мовою, оскільки ще у 1859 р. з'явилися україномовні недільні школи, і вони відчували гостру потребу у навчальній літературі. І хоч школи проіснували недовго (до травня 1862 р.), проте ця справа не закінчилася забороною. Вона винеслася на сторінки періодичних видань і широко обговорювалася М. Костомаровим та його однодумцями і опонентами. Відповідаючи на закиди, що Святе Письмо не повинно бути перекладеним на «грубе, бідне і карикатурне наріччя», історик відповідає статтею «Мысли южнорусса» у травневій книзі «Основи» (1862). Наведемо цитату, яку вважаємо найбільш яскравою і промовистою: «Не знаю, як скажуть інші, але мені здається, щ опоки на південноруській мові не будуть повідомлятися знання, поки ця мова не зробиться провідником загальнолюдської освіченості, до тих пір всі наші писання цією мовою – блискучий пустоцвіт, і нащадки назовуть їх результатом примхи, бажання для забави переодягатися із сюртука у свитку і припишуть їх більше моді на народність, ніж любові до народності. Гірка істина краща за солодку брехню. Хто любить свій народ – нехай любить його не по-донкіхотськи, не уявою, а серцем і ділом, – нехай любить не абстрактне поняття про народ, а народ в дійсності, до досяжності; нехай любить живих істот, які належать до народу, і шукає те, їм корисне і потрібне. У сфері всенародного слова ми не можемо бути корисними народові нічим іншим, ніж використавши його слово як зброю загальнолюдської освіти. Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися; якщо ми не дамо йому засобів і способів вчитися своєю мовою – він стане вчитися іншою, і наша народність загине зі створенням народу. Чи вправі ми будемо тоді жалкувати про неї? Що відрадніше: бачити народ у невігластві і зберігши свою народність чи освіченим, але загубивши цю народність? Звичайно, у такому виборі прийдеться жертвувати народністю. Але для чого приносити таку жертву, коли можна поєднати і те, і інше, коли це буде і морально справедливо?»[282].

---

[282] *Костомаров Н.* Мысли южнорусса // Основа. – 1862. – № 5. – С. 1-2.

Тоді ж М. Костомаровим була оприлюднена програма народної просвіти (докладніше розглянемо її пізніше) і відновлена справа видання книг українською мовою, в т.ч. підручників. Спільними зусиллями було видано такі підручники, як «Щотниця» О. Кониського, «Оповідання зі Св. Письма» С. Опатовича, «Арифметика» Д. Мороза тощо. У спогадах останнього про Миколу Костомарова наводиться цікавий лист, в якому історик пише, що О. Кониський, перебуваючи на засланні у Вологді, написав арифметику для народної освіти. Щодо підручника Д. Мороза, то М. Костомаров не міг дати йому належної оцінки, оскільки не був фахівцем. Він спромігся лише посприяти в оцінці її професором астрономії Д. Савичем – своїм товаришем з Кирило-Мефодіївського братства. Крім того вчений цікавився, що у цьому плані друкується у Києві і пропонував порадитись, щоб «ми одно другого не перебивали і одні другим на перешкоди не становились». Він намагався розподілити сили Києва і Петербурга у намірах підвищити рівень освіти українського народу, а також прохав збирати необхідні кошти на підручники у Києві [283].

Все це стало можливим лише через відносну ліберальність російської влади. Багато заборон було знято, але така ситуація була тимчасовою. Як тільки поляки заявили про свої наміри приєднання кресів до Царства Польського і почали запроваджувати у Західному краю латиницю для друкування книг місцевою мовою, то реакція влади була миттєвою. Тривогу підняли галицькі русини, які вбачали у цьому небезпеку не тільки латинізації русинів, а й примусового покатоличення. Влада одразу відреагувала, і розповсюдження українських книг на латиниці був припинений майже одразу (1859). Україномовні книги дозволяли друкувати лише кирилицею, щоб таким чином протистояти утвердженню польського національного руху, яким був надзвичайно активним на теренах Правобережної України [284].

[283] Д.К.М. Воспоминание о Н.И. Костомарове // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – Кн. 7. – С. 75-82.

[284] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С. 87.

Чиновники неоднозначно ставилися до нових порядків. Представники старого миколаївського режиму постійно відслідковували випадки, коли українська інтелігенція висловлювала свої «сепаратистські настрої», адже вважали український національний рух головною загрозою утвердження ідеї «великої російської нації». Особливо прискіпливо відносилися до змісту україномовних творів цензори. І хоч вони не мали законних підстав для заборон, проте фіксували такі випадки у своїх донесеннях Священному Синодові, ІІІ-му відділенню, Міністерству народної освіти і т.п., але це не справляло визначального впливу на розвиток української літератури. Тобто, друга половина 50-х рр. стала прихованим етапом розвитку українофільства і «лінгвістичного питання» зокрема.

У цей період М. Костомаров лише обдумував шляхи розвитку української мови і літератури та підвищення культурного рівня українського народу. Ставши нарешті «виїздним», він здійснив довготривалу поїздку за кордон, відвідавши Австрію, Італію, Польщу, Швейцарію, Швецію, Чехію[285]. По-перше, йому необхідний був відпочинок. По-друге, він бажав дізнатися чим живе Європа. По-третє, вчений мав нагоду зайнятися довгоочікуваними науковими пошуками і відвідав європейські бібліотеки та архіви, зібравши величезну кількість документів та матеріалів. Насамкінець, він обдумував свої плани щодо подальшої діяльності. Про це знаходимо відомості у листуванні його з письменником Д. Мордовцем[286].

Необхідно зазначити, що Микола Іванович одразу після свого звільнення почав отримувати пропозиції щодо викладання російської історії в університетах. Зокрема у 1857–1858 рр. він подав відповідне прохання з додатком програми викладання

[285] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. («Памятники исторической мысли Украины»). – С. 502-514.

[286] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 615-648.

курсу «руських старожитностей» та за рішенням вченої ради був обраний екстраординарним професором Казанського університету. Він уже склав програму свого курсу і готувався до лекцій, однак через відмову Міністерства народної освіти так і не здійснив свого наміру. Восени 1859 р. все-таки отримав дозвіл і в листопаді того ж року був затверджений професором Петербурзького університету. Ця подія і визначила остаточне місце проживання і активної діяльності М. Костомарова до кінця його життя.

Настрій, притаманний епістолярію історика цього періоду, свідчить, що він був задоволений, адже Петербург кінця 50-х рр. став осередком його однодумців – інтелектуальної еліти, яка складалася з українців та росіян, що були небайдужими до українського лінгвістичного питання. Взагалі, петербурзький період діяльності Миколи Костомарова – найяскравіший, найплідніший та найскладніший у його житті. Вчений тоді вже був досить зрілою людиною, яка пережила період репресій і заслання; наукові інтереси були повністю сформовані, але ще далеко не всі реалізовані. Він повернувся в дещо іншу суспільно-політичну ситуацію, яка вимагала нових підходів до історичних досліджень. Для досягнення своєї мети вченому необхідно було пристосовуватися до нових обставин.

Як ми заначали вище, головною проблемою суспільно-політичного життя Російської імперії кінця 50-х – 60-х рр. XIX ст. була «польська інтрига» на Правобережній Україні. Відкриття польськомовних початкових шкіл та виховання молоді у польському дусі не дало очікуваних результатів. Тоді поляки вдалися до застосування латиниці для друкування українських текстів. Не допомогли і закиди про українську мову як наріччя польської. Українська еліта Західного краю гостро виступала на захист своєї мови, але поляки нізащо не заспокоювалися і почали діяти за принципом «і сам не гам, і другому не дам», тобто перешкоджати поширенню теорії «великоруськості» шляхом т. зв. заклику до розвитку української літературної мови.

Дещо відрізнялась політика Російської імперської машини з цього питання. Насамперед, вона визнавала селянство Західного

краю економічною власністю поляків, але відмовлялася визнати його культурною та національною їх власністю. До українсько-польсько-російських стосунків і ролі у них М. Костомарова ми повернемося пізніше. Тут доцільно наголосити, що до 1862 р. закиди про українську автономність у Росії сприймали як прояв т.зв. «регіонального патріотизму», рудимент, що незабаром відійде. Загроза українського націоналізму в модерному значенні цього слова імперію поки що не лякала. Загалом в українському питанні серед самих українців існувало дві ідеї щодо майбутнього: перша – це автономія України, друга – невіддільне існування українців і росіян. Навколо дискусії, що проходила головно на сторінках періодичних видань, сформувалася декілька зацікавлених спостерігачів, які намагалися розпалити конфлікт або ж просто слідкували за розвитком подій. III відділення на той час не лише спостерігало, але й аналізувало різні точки зору. Зрозуміло, що друга ідея схвалювалася, а перша насторожила, але «миколаївські часи» закінчилися, тому й конкретних застережних дій не проводилося[287]. Таким чином, склалися більш-менш сприятливі умови для культурного розвитку українського народу.

Тим часом, в колі українських прихильників сформувалася ідея популяризації української літератури мови шляхом створення спеціального друкованого органу, і цим насамперед опікувалися В. Білозерський та П. Куліш. З листа М. Костомарова до Т. Шевченка від 2 серпня 1859 р. дізнаємося, що, від'їжджаючи до Києва Білозерський просив, «щоб думали об його журналі і готовили, що можна»[288]. Очевидно, останній був натхненником нового українського видання і т.зв. головою авторського колективу, а М. Костомаров, Т. Шевченко та ряд інших українистів підтримували не тільки саму ідею, а й допомагали її реалізувати практично. Так, у листі до М. Семевського М. Костомаров згадував, як у 1859 р. досить часто бачився з Т. Шевченком – один або два рази на тиждень. Під час зустрічей вони спілкувалися на різноманітні літературні теми, читали один одному свої твори, а

[287] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С. 85.
[288] Листи до Тараса Шевченка. – С. 134.

потім гаряче їх обговорювали. Шевченко навіть залишав Костомарову свої рукописи для першопрочитання, покладаючись на високі літературні здібності останнього. Також разом вони відвідували салон графа Ф. Толстого, де збиралася культурна еліта Петербурга[289].

Роль М. Костомарова у підготовці «Основи» була величезною. Він дуже серйозно готувався до нового видання. Обдумавши стратегію видання, він визначив для себе основні завдання, серед яких найважливішим було боротьба з «ворогами» української мови, які не визнавали її самобутність і намагалися за допомогою різних теорій віднести її до т.зв. «наріччя» російської або польської мов. Запорукою успіху стало згуртування навколо часопису фахівців з української мови. Тому М. Костомаров звернувся до «красного письменства» по допомогу. Так, у листі до О. Котляревського він пише: «Олександре Олександровичу! Необхідно написати велику, вчену, філологічну статтю, де показати, що південноруське наріччя є самобутня мова, а не органічна суміш російської з польською. Це необхідно: від цього залежить успіх нашої справи»[290].

До підготовки необхідних публікацій М. Костомаров намагався залучити всіх українознавців, покладаючись при цьому на власних друзів. У цій важливій справі він не міг не звернутися до свого саратовського приятеля Д. Мордовця. Зокрема, у листі від 28 липня 1859 р. він з радістю повідомляє, що у Петербурзі буде видаватися журнал, присвячений історії, географії, етнографії, літературі, господарській діяльності та іншим сферам знань про Україну. М. Костомаров запрошує письменника взяти участь у часопису, а саме, написати роботу про поволзькі колонії, де проживали українці. Історик пропонує викласти час поселення,

---

[289] Письмо Н.И. Костомарова к издателю-редактору «Русской старины» М.И. Семевскому // Русская старина. – 1880. – № 3. – С. 598.

[290] *Бухбіндер Н.* Кілька записок М.І. Костомарова з 1869–1870 років // Україна. – 1929. – Кн. 10-11. – С. 72.

спосіб землеробства і сучасний стан українських слобід[291]. Тобто, як ми бачимо, Микола Іванович продумував кожну публікацію журналу, добре орієнтувався у наукових зацікавленнях авторів і, залучаючи їх до співробітництва, наперед знав який «продукт» може отримати від них.

Щодо Данила Мордовця, то він знаходився під науковим впливом Миколи Костомарова ще з саратовського періоду. Тоді засланець помітив інтерес друга до повстання Пугачова, коли вони працювали разом в архівах Саратова, Царицина і Петровська. Влаштувавшись у Петербурзі, М. Костомаров писав до друга з проханням не залишати дослідження. Він навіть віддав власноруч віднайдені архівні матеріали. Врезультаті у Д. Мордовця з'явилося ряд історичних та етнографічних праць. Виявивши дослідницькі здібності друга, М. Костомаров доклав багато зусиль, щоб перевести його до Петербурга, залучивши до цієї справи інших своїх знайомих, як В. Ламанського, Г. Кушелева-Безбородька, О. Пипіна та Г. Благовєстова тощо. Д. Мордовцю пропонували працювати у відомих часописах, зокрема редакція «Русского слова» хотіла надати йому місце завідуючого історичним відділом, але це не сталося. Проте М. Костомаров продовжував підтримувати друга, передаючи до Саратова наукові новинки і тримаючи його у курсі подій. Так, наприклад, він надіслав «Кобзар» Т. Шевченка та свою працю «Начало Руси».

З'явившись у січні 1861 р., журнал «Основа» одразу перетворився на сцену боротьби за український культурний феномен, на яку виходили найактивніші захисники української ідеї і вільного розвитку нашого народу. Основний тягар, як було зазначено вище, взяли на себе В. Білозерський, П. Куліш, Т. Шевченко і, звичайно, М. Костомаров – старі приятелі, спільники, пов'язані минулим членством у Кирило-Мефодіївському братстві. У програмній статті зазначалося, що журнал присвячується вивченню земель, населених українцями і сусідніх з ними територій – Бессарабії, Криму і т.п. Часопис відкритий для творів україн-

---

[291] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 618–619.

ською і російською мовами[292]. На перше місце винесено було питання практичного використання мови, в т.ч. й викладання та навчання у початкових школах. Про це писали М. Костомаров, П. Куліш і П. Чубинський.

Справи в редакції «Основи» йшли успішно, але її покинув Т. Шевченко. Смерть поета сколихнула не тільки весь Петербург, а й всю інтелігенцію Російської імперії. 1 березня 1861 р. М. Костомаров, перебуваючи в глибокому сумі, так писав до Д. Мордовця: «Вчера погребоша козака Тараса и плакахуся по нем вси людие…». Причин смерті, на думку М. Костомарова, було кілька. Дванадцятирічне заслання відірвало Кобзаря від освіченого світу. Повернувшись до Петербурга, він став шалено популярним, проте залишався самотнім. Невдалі спроби одружитися призвели до захоплення алкоголем «в богатирських розмірах», а відтак замкнутість і закутість у власні проблеми супроводжували його до останнього дня. Хвороба легенів, т.зв. «водянка», звела зі світу «душу прекрасну, поетичну і народну». Далі М. Костомаров описував похорон Кобзаря і повідомляв про наміри перевезти його на Україну згідно із «Заповітом»[293].

Вважаємо за потрібне зробити принагідно декілька зауважень з приводу стосунків М. Костомарова і Т. Шевченка з інтелігенцією Російської імперії. Останнім часом періодична преса та науково-популярні видання нав'язують читачеві хибні думки щодо Т. Шевченка як феномена української культури, який в житті був аморальною людиною. Деякі автори намагаються виокремити з джерел (мемуарів та епістолярію) т.зв. «докази» морального розкладу навмисне створеного українського ідола. Мотивація таких досліджень диктується не бажанням відтворення реального портрета Кобзаря та визначення його впливу на творення української національної ідентичності, а спробами знівелювати українську духовну культуру та історію. Не заглиб-

---

[292] *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 12.

[293] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове. – С. 627.

лючись у характеристики таких публікацій, зазначимо, що джерела особистого походження, зокрема епістолярій М. Костомарова та спогади про Т. Шевченка, дають підстави спростувати нав'язуванні українському читачеві хибні, антинаукові висновки.

Повертаючись до питання діяльності «Основи», зауважимо наступне. Завдяки зусиллям команди справа дійсно йшла успішно. Проте успіх «Основи» був тимчасовим. Д. Мордовець спостерігав за роботою редакції з публікацій та за листуванням з М. Костомаровим. Той писав, що спад «Основи» пов'язаний з внутрішніми проблемами редакції. Перша – це конфлікт П. Куліша та В. Білозерського з приводу різних поглядів на пропоновані до друку твори. Так, наприклад, повість Марка Вовчка «Три дні» П. Куліш вважав «нижче всякої критики», натомість В. Білозерський захоплювався нею. Очевидно, таке протистояння було наслідком сімейної драми розлучення П. Куліша з сестрою В. Білозерського[294]. Сам М. Костомаров намагався підтримувати нормальні стосунки з обома, але побутовий конфлікт з В. Білозерським все ж не оминув їхню дружбу. В листі до Н. Білозерської, яка тоді була його особистим секретарем, він жалкував, що так сталося, і вважав причиною власну гарячкуватість. Але попри невеличкі суперечності Костомаров завжди висловлював повагу до В. Білозерського[295].

Деякі подробиці внутрішніх та зовнішніх проблем часопису знаходимо у листуванні Миколи Костомарова з Надією Тарновською[*]. Так, 24 липня 1862 р. він пише, що з В. Білозерським помирився, але не може пробачити, що той «паскудно веде свою Основу – запізнюється, правда, однак, що винна не стільки ж цензура, скільки його лінь і неохайність». Крім того навколо журналу плетуться постійні інтриги, відшукуються політичні

---

[294] Там же. – С. 628.

[295] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 74. Н.А. Белозерская Н.И. Костомарову. Письмо. – Арк. 2.

[*] Тарновська Надія Василівна (1820–1891) – сестра визначного громадського і культурного діяча, етнографа, колекціонера В. Тарновського (старшого). Перебувала у дружніх стосунках з М. Костомаровим.

організації, які нібито пов'язані з пожежами, що відбуваються у Петербурзі. На думку М. Костомарова, це лише привід. Шукати причину потрібно у суспільно-політичній ситуації, що панувала в той час: «Лібералізм у тисячі різноманітних форм, починаючи від легкого засудження руху уряду до потворних теорій безбожжя, безвладдя, безшлюбності і безхудобності». У цьому ж посланні він повідомляє про арешт М. Чернишевського, який, на його думку, «невідомо чим згрішив»[296]. Тут ми бачимо, що М. Костомаров виступає проти насилля у будь-якому вигляді. Для нього прийнятна сильна, але милосердна влада. Безперечно, такі тези демонструють присутність романтичних уявлень у світогляді вченого. Також це дає підстави стверджувати, що надії на компроміс з владою з'явилися у М. Костомарова не наприкінці життя, як вважали його сучасники, наприклад М. Драгоманов[297], а значно раніше.

Цікавим видається погляд В. Білозерського на конфлікт з М. Костомаровим. У листі від 29 грудня 1862 р. до Г. Данилевського, який в свою чергу написаний на звороті листа М. Костомарова до В. Білозерського, останній демонструє причину конфлікту у відстоюванні першим, насамперед, своїх фінансових інтересів. Василь Михайлович пояснює неспроможність «Основи» заплатити Миколі Костомарову бажаний гонорар і своє нерозуміння позиції останнього у поєднанні з любов'ю до України, на благо якої він просить віддати кошти. Проте Василь Білозерський не ображається на друга, і, як зробив би це кожен українець, прощає «гарячу душу» історика, оскільки не бачить сенсу розпалювати конфлікт, адже постраждає велика справа[298].

---

[296] ЧИМ. – Ф. АЛ. 527: Листи М.І. Костомарова (автографи). – Арк. 6-6 зв.

[297] *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомарів. Життєписний очерк. – Львів, 1901. – С. 25.

[298] НИОР РГБ. – Ф. 236 Данилевский Г.П. – Д. 28. Письмо В.М. Белозерского Г.П. Данилевскому. – Л. 3-4 об.

Паралельно з виходом «Основи» з’являлися й інші україномовні книги. Так, на початку 1862 р. у Петербурзі і Москві можна було придбати шість різних українських букварів, в т.ч. П. Куліша та Т. Шевченка. Початкове навчання на місцевій мові запроваджувалося досить мобільно у зв’язку з антикріпосницькою реформою, яка висвітлила нагальні проблеми народної освіти. На шпальтах «Основи» це питання широко обговорювалося, зокрема М. Костомаров написав декілька статей. Одною з таких робіт була згадувана нами стаття «Мысли южнорусса. О преподавании на южно-русском языке».

Піднімаючи життєво важливе для українського народу питання, історик наразився на критику з боку своїх численних опонентів – захисників державницької ідеї та цілісності Російської імперії, тому у власних працях не раз наголошував на неполітичності процесу. Як ми вже неодноразово вказували, Микола Костомаров ніколи не був прибічником радикальних змін і вважав, що сильною є лише та держава, котра не принижує жодного народу і дає можливість йому вільно розвиватися.

Думки вченого одразу ж набули сенсаційного характеру і його звинуватили в «українському сепаратизмі». Миколі Костомарову довелося «відбиватися», але це було непросто, оскільки він переслідував єдину мету: не нашкодити розпочатій справі. Вчений декілька разів виступає у пресі, пояснюючи, що започаткована ним справа має лише просвітницький характер, тому він і піднімає питання про збір коштів на видання літератури українською мовою.

Але конфлікт у пресі розгорівся не лише через праці вченого. Причиною цьому був ряд публіцистичних виступів на шпальтах «Основи», в яких висловлювалася думка про національно-репрезентативну і символічну роль української мови. Функції, які до того вона виконувала, а саме, виступала засобом висвітлення в художній літературі регіональних особливостей українців, підвищення загального рівня їх освіченості, відійшли на другий план і розцінювалися як початковий етап повної емансипації мови, яка потягне за собою і державний суверенітет.

Вбачаючи велику небезпеку цілісності держави у піднесенні розвитку національних мов народів, що населяли територію

Російської імперії, зокрема українського, було вирішено посилити процес асиміляції і русифікації. Основна увага була прикута до діяльності українофілів, яким доводилось розриватися між своїми переконаннями та законами Російської імперії. Україномовній та російськомовній інтелігенції, яка проживала на території різних державоутворень, і була зацікавлена у розвитку української літературної мови, досить складно було консолідувати свої зусилля.

В одному з листів М. Костомарова до О. Кониського кінця 1862 р. висловлюється бажання швидше побачити «Щотницю» і дає деякі поради щодо деяких мовних особливостей цього підручника. Наприклад, вчений радить не перекладати деякі терміни, які вже закріпилися в науці і зрозумілі всім. Його бентежить переклад на зразок «перпендикуляр – сторчак» або «поручники – паралельні лінії». «Се – нісенітниця! – говорить М. Костомаров. – Краще дати його народові таким, яким воно є у других, а не таким, яким Вам хочеться, щоб воно було…». Крім того він закликає до активної діяльності зі збору коштів, розуміючи важливість економічного важеля у залученні до цієї справи якомога більшої частини суспільства. Зокрема історик наголошує на необхідності розгорнути справу по Україні, в т.ч. і в Полтаві, збираючи по карбованцю, «щедро нагородити тих, що працюватимуть для народної освіти»[299].

Проте, попри всі намагання М. Костомарова прискорити процес, виникали перешкоди на кожному його етапі. Гарячі дискусії у пресі, що супроводжували справу і точилися досить тривалий період, значно зашкодили підготовці народних підручників. Наприкінці 1862 р. почалися перші арешти учасників українофільського руху. М. Костомаров був дуже стурбований напруженням, оскільки мав сумний досвід 1847 р. У листі до засланого до Вологди О. Кониського він наголошував, що шліфування правопису не має такого значення, що це справа другорядна, коли мова йде про народну освіту. Важливо інше: велика

---

[299] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – № 3. – С. 73-74.

кількість літератури вже надрукована «кулішівкою», почала складатися певна традиція і «стала громада до єдиного привчатись», тому не потрібно здіймати галас у суспільстві аби не зашкодити загальній справі. «Складаймось по копійчині, громада – посполство, маємо творити та будовати. Вішня буде слава, що поспілство вдруге вирятує предківську святиню», – пише історик[300].

М. Костомаров намагався вияснити причину арешту, щоб допомогти швидше визволити товариша, проте діяти занадто активно і відкрито не наважувався. У листі до педагога, публіциста і просвітника Василя Гнилосирова він повідомляв, що не володіє інформацією про подробиці арештів через те, що не має зв'язків ні з таємною поліцією, ні з Василем Білозерським, ні з Петропавлівською фортецею. Розмовляв лише з Андрієм Стороженком, але і той нічого не знає. У такій складній ситуації вчений прагнув продовжувати справу: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожнім уїзді продавати книжки між народом. Коли б то просіть більше: тоді б пішло діло і книжки б надрукували і школи завелись би, а народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике і приложіть руки і розум, і серце…». Він також шкодував про закриття «Основи» як органа українського руху і бачив вирішення проблеми у пошуку нового вільного грошового фонду, який можна було б використати для відкриття нової дієвої газети, «щоб своє було…». Історик визнавав основною перешкодою справі байдужість заможного прошарку населення до долі свого народу[301].

А тим часом арешти продовжувалися. У лютому 1863 р. стурбований Костомаров писав: «О, лихо, тай годі! От і працюй, як знаєш, і турбуйсь, коли вас з України по Вологдам та по Вяткам розсилатимуть. Тепер не той час, щоб у ссилку грати;

[300] Там само. – С. 74.

[301] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. Листування. – Спр. № 4082. Н.И. Костомаров Гнилосырову В. Письмо 30 декабря 1862 г. из Петербурга в Ахтырку. – Арк. 1-1 зв.

треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта – от наше діло, от чого нам треба добиватись, а з правительством треба у ладу якомога жити, пам'ятаючи пословицю: «Мовчи, язичку, кашки дам». Найбільш треба о тім старатись, щоб правительство на нашу справу вовком не поглядало, щоб не лякалось ані бунтів, ані якогось там сепаратизму та не мішало в нашій мові народові науку викладати. А то що за користь, як вас порозсилає, а народну мову почне нівечить. Ви там собі на чужині знидитесь, а на Україні народна справа як свічка стає. Пожалійте свій народ, панове, кожна така ссилка йому серце вражає»[302]. Як бачимо, вчений прагнув застерегти товаришів від занадто радикальних дій і не тільки тому, що боявся арешту, а й тому, що бачив реальну загрозу успішному розв'язанню українського питання. Відчувається, що надія на успішність справи у М. Костомарова не згасла.

Пильно слідкувати за надто активною діяльністю українофілів взялася й провінційна влада. Особливу її увагу привертала справа збору коштів на українські книги та відстоювання окремішності мови. Так, наприклад, київський генерал-губернатор М. Анненков був серед ярих противників освіти українською мовою, хоча визнавав, що школярі можуть не розуміти російської. Не визнаючи мови народу, який знаходився у його підпорядкуванні, та не вдаючись у роздуми щодо будь-яких відмінностей між українцями та росіянами, він намагався сприяти мовній асиміляції, розпаливши політичні інсинуації навколо проблеми, які, в свою чергу, зачепили і Миколу Костомарова як одного з найяскравіших опонентів влади. Голова київського цензурного комітету О. Лазов, повністю солідаризуючись із генерал-губернатором, стверджував, що за допомогою українофілів «мова простолюдинів» може витіснити загальноросійську[303].

---

[302] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським. – С. 75.

[303] Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття // Яременко В.В. «…Літератури дивна течія…». – К., 2011. – Т. 2. – С. 330.

Інформація про хід справи сходилася до Петербурга з різних регіонів Російської імперії. У багатьох із них фігурував Микола Костомаров. Зокрема, директор училищ Закавказького краю О. Кулжинський у листі до шефа жандармів В. Долгорукова писав: «Невже не можна утримати неспокійного Костомарова від його сепаративних задумів?»[304]. Очевидно, що ініціатива та активність Миколи Костомарова досягла навіть закавказького регіону.

Одним з ідейних опонентів історика в питанні про українську мову був відомий російський публіцист і проповідник політики влади Михайло Катков, який ще недавно всіляко підтримував необхідність розв'язання українського питання. Тепер він потужно наступав на Миколу Костомарова як найпопулярнішого в Росії історика, автора «Двох руських народностей», пропагандиста ефемерної ідеї відмінностей між двома народами і їхніми мовами, які насправді є лише діалектами однієї загальноросійської[305].

Але М. Катков не задовольнявся виступами у пресі. Він взявся за формування доказової бази сепаратистських дій історика і відслідковував його виступи не тільки у пресі, але й на інших заходах. Так, 6 квітня 1863 р. у Петербурзі відбувся літературно-музичний благодійний вечір, в якому взяли участь К. Бестужев-Рюмін, В. Каховський, М. Помяловський та М. Костомаров. Доповідь останнього публіка кілька разів переривала бурхливими оплесками[306]. Дізнавшись про вечір, Михайло Катков в одній із своїх статей в газеті «Московские Ведомости» запропонував

---

[304] *Герцен А.И.* Полное собрание сочинений в 30-ти т. – Т. 8: Былое и думы. – М., 1956. – С. 301.

[305] *Saunders D.* Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 / D. Saunders // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. XVII, n. 3/4. – December 1993. – P. 365-384.

[306] НИОР РГБ. – Ф. 377 Корнилов И.П. – Д. 805. Письмо И.П. Корнилову (от Костомарова Н.И.) 30 марта 1863 г. – Л. 1; *Бухбіндер Н.* Лист М.І. Костомарова до І.П. Корнілова // За сто літ. – Київ–Харків, 1930. – Кн. 6. – С. 122.

Миколі Костомарову свою допомогу у зборі коштів на розвиток провансальського жаргону у Франції або ж нортумберландського в Англії[307]. Цілком очевидно, що формування фонду для публікації україномовних книг було успішним, тому опоненти всіляко намагались знівелювати саму ідею, порівнюючи українську мову з дрібними діалектами європейських мов.

Справа ще більше загострюється, коли доходить до українського перекладу Євангеліє та іншої духовної літератури. Тут головним опонентом Миколи Костомарова та його однодумців стає сам Священний Синод на чолі з обер-прокурором О. Ахматовим. Він, на відміну від М. Аннекова, намагається глибше розібратися у проблемі і приходить до висновку, що створення української мови та літератури можна було б прийняти, якби воно не було пов'язане з політичним відокремленням українського народу. Українофіли своїм бажанням відокремити українську літературну мову, на його думку, ображають історичну пам'ять самих українців, які завжди були лояльними до Росії. І в усьому О. Ахматов вбачав «польську інтригу»[308].

Захист М. Костомаровим права української мови на існування викликав спротив не тільки імперських чиновників, а й представників російської еліти. Багато хто з оточення вченого не тільки не розумів його потуг, а й вважав їх необґрунтованими. Зокрема, листи до графині Антоніни Блудової ілюструють роздуми вченого з цього приводу[309]. Тут М. Костомаров висловив власний погляд на логіку розвитку подій стосовно української мови. Розглянемо це питання докладніше. Як зазначає історик в «Автобиографии», його ідея про федеративне начало Русі заставила декого переживати, що він намагатиметься перенести її на сучасність і майбутнє. Але відкрито звинуватити його ніхто не

---

[307] ІР НБУВ. – Ф. XXII. Николай Иванович Костомаров. – Спр. 101. – Арк. 1-2.

[308] Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття. – С. 343.

[309] *Абрамович Н.* З листування М.І. Костомарова з графинею А.Д. Блудовою // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 80.

насмілювався, оскільки підстав для того не було[310]. Статтю «Две русския народности»[311] часопис «Русский Вестник» назвав «позорною», оскільки великодержавна верхівка сповідувала ідею національної єдності. Звинувачення в «українському сепаратизмі» посипалися на історика після польського повстання 1862–1863 рр. Почалося все із публікацій у журналі «Основа», де М. Костомаров виступив на захист української мови і літератури. Розгорнулася широка дискусія з цього питання у пресі. У вченого з'явилися численні опоненти, в т.ч. й такі високоосвічені особи, як А. Блудова. Але їх протистояння проходило на епістолярному рівні, тому листування тут викликає особливий інтерес.

Із змісту першого послання здогадуємося, що графиня вбачає «польську руку» у справі з української мовою та наводить аналогії з історії Румунії і Сербії, визначаючи відповідно австрійський і хорватський вплив на румунську і сербську мови. М. Костомаров заперечує і наголошує, що у 30-х рр. XIX ст. виникла потреба висвітлення життя і побуту простого народу, а отже, і зближення з ним. Причому цей процес був характерний для всієї Російської імперії. Якщо у Москві, Ярославлі, Костромі всі звернулися до «великоросійської» мови, то у Харкові і Полтаві логічним був звернення до «малоросійського» народу зрозумілою йому мовою. Українська література виступає засобом зв'язку з народом, оскільки вона написана на зрозумілій народу мові та описує повсякденне його життя.

На думку історика, саме існування різних мов на території Росії не є ознакою роз'єднання. Малоросійську народність він називає етнографічною різновидністю єдиного руського народу, яка не висловлює претензій на географічне обмеження своєї території: «Кордонів територіальних немає і бути не повинно»[312].

---

[310] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 579.

[311] *Костомаров Н.* Две русские народности // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 33-80.

[312] *Абрамович Н.* Вказ. праця. – С. 82-83.

Проте недружелюбність українця і росіянина пов’язана з внутрішніми проблемами взаємовідношень між різними краями і містами. М. Костомарова не влаштовує втручання держави у цілком літературну справу. Він пише: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна залишити у спокої нашу мову і наше бажання розмовляти і писати нею. Якщо хто напише нею будь-що противне безпеці держави, переслідуйте його, але так само як і тоді б його переслідували, якби він написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»[313]. Далі М. Костомаров підкреслює, що літературний рух української мови не може бути справою держави. Історик надзвичайно майстерно доводить право будь-якого народу на власну мову і літературу. Він виводить власну теорію розвитку української мови. Руський народ ділиться на дві головні гілки – північно-руську та південно-руську, відповідно і мова на два наріччя – великоруське і малоруське. За певних об’єктивних обставин перше досягло літературного значення. Чому тоді друге не має рівного того ж права, адже «малороси» складають половину одного руського народу? Необхідно звільнити цей процес від будь-якого втручання – час розсудить хто із двох народностей піде далі в інтелектуальному розвитку, але це можливо лише за умови повної свободи. М. Костомаров звинувачує «великоросів» у розпалюванні внутрідержавного конфлікту. У політичному відношенні будь-які перешкоди розвитку української літератури погано відобразяться на всьому слов’янському світові.

Із змісту наступного листа дізнаємося, що у дискусії брав участь і відомий нам М. Юзефович. Він, з одного боку, любив Україну і був ентузіастом українського руху, але не позбавився імперського впливу, а тому підпорядкував наукову діяльність політичним інтересам влади. М. Юзефович бачив в українофільському рухові польську інтригу, причетними до якої були М. Грабовський – видатний польський письменник і критик XIX ст. На думку М. Костомарова, українська література зароди-

[313] Там само. – С. 84.

лася там, де поляки не мають жодного впливу. Українські письменники І. Котляревський, П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Метлинський. О. Корсун, П. Кореницький та ін. проживали, в основному, на Східній Україні, польську мову знали погано або ж взагалі нею не володіли. Заперечити це неможливо, оскільки історик був з ними добре знайомий в юності. Що ж стосується П. Куліша, В. Білозерського, Т. Шевченка (яких М. Юзефович називає мрійниками), то вони взагалі позбавлені польського впливу, а Т. Шевченко навіть ставився до поляків вороже, оскільки вважав їх панами, які нагадували йому про кріпацьке минуле.

Звичайно, М. Костомаров не виключав, що деякі поляки писали українською з певним політичним підтекстом, але це не справило бажаного впливу, оскільки вони «бездарні, тупі і в'ялі»[314]. Історик здивований тим, що М. Юзефович висловлює такі думки у листі, тому що незадовго до цього при зустрічі у Петербурзі наголошував, що розвиток літератури на Україні – єдиний засіб боротьби проти польського елементу, який загрожує чужою цивілізацією і насаджуванням католицизму. Крім того, у польській літературі не зустрінеш доказів підтримки української справи за винятком поодиноких випадків, які губляться у хвилі польського національного фанатизму.

Підсумовуючи докази проти польської інтриги, М. Костомаров робить такі висновки:

1) українська література виникла у східній частині України, де немає поляків; більшість письменників (окрім Т. Шевченка) народилися на Лівобережжі;

2) Шевченко зневажав поляків через обставини свого дитинства, а вони, в свою чергу, не любили його;

3) польська література не висловлює підтримки українському літературному рухові, а навпаки дивиться на цю справу з презирством;

4) українська література не співчуває польському патріотизмові.

---

[314] Там само. – С. 87.

Насамкінець, історик говорить про необхідність розмежувати науку і політику. Висвітливши наукові проблеми, М. Костомаров відобразив сучасну йому суспільно-політичну ситуацію, яка склалася у Російській імперії, а саме конфлікт необмеженої монархії і суспільства та необхідність реформації старого режиму в усіх сферах[315].

Антоніна Блудова багато в чому не погоджувалася з Миколою Костомаровим, проте у одному з своїх листів вона пише: «Заради Христа залишайтесь вірним сином собі і Вашим сердечним переконанням… Будьте точкою опори для тих, котрі хочуть вивчати Руську Історію, а не втрачати час на демонстраціях»[316]. Як бачимо, графиня була солідарна з істориком у тому, що інтелектуальна праця для нього була засобом ствердження істинності своїх переконань, а твори – трибуною боротьби за них.

Щодо українсько-російсько-польських стосунків М. Костомаров полемізував і з відомим на той час слов'янофілом І. Аксаковим. У листі від 30 жовтня 1861 р. останній пише про свою любов до Малоросії, без якої він не розуміє повноти великоруського розвитку. На його думку, повне з'єднання з Росією – історична необхідність, яка обов'язково відбудеться. Але І. Аксаков виступає проти української літературної мови і вважає, що для малоросів цілком достатньо загальноросійської мови і літератури, які повністю відповідають потребам народу. Боротьба за українську літературну мову загрожує єдності Росії, оскільки вона збурює і галичан, які начебто вже і готові потопити свій «племінний егоїзм в егоїзмі всеруського народу, створеного з різних руських племен історією». І. Аксаков натякає М. Костомарову на зраду загальноруській справі і підтримці претензій поляків на Україну[317]. Останній не міг залишити таке послання без відповіді і незабаром відповів опоненту і звичному народ-

---

315 Там само. – С. 89.

316 ІР НБУВ. – Ф. ХХІІ. – Спр. 81. Блудова Антонина Н. Костомарову. – Арк. 1.

317 Иван Сергеевич Аксаков в его письмах // Киевская старина. – 1897. – № 11. – С. 52.

ницькому дусі. Намір українського народу мати власну мову і літературу є природнім для «історії народної думки, народних почуттів і намірів…». Існує народ з власними особливостями життя, побуту, мови тощо. Не можна однозначно передбачити його майбутнього. Все залежить від наступної історії. Для того, щоб вирішувати якою дорогою йти народові, потрібно знати не тільки зовнішні його риси, але й душу. А в душі у кожного українця «спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – і проснеться, коли настане випадок…»[318]. М. Костомаров виступає за свободу вибору майбутнього, інакше в душі народу проснеться бунтар. Загалом, історика найбільше лякала невизначеність свого опонента: він начебто не в опозиції до держави, але фактично проти українського народу. «Або … дійте заодно з ІІІ-м відділенням, або поважайте право південноруського народу і не наказуйте йому мовчати своєю мовою і говорити вашою»[319]. Щодо питання про друкування в Галичині книг російською мовою, то М. Костомаров не має нічого проти, але питання не в мові, а у виборі, навіть якщо цей вибір буде зроблено не на користь українськомовної літератури[320].

Хвиля українського і польського національно-визвольного руху, змусила уряд перейти до застережних дій. У липні 1863 р. підписується Валуєвський циркуляр, який мав запобігти розвитку і поширенню українофільства як шкідливої течії, що порівнювалася з польським повстанням. І це цілком зрозуміло: по обидва боки від Москви народи заявили про своє бажання вільно розвиватися. Досвід двохсотрічної давності попереджував про небезпеку. Царизм поступово затискав лещата, почавши із заборони видання навчальної та наукової літератури українською мовою. Справа М. Костомарова та його соратників набула незаконного характеру, а вогонь навколо неї призупинив еволюцію української літератури майже на ціле десятиліття.

---

[318] Там же. – С. 53.

[319] Переписка И.С. Аксакова с Н.И. Костомаровым // Русский архив. – 1906. – № 2. – С. 544.

[320] Там же. – С. 546-547.

Розглянемо ситуацію навколо Валуєвського циркуляру, опираючись на епістолярні джерела. Посилення імперської реакції навколо української літератури особливо загострилося ще на початку 1863 р. Як уже зазначалося вище, М. Костомаров мав намір видати українською мовою «Святе Письмо» і «Діяння святих апостолів». Коли до Київського Цензурного Комітету надійшов рукопис під назвою «Притчи Господа нашого Ісуса Христа українською мовою розказані», його голова О. Новицький 27 червня 1863 р.[321] звернувся з листом до П. Валуєва, в якому виклав свій висновок. Насамперед, він повідомляв, що праця залишилася без схвалення до друку за деяких причин, а саме: незабаром з'явиться україномовний переклад Євангеліє Морачевського; названий рукопис має пройти духовну цензуру; питання викладання українською мовою досі не вирішене остаточно, а в пресі висловлюються думки, які обґрунтовано доводять, «що ніякої особливої малоросійської мови не було і бути не може і що наріччя їх, вживане простим народом, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі, що загальноросійська мова також зрозуміла місцевому народу, як і великоросіянам, і навіть більш зрозуміліша за так звану українську мову, яка тепер придумується для нього деякими малоросами і особливо поляками. Осіб того кола, що посилюється, які доводять протилежне, більшість самих малоросіян звинувачують у якихось сепаративних задумах, ворожих Росії та небезпечних Малоросії…». Тому й цензор Лазов, якому доручено було опрацювати рукопис, не дав згоди на публікацію, побоюючись, що сприятиме поширенню шкідливого для держави руху. Але О. Новицький, зокрема, підкреслює складність становища цензора при розгляді таких рукописів: «…Ціль їхня погана, сам зміст в основному не містить в собі нічого недозволеного Статутом про

[321] Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К., 2001. – Т. 5. – К. І. – С. 312-313. Тут дата наведена 27.07.1863 р., очевидно, помилково оскільки відповідь П. Валуєва датується 18.07.1863 р. О. Міллер вказує 27.06.1863 р., і це видається нам слушним. Див.: *Миллер А.И.* Указ. соч. – С. 111.

цензуру». Тому С. Лазов просить виробити конкретне рішення щодо книг, «які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». Далі О. Новицький зводить усю суть справи до т.зв. «польської інтриги», начебто поляки «підтримують цю літературу, щоб самим переконати світ і москалів, що Русь, то не є Москва». Насамкінець робиться висновок: «Щодо всього наведеного вище маю честь допевнити…, чи не вважатимете за потрібне вжити якихось заходів супроти виявленого прагнення деяких малоросів, а разом із ними й поляків, відчуджувати місцевий народ від загальноросійських мови і народності». Ми не випадково навели цитату з донесення О. Новицького, оскільки у періодичних виданнях останнім часом з'являється багато звинувачень на адресу українських істориків, які начебто витягують з циркуляру окремі фрази, на зразок «не було і бути не може», приписуючи їх П. Валуєву як гнобителю української мови. Таку думку висловлює зокрема О. Каревін[322] та ін.

Реакція П. Валуєва була оперативною. 18 липня 1863 р. він направив до імператора проект циркуляра, який згодом той завізував наступним чином «Височайше наказано виконати». У документі міністр посилається на донесення Цензурного Комітету і, погоджуючись з О. Новицьким, вказує на політичний підтекст справи і констатує: «В С.-Петербурзі колишній професор Костомаров навіть збирає пожертви для видання дешевих книг на південно-руському наріччі». Далі міністр пропонує це питання обговорити спільно з міністром народної просвіти, обер-прокурором Св. Синоду та шефом жандармів, оскільки вважає в нинішніх умовах особливо важливим. Після того, як Олександр II наклав свою візу, документ був направлений до III відділення, обер-прокурора, Київського та інших Цензурних комітетів та міністру народної просвіти О. Головніну. Найцікавішою у цьому напрямі видається позиція останнього. Міністр у відповіді

[322] *Каревин А.* Валуевские танцоры. Зачем нужны спекуляции на тему «не быть не может» // Киевский телеграф. – 2003. – № 171.

П. Валуєву від 20 липня 1863 р. зазначав, що переслідування повинні зазнавати «сутність твору, думки, викладені в ньому, і взагалі вчення, яке він поширює, а зовсім не мова чи наріччя, яким написано». Сам намір літераторів науково обробити кожну мову є корисним для просвіти і заслуговує цілковитої поваги. «Вимогу ж Комітету, щоб були вжиті заходи проти систематичного напливу видань малоросійською мовою, я вважаю цілком необґрунтованою», – пише О. Головнін. Насамкінець, він наводить приклад фінського досвіду з аналогічного питання, яке принесло урядові лише шкоду від того, що громадськість вважала помилковою таку заборону[323].

Позиція міністра народної освіти була відома Миколі Костомарову. За його ініціативи перший надрукував статтю про самобутність української мови і відокремленість її від російської і польської у часописі «Журнал министерства народного просвещения»[324]. Взагалі, О. Головнін ставився до історика з великою повагою і довірою. Як доказ можна навести його лист до М. Костомарова від 19 березня 1862 р., в якому повідомляється, що йому забороняється читати публічні лекції. На додаток міністр посилає розпорядження з поміткою «весьма секретно», яке просить згодом повернути[325]. На його посланні теж стоїть гриф – «совершенно секретно».

Позиція О. Головніна не знайшла підтримки у прихильників заборони – міністерства внутрішніх справа, прокуратури Св. Синоду, цензурного комітету та III відділення, а також верховної та регіональної влади. Валуєвський циркуляр миттєво застосову-

---

[323] Лист О. Головніна П. Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К., 2001. – Т. 5. – К. I. – С. 322-323.

[324] *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польським // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. 119. – Сентябрь. – С. 45-46.

[325] НИОР РГБ. – Ф. 244. Делянов И.Д. – Оп. I. – Д. 25. Письмо Головнина А.В. Костомарову Н.И. 19 марта 1862 г. — Л. 12 (с пометкой «совершенно секретно»).

ється цензурним комітетом, хоча він був незаконним, оскільки не перетворився на імператорський указ. Все це супроводжувалося грандіозним скандалом у пресі, яка рясніла статтями із звинуваченням справи видання книг українською мовою у польській змові. Зокрема таке повідомлення було розміщене на шпальтах газети «Московские ведомости». Микола Костомаров відреагував на це одразу, написавши відповідь, яку планував опублікувати у газеті «Голос», але цензор не дозволив. Паралельно 23 липня 1863 р. написав листа самому автору циркуляра. Насамперед, він просив П. Валуєва звільнити справу від звинувачень у солідарності з «польськими задумами» і дати можливість йому відповісти на наклепи. Хоча прямих звинувачень у солідарності з поляками не було, але йому болісно чути закиди про «малоросійське наріччя» як суміш польських слів і форм російської мови, про непотрібність його народові, про штучність мови, «яку хочуть нав'язати одинадцяти мільйонам». Микола Костомаров просить дати можливість на рівних правах відповідати своїм супротивникам. А ще його хвилює заборона уряду друкувати книги наукового змісту українською мовою, а, отже, і стаття його з цього приводу може бути недопущеною. Історик звертається до П. Валуєва, щоб той особисто зобов'язав редакцію надрукувати його відповідь у «Московских ведомостях». Насамкінець, М. Костомаров пише: «Прошу Вашу Вельможність вилучити з питання про видання книжок наукового змісту малоросійською мовою бездоказові та надзвичайно образливі для всіх тих, котрі мають честь належати до малоросійського племені, підозри в солідарності з будь-якими шкідливими задумами супроти святої справи народної освіти; нехай опорою для цього питання стане суто науково-літературно-педагогічний ґрунт, і буде дозволено вільний обмін доказами pro et contra: тоді само по собі виявиться, що істинне і що помилкове»[326]. Загалом, із змісту листа зрозу-

---

[326] Лист М. Костомарова П. Валуєву // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К., 2001. – Т. 5. – К. I. – С. 317-318; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 83-85.

міло, що автор у відчаї від розуміння близького кінця «олександрівської відлиги» для українства, бо припинив існування часопис «Основа», знівелювалася справа українських недільних шкіл, у середовищі т.зв. «шістдесятників» з'явилася зневіра, навіть П. Куліш збирається до Варшави у державних справах. Його звернення до П. Валуєва звучить, як крик душі українця, який не зважає на небезпеку, що може супроводжувати подібні дії.

Згаданий лист не залишив П. Валуєва у спокої. Наступного ж дня, 25 липня, він запросив вченого до себе на дачу для приватної розмови. З «Автобиографии» дізнаємося про зміст розмови, а саме: міністр вважав справу популяризації книг для народної освіти не шкідливою, а «похвальною», але на даний момент нею можуть скористатися ті, хто хоче збунтувати народ, тому уряд змушений її призупинити. Тоді ж історик дізнався про заборону не тільки літератури наукового, а й навчального змісту. Сам П. Валуєв, очевидно, теж залишився під яскравим враженням від зустрічі з відомим істориком. У своєму щоденнику він зробив наступний емоційний запис: «28 липня. Вранці в обід. Потім були у мене кілька осіб, в тому числі Костомаров, який сильно стурбований призупиненням популярних видань на хохляцькому наріччі. М'яко, але прямо і категорично об'явив йому, що прийнята міра залишається в силі»[327].

В результаті, побачили світ лише перший випуск «Священної історії» С. Опатовича (були готові до друку ще два випуски – *О.Г.*) і «Щотниця» О. Кониського. Залишились ненадрукованими дві книги про життя святих і ще декілька підручників[328].

Значних зусиль для створення перепон українству доклав славнозвісно відомий Михайло Юзефович. Саме після його доповіді-записки про небезпечну «у державному відношенні» діяльність українофілів та необхідні застережні заходи і був підпи-

[327] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 86.

[328] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С. 595.

саний Валуєвський циркуляр, а згодом розпочалася підготовка закону, яка тривала до 1876 р. Загалом Михайло Юзефович в успішно виконаній ролі «таємного радника», яка насправді полягала у шпигунстві, став важелем впливу на українофільський рух з боку імперії, оскільки був добре знайомий майже з усіма його активними діячами і знав про всі плани та наміри. Миколі Костомарову ще у 40-х рр. довелося відчути на собі його підступність, бюрократичний підхід і бажання вислужитися перед владою.

Процес заборони україномовних видань був цілеспрямованою політикою влади, яка намагалася тримати під контролем суспільну думку з цього приводу. Звичайно, ті події не могли залишитися поза увагою галицької інтелігенції та преси. Так, літературно-політичний часопис «Мета» виступив на захист Костомарова і висловлював йому безумовну підтримку як сміливому вченому, якому не можуть достойно відповісти росіяни: «Ніхто з москалів не оскаржував допіру вченої статті нашого Костомарова, в якій він доводить існування двох руських народностей, тобто руської та московської. Костомарова ми шануємо як захисника народного. Таким самим вважають його і освічені русини...»[329]. І далі: ««... Можемо запевнити всіх, що шкільні підручники, котрі видаються тепер в Україні, можуть слугувати набагато кращою основою для вироблення руського вченого слова, ніж ті книжки, за якими вимушена навчатися молодь у Галіції. Головний діяч з видання книг – наш високоповажний історик і патріот Микола Костомаров – авторитет не тільки для всієї Росії і при цьому маючи європейську популярність»[330].

Загалом дискримінаційні заходи 1863 р. не обмежувалися лише забороною публікації навчальної, наукової та релігійної літератури, вони супроводжувалися ще й арештами, які передбачав Микола Костомаров і не помилився. Українців позбавили елементарного права писати і друкуватись рідною мовою,

---

[329] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 91.

[330] Там само. – С. 92.

заборонено було навіть літературу стосовно сільського господарства і гігієни. Це стало жорстким тягарем і для українофільського руху загалом, навіть для тієї його частини, яка намагалася залишатися у межах чинного законодавства.

Як бачимо, у 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. діяльність Миколи Костомарова була логічним продовженням недовершеної справи 40-х рр. В умовах «олександрівської відлиги» українофільський рух під проводом вченого набув систематизованого характеру, покладеного на ґрунт наукових досліджень. У самосвідомості історика сталися разючі зміни у порівнянні з 40-ми роками. Тепер він чітко позиціонував себе як українця, але відверто заявляв про це лише в епістолярних джерелах.

Праці вченого і його громадська діяльність неоднозначно сприймалися в суспільстві. М. Костомаров у означений період мав багато однодумців і не менше опонентів. Він перебував під постійним наглядом контролюючих органів. Але його соціокультурне оточення (а це, в основному, інтелектуальна еліта) бачило у вченому активного борця за розвиток українства в кращих світових традиціях. Його громадська і творча діяльність – приклад самовідданості й жертовності в ім'я великої справи, який знайшов відгук не тільки в серцях його сучасників, а й нащадків.

§ 2.3. Українофільська діяльність Миколи Костомарова після Валуєвського циркуляра

Навіть після всіх поневірянь, пов'язаних з Валуєвським циркуляром, Микола Костомаров не здався. Він продовжував збирати кошти для видання українських книг. Справа розгорнулася так широко, що спинити її було дуже важко. 2 грудня 1863 р. вчений пише листа до Г. Данилевського з подякою «від імені дорогої Вам і мені України» за сприяння у зборі коштів на українські книги і повідомляє про наміри продовжувати справу і наступного року[331].

[331] ОР РНБ. – Ф. 236 Данилевский Г.П. Д. 83. Письма Костомарова Н.И. Г.П. Данилевскому 16 февраля 1854 г. и 2 декабря 1863 г. Саратов.

На початку 1864 р. група харківських семінаристів зібрала певну суму коштів для друкування україномовних книг і надіслала з цього приводу листа Миколи Костомарову, засвідчуючи велику повагу до історика. Той був настільки вражений увагою молодого покоління, що не міг не відповісти. У листі від 19 січня 1864 р. він дякує і бажає, щоб молодь росла «духом і серцем». Вчений, як пастир, своїми настановами закликав зберегти «у серці ту любов до свого краю і до свого народу, що тепер маєте; і будете ви світло людям вашим, і станете кріпкою сторожею народовій мові й народовій освіті». Історик радів духовному росту молод, застерігав не забувати рідної мови і не відмовлятись від неї ні за які земні блага, щоб «любов наша до рідної мови не була схожа на те насіння, що було зійшло, та росту йому не було»[332].

Влада була надзвичайно стурбована великим впливом Миколи Костомарова на громадську думку щодо українського питання в Російській імперії, особливо серед молоді, побоюючись повтору подій 40-х рр., тому постійно тримала під його контролем. Про це свідчать звіти флігель-ад'ютанта III-го відділення М. Мезенцова, який у вересні 1863 р. був спеціально відряджений до українських губерній для оцінки діяльності українофілів і Костомарова зокрема. У своїх доносах чиновник відзначав, що ідейним підґрунтям українофільства на Україні є часопис «Основа», який не був би таким впливовим, «якби поряд з ними деякі впливові за своїм талантом особистості, як Костомаров, Куліш і їх спільники, не проводили систематично такі начала, утвердження яких тягнуть за собою позитивну політичну сепарацію Малоросії від іншої частини Російської імперії»[333]. В той час, як Микола Костомаров все ще переймався справою попри всі заборони влади,

---

Приложение: Список сочинений Н.И. Костомарова, вышедших под псевдонимом Иеремии Галки. – Л. 2.

[332] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 11127. Костомаров Н.И. «Громаді семінаристів». Письмо 19 января 1864 г. (на украинском языке) из [] в []. – 2 арк.

[333] *Миллер А.И.* Указ. соч. – С. 127.

його давній побратим Пантелеймон Куліш перебував у Варшаві на посаді директора духовних справ і члена урядової комісії для перекладу польських законів, де значно змінилися його погляди і набули москофільського характеру. В одному з листів він настирливо кликав Костомарова до польської столиці. Із змісту листа дізнаємося, що Куліш остаточно став на бік влади. Погоджуємося з думкою О. Міллера, що це були нетимчасові його настрої. Для очевидності висновків автор наводить листування П. Куліша, з якого видно, що він став на бік уряду і намагався схилити до співробітництва з урядом і своїх товаришів[334].

Через несприятливі для української справи обставини, які склалися впродовж 1963 р., центром українофільства знову став Київ, тому Микола Костомаров рвався туди з усієї сили. Він подав відповідний запит на дозвіл викладання в Університеті Св. Володимира, маючи на руках запрошення на кафедру російської історії. Тодішній ректор Микола Іванишев ще 16 липня 1862 р., одразу після звільнення Костомарова з Петербурзького університету, звернувся в одному з листів до історика, в якому пропонував прийняти кафедру та висловлював бажання бачити Миколу Івановича не тільки в якості викладача, а й головного діловода Київської археографічної комісії. Зважаючи на любов останнього до архівосховищ, він констатує, що Київський центральний архів може дати задоволення на все життя[335]. Спочатку Микола Костомаров не наважився відповісти згодою, оскільки був у вирі петербурзьких подій. А у 1864 р. під тиском обставин згадав про запрошення. 22 квітня М. Костомаров повідомляє М. Іванишеву про своє бажання стати професором Київського університету. Питання було винесене на вчену раду. Незадовго до цивільного генерал-губернатора Південно-Західного краю Д. Бібікова дійшла звістка, що М. Костомарова звинувачують в українофільстві, і той, пам’ятаючи про про політичні перипетії 1847 р,. не дав дозволу на його переїзд до Києва. На початку травня того

---

[334] Там же. – С. 132-133.

[335] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 123. *Иванишев Николай Дмитриевич*. Письмо 16 июля 1862 г. – Арк. 1.

ж року рада університету відклала балотування Миколи Костомарова на посаду ординарного професора на невизначений час. Проте, вшановуючи заслуги вченого перед наукою, все ж було прийнято рішення присвоїти йому ступінь доктора історії без іспиту і захисту дисертації. «Ваш докторський диплом друкується і буде висланий Вам в найближчий час», – повідомляв ректор Микола Іванишев у листі від 5 травня 1864 р.[336]. Таке рішення можна розцінити двояко: з боку влади – відкуп за відмову і «заохочувальний приз», з боку ради університету – висока оцінка професорської і наукової діяльності історика. Отже, Микола Іванович залишився у Петербурзі.

Тим часом не припинялася діяльність вченого зі збору коштів на україномовні видання для народу. Вона принесла не менше неприємностей, ніж будь-яка інша його громадська ініціатива. Історику вдалося зібрати близько 4000 рублів, з яких 1300 витрачено видання «Оповідань з Святого Письма» і «Щотниці». Решту суми він перевів у цінні папери Херсонського земського банку, а також склав заповіт, згідно якого після його смерті кошти повинні бути спрямовані до Міністерства народної просвіти і витрачені в Україні. Саме існування цього фонду з самого початку і до смерті вченого здебільшого викликало негативну реакцію в суспільстві. Неодноразові звернення до вченого з приводу використання фонду наражалося на його спротив. Зокрема, його стосунки з М. Драгомановим та П. Кулішем були тимчасово порушені відмовою М. Костомарова на будь-які варіанти використання зібраних грошей. На нашу думку, тут доречним буде короткий дискурс стосунків М. Костомарова з М. Драгомановим, оскільки він відображає не тільки порушене нами питання, але й загальний хід подій навколо українського руху 60-х-80-х рр.

М. Костомаров і М. Драгоманов бачилися особисто лише два рази, мало листувалися, але самі по собі були яскравими феноменами в українському рухові, і коли їхні шляхи перетиналися, то виникала дискусія. М. Драгоманов був значно молодшим від

---

[336] Там само. – Спр. 124. *Иванишев Николай Дмитриевич*. Письмо 5 мая 1864 г. из [Киева]. – Арк. 1-2.

М. Костомарова, і радикальнішим у своїх поглядах щодо української справи в Російській імперії. Він поділяв погляди старшого колеги на важливість розвитку української мови, але не погоджувався з його «політичною мімікрією» і вважав її шкідливою для справи. В одному із своїх листів він писав: «…Програма Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, що, повернувшись з вигнання в часи царя Олександра ІІ, Костомаров не державсь її цілком. Але дивно, а в усякім разі печально, що Костомаров і його приятелі, котрі в 60-ті роки видавали «Основу» і керували українським рухом в Росії, не виявили ніякої політичної програми, а цю стару так заховали, що про неї точно нічого не було звісно до самої смерті Костомарова. Між іншим це мало наслідком те, що навіть серед інтелігентних українців «українофільський» рух не міг видержувати конкуренції ні в один бік – з великоруським лібералізмом і радикалізмом, ні в другий – з московським слов'янофільством…» Далі Драгоманов схвально відзивається про програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, але підкреслює політичну недосконалість подальших дій кирило-мефодіївців. Михайло Драгоманов звинувачує Костомарова у відступі, а у деяких працях, відмові від попередніх переконань і шкодує, що той не захотів видавати підручники за кордоном[337].

Цікаві подробиці цих подій знаходимо у щоденнику видатного українського вченого і громадського діяча О. Кістяківського. 6 березня 1876 р. він записав свої враження від зустрічі з П. Кулішем, який повідомив йому деякі обставини цієї справи. М. Костомаров після одруження написав заповіт, за яким все майно після його смерті відходило дружині А. Крагельській. Про кошти для українських підручників у заповіті не було сказано. Дізнавшись про це, київські громадівці провели переговори з вченим, але вони пройшли безрезультатно. Згодом до нього завітав і сам М. Драгоманов. М. Костомаров був непохитним і

---

[337] *Смілянська В.М.* Шевченкознавчі розмисли. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 476-477.

відповів, що віддасть всю суму тільки в разі, якщо міністр дозволить видання підручників українською мовою.

О. Кістяківський знав, що безліч осіб (в т.ч. й П. Куліш) намагалися видерти кошти у Костомарова ще у 1863 р., але останній не піддався ні на які авантюри. Зрештою, автор щоденника висловлює припущення, що історик міг так чинити з двох причин: « з метою присвоїти, то це підло, якщо ж… з метою зберегти ці кошти від розтрати, то тут нічого поганого немає»[338]. М. Драгоманов хотів заволодіти сумою не для власних потреб, а для публікації української літератури за кордоном, але, очевидно, М. Костомаров не поділяв його намірів і хотів уникнути конфліктів з владою. Крім того, це свідчить і про розлад у рядах українських діячів[339]. Загалом, О. Кістяківський позитивно оцінює діяльність Костомарова. На нашу думку, цей епізод є надзвичайно промовистим у сенсі сприйняття вченого його сучасниками. Як бачимо лише з одного прикладу, його вважали не тільки вченим високого рангу, але й *українським* громадським діячем зі стійкими переконаннями й принципами, навіть якщо ці принципи не поділяли.

Але повернімося до листа М. Костомарова до М. Драгоманова. З нього випливає, що М. Драгоманов написав листа із зверненням про надання коштів для публікації українських книг за кордоном восени 1876 р., після виходу Емського акта. З пояснень самого М. Драгоманова дізнаємося, що це була вже друга спроба використати фонд, яким опікувався Костомаров. Перший раз Драгоманов запропонував історику допомогти видавцям «Кобзаря» у Празі в 1875 р., позичивши кошти, або віддати їх на видання за кордоном Нового Завіту у перекладі П. Куліша. Про це йдеться у колективному листі від 29 січня 1875 р., який підписав М. Драго-

---

[338] *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): У двох томах. Т. 1. (1874–1879) / Упор. В.П. Шандра та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 107-108.

[339] Там само. – С. 108.

манов, В. Антонович, П. Куліш та ін.[340]. Але М. Костомаров відмовився, пояснюючи, що не має права ані віддавати, ані позичати будь-кому суспільний фонд. Вдруге до Драгоманова знову звернулися «Кобзарники» з проханням вияснити у вченого, скільки є грошей у фонді і як він буде «служити своїй цілі»[341]. Останній відповів, що із 4000 рублів 1300 використано було на видання «Оповідання з Святого Письма» та арифметики О. Кониського. Проте за час, коли фонд зберігався на банківському рахунку, наросли відсотки, і сума досягла знову чотирьох тисяч. Крім того він підтримував громаду у бажанні використати їх у своїй державі, дочекавшись дозволу Святого Синоду на видання Біблії українською мовою. Микола Костомаров вірив у те, що після заборони співати українські пісні, настане час, коли «великі світу нашого будуть захоплюватися цими піснями і опікуватися успіхами народної творчості»[342]. Безумовно, що в цій ситуації у ми яскраво бачимо прояви романтичних переконань, які міцно засіли у його свідомості з молодих років.

Як ми зазначали вище, значну роль у появі чергової заборони відіграв знову ж таки М. Юзефович, який на той час був помічником куратора Київської шкільної округи та почесним головою Київської археографічної комісії. Так, у жовтні 1875 р. він підготував доповідь для урядового засідання під назвою «Про так званий українофільський рух». У ній докладно проаналізував діяльність Миколи Костомарова і його однодумців та послідовників. Звинувачуючи вченого у занадто активній діяльності, він вважав його безвольною людиною, яка постійно потрапляє під вплив оточення і збивається з «правильного шляху»: «Збуджуючись все більше і більше своїми внушителями, він… зі злістю ланцюгової собаки став кидатися на все, що є святе і шановане в

[340] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 117. *Драгоманов [М.П.], Антонович [В.Б.] и др*. Колллективное письмо 29 января 1875 г. из Киева. – Арк. 1-2 зв.

[341] *Драгоманов М.П.* Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк. – Л., 1901. – С. 30-33.

[342] Там само. – С. 27-29.

російській історії, гризучи з оскаженінням її кращі особистості, підтасовуючи і приховуючи для викривлення подій історичні пам'ятки»[343]. Однак талант Костомарова і його вплив на громадську думку та свідомість молоді він зневілювати все ж не міг: «Але вся костомаровська література написана захоплююче, користується при тому вченим авторитетом і тому пожирається з жадібністю нашою розумово розтріпаною молоддю. Вся ця література має не тільки вільний хід у книжній торгівлі і у журналістиці, але й займає почесне місце у всіх училищах і загальнодоступних бібліотеках»[344]. Загалом М. Юзефович пов'язує українофільський рух з австрійсько-польською інтригою і називає політичною партією, яка утворилася під час етнографічної експедиції, влаштованої Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, приписуючи ініціативу тому ж таки Костомарову. Насамкінець він приходить до висновку, що «енергійні заходи для призупинення зла необхідні; але заходи не часткові, що присікають окремі явища, а загальні, не паліативні, а радикальні, що викорінюють самі причини, котрі дають злу розростатися»[345]. Після таких сигналів влада не могла залишитися байдужою до українського руху і зробила справді радикальний крок у 1876 р. За Емським актом в Росії заборонялося не тільки видавати оригінали творів і переклади українською мовою, а й ввозити україномовні книги, надруковані за кордоном. Крім того, припинялися українські театральні вистави, читання та друкування відповідних текстів до музичних творів.

Українська інтелігенція тяжко переживала такі політичні зміни. До Миколи Костомарова в цей час писав відомий драматург і актор Марко Кропивницький, шукаючи підтримки у зацікавленої людини[346]. На жаль, нами не знайдено відповідей історика, але

---

[343] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 122.

[344] Там само. – С. 123.

[345] Там само. – С. 126.

[346] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 512-513. Кропивницкий М.Л. Костомарову Н.И. Письма. – Арк. 1-4.

епістолярна спадщина вченого містить значну частину доказів, що це питання не було поза його увагою.

Зрозуміло, що в таких обставинах українська справа пішла на спад, а заняття нею могло принести М. Костомарову арешт, якого він би не пережив. Вченому прийшлося працювати в цілковитій заанґажованості, але відступати той не збирався. Щороку він організовував панахиду пам'яті Т. Шевченка, яка була не тільки церковним обрядом, а й зібранням шанувальників творчості великого українця. У спогадах Д. Мордовця про останні десять років життя історика неодноразово згадуються «Тарасові роковини», зокрема, у 1878 р. вони проходили в клубі художників[347]. Микола Іванович особисто розсилав повідомлення своїм знайомим. Так, наприклад, 27 лютого 1880 р. він повідомляє О. Пипіна про збір у церкві Міністерства внутрішніх справ в ім'я світлої пам'яті про Кобзаря[348]. Такі послання отримували й десятки інших діячів українського руху. Про 1882 р. Д. Мордовець згадував, що аналогічний захід зібрав «український гурток» в Петербурзі спочатку в Казанському соборі, а ввечері у ресторані, де «батько Микола» читав твори Шевченка напам'ять[349]. Один з таких вечорів був влаштований і на честь українського письменника Г. Квітки-Основ'яненка. Рішення про організацію святкового обіду прийнято було на одному з традиційних «вівторків» у Миколи Костомарова. На запрошення відгукнулися близько двадцяти представників української та російської інтелігенції. Серед них О. Пипін, С. Опатович, М. Старицький, О. Савич, В. Жемчужников та ін. І. Срезневський не зміг відвідати зібрання, але написав листа М. Костомарову, де коротко відзначив заслуги письмен-

---

[347] *Мордовцев Д.Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 653.

[348] *Бухбіндер Н.* Листи М.І. Костомарова до Ол.М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

[349] *Мордовцев Д.Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 322-333.

ника в українській літературі[350]. Цей лист був зачитаний під час обіду, а насамкінець учасники склали колективну телеграму до Харківського повітового предводителя дворянства М. Ковалевського наступного змісту: «Розділяючи разом з вами справжнє свято відзначення дорогої нам пам'яті Григорія Федоровича Квітки, ми, що зібралися в дружньому гуртку шанувальників пам'яті покійного, шлемо таким харківським шанувальникам наш сердечний привіт і гаряче побажання успіху нашій народній літературі серед інших споріднених слов'янських культур. Микола Костомаров – від усіх, хто зібрався». Данило Мордовець згадує, як подав історику ідею закінчити зібрання промовою щодо майбутнього українського письменства. Той зробив це успішно, за що був нагороджений аплодисментами[351]. На перший погляд, такі події не видаються значущими. Але необхідно врахувати, що вони проходили регулярно, збирали величезну аудиторію та ще й супроводжувалася літературними вечорами, на яких обговорювалися важливі питання, пов'язані з українською літературою та роллю інтелігенції в культурному розвитку народу. В умовах дії Емського акта це було надзвичайно важливо і мало позитивні наслідки.

Про те, що Микола Костомаров залишався провідником українського руху, свідчить його лист до О. Пипіна, написаний 1 грудня 1880 р. У ньому історик повідомляє, що отримав три листи з Кишинева та Єлизаветграда (один з них від І. Нечуя-Левицького), яких до нього звертаються з проханням вплинути на М. Стасюлевича як члена комісії з перегляду законів про друк. М. Костомаров прагнув зустрітися з О. Пипіним, щоб обговорити проблему варварського відношення до української літератури і українців взагалі, яким забороняють співати на концертах свої пісні, проводити вистави рідною мовою, а неграмотних за одну лише любов до своєї народності можуть вислати. Микола Івано-

[350] *Мордовцев Д.Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 660.

[351] Там же. – С. 662.

вич, гостро вболіваючи за український народ, хотів порадитися з Олексієм Миколайовичем, як співробітником «Вестника Европы», з приводу того, як можна через М. Стасюлевича та його часопис винести цю проблему на суд громадськості[352]. Очевидно, зустріч з О. Пипіним була вдалою, оскільки за п'ять днів потому М. Костомаров надіслав до журналу статтю «Малорусское слово»[353], про що повідомив запискою.

За свідченнями різних джерел, в т.ч. й особового походження, ми можемо прослідкувати за подіями, які розгорнулися у 80-х роках XIX ст. Шалена українофобія йде на спад з грудня 1880 р. Так, 8 грудня Микола Костомаров подав прохання до Академії наук про призначення премії на видання українського словника[354]. Вона носила його ім'я і визначалася розміром того фонду, що започаткований був ще у 40-х рр., поповнений старанням українофілів у 50–70-х рр. і навколо якого точилися чвари. Сума складала понад 4000 руб., а цього було достатньо для масштабного україномовного видання. Так історик розв'язав конфлікт, який виник у середовищі українського руху, і роз'єднав його у 60–70-х рр., коли й суспільно-політична ситуація була напруженою.

Вже у січні 1881 р. харківський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков надіслав Міністерству внутрішніх справ «Записку о малорусском языке», в якій торкається еволюції українофільського руху та місця Миколи Костомарова у ньому. На його думку, на початку 60-х рр. цей рух мав національний характер і мав змогу презентувати себе на шпальтах часопису «Основа». Це призвело до негативних наслідків як в Російській імперії, так за її межами, наприклад, у Галичині і Буковині. Центр руху переміс-

---

[352] *Бухбіндер Н.* Листи М.І. Костомарова до Ол.М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 74.

[353] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасещенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 86.

[354] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 619.

тився до Києва, а один з його активних учасників – Микола Костомаров – відійшов від нього, захопившись іншими науковими пошуками. Цілковита заборона української мови викликала незадоволення навіть у ярих захисників владної політики, тому губернатор рекомендує послабити тиск, знявши деякі обмеження, але не стосовно освіти, бо це зрештою може призвести до безповоротних процесів у державі[355].

В результаті цензурі дозволено було пропускати українські словники, збірники усної народної творчості, невеликі оповідання і поезію. У одному з листів Миколи Костомарова до Павла Житецького від 25 лютого 1881 р. йдеться про засідання Академії наук, де було схвалено видання української граматики за «кулішівкою» з певними додатками[356]. З тону послання зрозуміло, що вченого дуже порадувало таке рішення. Потепління в українському питанні відбулося завдяки численним публічним виступам Миколи Костомарова у періодичній пресі. Але повернімося до співпраці вченого з журналом «Вестник Европы».

Очевидно, авторитет історика став важелем у переконанні М. Стасюлевича (який насправді не був великим прихильником України) у необхідності публікації праць М. Костомарова. Немалу роль у цьому зіграла й підтримка О. Пипіна, якому історик регулярно писав і надсилав свої праці. Отже, у 1881–1882 рр. він опублікував «Малорусское слово», «По вопросу о малорусском слове «Современным Известиям»[357] і «Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям»[358], де підняв низку питань, пов’язаних із забороною української мови. По-перше, він актуалізував шкідливість перенесення цього питання із ґрунту наукового на політичний, що саме по собі дає мож-

---

[355] Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). – С. 173-179.

[356] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 48428. *Костомаров Н.И.* Житецкому П.Г. Письмо 25 февраля 1881 г. из [] в []. – Арк. 1-2.

[357] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова – С. 85.

[358] Там само. – С. 84.

ливість втрутитися у розв'язання проблеми особам, які не розуміють тонкощів мовної ситуації, а це, у свою чергу, породжує політичні спекуляції; по-друге, «ревнителі об'єднання Росії» побоюються, що український народ, отримавши свободу культурного розвитку, усвідомить свою окремішність і зажадає розриву з імперією; по-третє, «не тільки Русь Волині і Подолії, але Русь Полтавщини і Харківщини є також дещо інше по своїй народності, ніж Москва – в етнографічному значенні... Це правда і правди ніде діти (виділено – *О.Г.*)»[359].

Через О. Пипіна до «Вестника Европы» потрапляли й інші роботи М. Костомарова, як наприклад, рецензія на «Крашанку» П. Куліша[360], та праці, пов'язані з українською літературою інших авторів. Так, в записці від 3 травня 1882 р. Микола Іванович пропонував часопису замітку про русинську літературу за 1881 р., яку взято було з польського журналу[361].

На початку лютого 1882 р. Микола Костомаров опублікував у журналі «Вестник Европы» роботу під назвою «Задачи украинофильства»[362]. Вона була написана на захист української мови і проти тих, хто намагався звести її роль до діалекту, який мало чим відрізняється від російської мови. Знищивши мову, легко зборoти народ, і це добре розумів історик. Тому й ратував за розвиток української літературної мови, її становлення і виступу на міжнародній арені у ролі повноправної європейської мови. Таким чином, Микола Костомаров підкреслював, що вплив світового культурного процесу, з-поміж іншого й російського, він вважав позитивним для українського народу і його мови. Історик рішуче відкидає думку, що наш народ хотів коли-небудь злитися з російським і що він не здатний самостійно розвиватися: «Малорос дійсно не має ворожості до великороса, він буде з ним

---

[359] Там само. – С. 85.

[360] Там само. – С. 86.

[361] *Бухбіндер Н.* Листи М.І. Костомарова до Ол.М. Пипіна // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 73-77.

[362] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 86.

вести хліб-сіль, приймати його з братньою доброзичливістю у своїй убогій хаті, радий повчитися у нього всьому доброму, але великоросом бути не хоче, а бажає залишитися тим, чим є»[363]. Український народ має власні мову й культуру і має право визначити своє місце у світовому цивілізаційному процесі. Ось якою була найвища мета для М. Костомарова, що її можна було досягти було через реформу народної освіти. Провідну роль у цьому процесі вчений відводить інтелігенції, котра повинна «йти в народ», щоб зблизитися з ним, зрозуміти його потреби, щоб створити українську літературу, прийнятну навіть найнижчим шарам населення України, в тому числі й на Галичині.

У відповідь на виступ Миколи Івановича на шпальтах «Вестника Европы» редактор львівської газети «День» публікує роботу під назвою «Задачи русской интеллигенции на Украине», в якій дещо інакше розглядає роль інтелігенції у розвитку України[364]. Він констатує, що український народ внаслідок багатовікового бездержавного існування втратив силу, ґрунтовану на національній свідомості, тому інтелектуальна еліта повинна сприяти укріпленню духовного зв'язку між розрізненими українськими етнічними територіями. На думку В. Барвінського, інтелігенція Галичини та Буковини разом з народом гостріше відчуває необхідність згуртування, оскільки живе одними інтересами з усім українським народом. У цьому випадку погляди М. Костомарова і В. Барвінського співпадають. Розходяться вони тоді, коли мова йде про роль дворянства у цьому процесі. Микола Костомаров вважає, що українська інтелігенція східної і центральної частини Російської імперії за кілька століть прилучилася до російської культури, опанувала мову, і лише найсвідоміша її частина тяжіє до «джерел» (а, значить, усвідомлює своє високе призначення – служити українському народові). Швидко переорієнтувати всю еліту неможливо, різкого повороту у свідомості

[363] Там само.

[364] *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1918. – Т. 126/127. – С. 81-103.

добитися неможливо. Логічніше буде почати з низів, які багато віків не мали доступу до світової цивілізації. Історик не бачить нічого страшного в тому, що російська інтелігенція долучиться до розвитку української культури та мови, адже вона є носієм однієї із світових культур. У цьому випадку виграють обидва народи, але мова ні в якому разі не йде про злиття культур. На таку постановку питання не погоджується В. Барвінський, вважаючи, що українське дворянство повинне повернутися обличчям до свого народу незалежно від геополітичних особливостей його існування. Редактор газети виступає за те, щоб літератори намагалися підняти українську літературу до світового рівня, і тоді українському народові непотрібно буде йти за «великоросійським братом».

Дискусія між М. Костомаровим і В. Барвінським, яка проходила на сторінках періодичних видань, продовжилася та навіть загострилася в епістолярному спілкуванні. Перший звернувся з листом до редактора приблизно в середині червня 1882 р. (на думку О. Барвінського, це могло бути між 15 червня та 10 липня) та попросив його надрукувати в газеті, але В. Барвінський не виконав побажання історика, можливо, щоб запобігти спекуляціям навколо цього важливого питання[365].

У цьому листі Микола Костомаров дає декілька важливих пояснень своїм міркуванням, висловленим у вищезгаданих публіцистичних творах. Насамперед, автор торкається тези про злиття української інтелігенції з російською, яка бурхливо заперечувалася Володимиром Барвінським. Історик стверджує, що українська культура була вище розвиненою ще при царях Олексію Михайловичу та Федорі Олексійовичу. За царювання Катерини II українська еліта почала русифікуватися, а за «миколаївського режиму» цей процес йшов найшвидше і досі продовжується. На даний момент українською мовою розмовляють у дворянських сім'ях лише там, де панує малоосвіченість. В інших випадках українське дворянство мимоволі зблизилося з російською культурою, оскільки вся освіта і діловодство в Російській імперії

---

[365] Там само. – С. 95-96.

велася лише російською мовою. Тому Микола Костомаров називає російську мову не чужою українцеві, як і галичанину німецька і польська, і констатує, що у зростанні російської мови і культури українська інтелігенція відіграла величезну роль. Отже, на його думку, немає сенсу нині дворянство та інтелігенцію примушувати розмовляти українською, логічніше боротися за найнижчі верстви українського населення, що «віками тримали трохи не в скотинячому побуті», прилучити до досягнень світової культури навчанням мовою, рідною і зрозумілою з дитинства. Микола Костомаров бажає, щоб дворянство та й вся інтелігенція хоча б не шкодила українській справі. Немає в дворянстві тієї моральної сили, щоб повністю українізуватися; для такої метаморфози необхідні певні історичні умови, інакше неможливо різко повернути шлях українського дворянства до народу. Вчений ділить українську інтелігенцію за походженням на два типи – з дворянства і «мужицького походження». Перша частина нині не надто вболіває за справу, інша ж більше розуміє потреби народу і її історик називає «нашою надією», тобто майбутнім епіцентром українського руху. Якщо до нього приєднаються представники інших верств, то «ми їх приймемо з щирим серцем і ласкавим привітом». Нейтральній частині суспільства історик відводить роль «одного добродійства… не засть мені світла» (не заступить – *О.Г.*)[366].

Нами віднайдено лист-відповідь В. Барвінського, про який згадує О. Барвінський[367], датований 1 липня 1882 р. Автор повідомляє, що сам багато страждає від виступів у пресі, його постійно викликають до суду поляки, які звинувачують в образі своєї гідності, але найбільше йому хочеться поговорити з М. Костомаровим, котрого всі галичани вважають «величавим авторитетом» і на нього покладають «всю надію… нашої народності»[368]. Від історика, єдиного живого представника «троєзвідія

[366] Там само. – С. 96-97.

[367] Там само. – С. 97.

[368] ІР НБУВ – Ф. XXII. – Спр. 70. В. Барвинский Н. Костомарову. Письмо 1 (12) июля 1882 г. из Львова в Петербург. – Арк. 1-1 зв.

українського неба», галичанам боляче чути нав'язування істориком «общєруського язика» у своїх виступах у «Поэзии Славян» Гербеля та «Вестнике Европы». В. Барвінський констатує, що необережний вислів вченого підхопили вороги, «запроданці Москви», які твердять, що «після Куліша ось вже й Костомарів цурається нашої, як вони кажуть «мрії» народної – …самостійності нашої Руси». Галицькі русини з великими труднощами, але досягли великих успіхів у збереженні мови: вони домоглися перекладу майже всіх підручників, створили чотири кафедри в університеті і, що найцінніше, видають багато наукової літератури. І тому слово Миколи Костомарова про «общєруський язик» грає проти великої справи. Володимир Барвінський мотивує свої висновки тим, що в Галичині це все одно, що стати на бік польської інтриги, оскільки навіть для інтелігенції російська мова зовсім чужа. Якщо відмовитися зараз від української мови, то вона швидше прийме польську. В Галичині й Буковині українська народність становить три мільйони і має певну самостійність як частина п'ятнадцятимільйонного народу. На цій основі тримається право русинів користуватися своєю мовою як державною та право на національні зв'язки з українцями, які проживають в Російській імперії. Українську мову автор вважає найкращою з усіх слов'янських мов, відмовитися від неї в Галичині й Буковині означало б дати австрійському урядові зброю проти русифікації і для полонізації. Заслуга галицьких русинів полягає ще й в тому, що вони обґрунтували цю проблему науково, тобто їм вдалося довести, що безпосереднім наступником книжної мови з козацьких часів є галицька книжна мова, яка, в свою чергу не є чистою. Найріднішою мовою для всіх українців є мова, якою писав І. Котляревський і письменники після нього. Ця мова є вже не тільки народною, але й всенародною літературною мовою, яка має свою наукову термінологію і може передавати будь-яку інформацію, в тому числі й «високої науки»[369].

Далі В. Барвінський характеризує роль дворянства в націєтворчому процесі. Визнаючи величезну силу народного духу,

[369] Там само. – Арк. 4.

який зберігає всі свої національні особливості, автор наголошує, що «в кожній монархічній державі в політиці більше робиться впливами аристократії, як силою народа, а на се маємо доказ на чехах: вони мимо всеї освіти свого народа і його безприкладного патріотизму і солідарності ніколи не …остоялись, якби не мали за собою впливових Гаррахів, Клям-Мартиниців, Тупів, Швацбергів». Україна не повинна відмовлятися від «матеріально сильних і впливових», бо вони можуть об'єднати всіх українців, «треба тілько розбудити у потомків гетьманських амбицію, що вони станувши на чолі свого народа матимуть незрівнянно більшу повагу і честь, як коли вертітись прихвостнями, лакеями і блазнями у царського чи цісарського стола». Закінчуючи роздуми, редактор «Дела» просить М. Костомарова звільнити його від обов'язку друкувати дописи про «общерусский язик…, бо тим вийде шкода тілько для нас»[370].

Микола Костомаров не затримався з відповіддю. За тиждень, 7 липня 1882 р., він повідомив, що зі здоров'ям у нього дуже погано – «чи не покличе Господь Бог давати рахунок за все своє життя», тому поспішає відповісти, «щоб не осталось …в Галичан про мене такої згадки, якої я овсе не заслужив»[371]. Він пояснює, що ніколи не твердив про необхідність русифікації української інтелігенції в Галичині, оскільки це неможливо з точки зору здорового глузду. Те, що він писав у «Вестнику Европы», стосується лише українців Російської імперії, адже вони знаходяться в зовсім інших умовах, аніж ті, які живуть в Австро-Угорській імперії. Російська мова справді стала мовою української інтелігенції. Відмовитись від неї наразі неможливо історично, крім того, подібну заяву або не дозволили б надрукувати, або підняли б «таку бучу», що користі народній справі не було б ніякої. Заклик до народної освіти рідною мовою хоч і звучав, як «глас вопиющего в пустыне», а все ж деякого прогресу вдалося досягти. Микола Костомаров вважає, що, як курка по зернятку

[370] Там само. – Арк. 4 зв.

[371] *Барвінський О.* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури. – С. 97.

клює і сита від того буває, так і народ від маленьких книжечок наситився знаннями, аби лиш не заважали їх друкувати. Не вся українська інтелігенція забула праотцівську мову, та й з народу піднялася національно свідома молодь, яка б продовжила справу. Народні книги і створили б літературу справді народну, а не ту, що складається з перекладів Байрона, Шекспіра, Міцкевича й Андерсена з додатком словників, які нікому не зрозумілі.

Таким чином, Микола Костомаров бачить шлях поступу української мови і літератури в Російській імперії. Він наголошує, що це не стосується галичан і буковинців, оскільки вони знаходяться в іншій державі «під конституційним урядом»; мають може не до кінця сформовану, але «інтелігентну мову», яка виросла на базі народної; видають більше двадцяти періодичних видань. У такій ситуації відмовлятися від своєї мови не має сенсу. Насамкінець, Микола Іванович сподівався, що «коли позове Бог до себе, добром помянете щироприхильного і правдиво кохаючого свою народність…»[372].

На наш погляд, листування М. Костомарова з В. Барвінським є свідченням зрілості його поглядів на розвиток української мови та літератури в умовах існування українців в Російській імперії. Все, що було ним викладено в листах, перевірене часом. Історик не висловлювався на українську самостійність лише тому, що не бачив відповідних історичних умов, а радикальних дій ніколи не підтримував. Він виступав за поступовість від народної освіти до пробудження інтелігенції і виховання молоді під прапором розвитку української культури. Як ми вже писали вище, М. Костомаров перевірив це ще в 1863–1864 рр., коли бачив, як відгукнулася харківська молодь на заклик видання і розповсюдження народної літератури українською мовою. О. Барвінський стверджує, що вчений «любов до свого краю і народу тісно лучив з любов'ю до рідної мови». Попри всі заборони української мови, вчений боровся не тільки за народну просвіту, але й за формування української літературної мови. Він виступав за видання

[372] Там само. – С. 98-99.

українських граматики і словників для «широкого розвитку українського письменства»[373].

В останні роки життя вчений, незважаючи на погіршення здоров'я, і особливо слабкість зору, працював з такою ж завзятістю, як і в молодості. У цьому йому допомагала дружина, яка завжди була поряд, і коли хвороба чоловіка загострювалася, вона ставала його руками і очима. Епістолярна спадщина історика містить цілий ряд листів 80-х рр. XIX ст., які написані Аліною Костомаровою. Завдяки її каліграфічному почерку листи добре читаються і тому мають велику цінність для дослідника. Їх умовно можна поділити на дві групи: писані під диктовку від імені М. Костомарова (наприклад, до С. Шубинського, І. Палімпсестова та ін.) та за власним бажанням, коли необхідно було звернутися до спільних знайомих по допомогу в науковій роботі (наприклад, до Д. Мордовця, О. Гатцука та ін.). Завдяки турботі дружини, навіть у найскладніший період життя вчений був у курсі інтелектуальних та суспільно-політичних подій і підтримував зв'язки з колегами, видавцями, знайомими тощо.

У своїх працях про історика О. Пипін[374], В. Беренштам[375], В. Антонович[376] підкреслювали, що М. Костомаров завжди був залежним від суспільно-політичних обставин. Пильна увага до нього влади протягом майже всього життя не давала можливості висловитися гостріше і чіткіше, як того хотілося вченому, і тому він інколи замасковував свої погляди. Зняти завісу над справжнім М. Костомаровим допомагає залучення широкого кола історичних джерел, яке відкриває нам його громадянську позицію, наукові погляди і психологічні переживання, пов'язані з різними

---

[373] Там само. – С. 102.

[374] *Пыпин А.Н.* Историческая объективность // Современник. – 1869. – № 4. – Отд. 2. – С. 257-284.

[375] *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 219-237.

[376] *Антонович В.Б.* Н.И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 8. – С. 26-34.

життєвими обставинами, а також реакцію влади на його діяльність.

Глибину й повноту справжніх поглядів історика на право українського народу на власну мову і літературу відкривається нам у його листуванні з І. Палімпсестовим. 14 травня 1881 р. М. Костомаров пише другу про небезпечність у захопленні «поліційними поглядами» на «вільне право говорити і писати на своєму наріччі кожному з народів, які входять в російську державу». Він критикує двозначність позиції І. Палімпсестова, який, з одного боку начебто підтримує це право, а з другого не хоче визнати такого права за українським народом. Микола Костомаров гостро виступає проти насилля, що панує в Росії по відношенню до інакодумства, тобто він не згоден з позицією щодо української мови як засобу поширення імперських ідей. Це не свобода, «адже свобода є терпимість того, що з Вами не згідне, чого ви не любите, а не того, що Вам самим по душі і по серцю!» Вчений виступає за наукову дискусію, без якої не бачить сенсу у пошуку істини[377].

Значно емоційнішим є інше послання, точна дата якого не відома, але можна припустити, що це кінець 1881 р., оскільки автор згадує свою полеміку з «Московскими Ведомостями». І. Палімпсестов звинувачував Д. Мордовця та М. Костомарова у хохломанії, але той не ображався, навпаки, гостро відкидав ідею єдності мови, яка необхідна великоросам задля єдності держави. Для історика ідея об’єднання всіх народів Російської імперії одною вірою і мовою ворожа та й історично неможлива. Означену мету держави він називає диявольською, оскільки «диявол завжди намагається покрити брехню благовидною істиною». Твердження про штучність української мови, яке насаджувалося суспільству ще з 60-х рр., для нього абсурдне.

Позиція Миколи Костомарова як вченого і активного діяча українського руху яскраво проявилася з 1881 р. і до середини 1884 р., коли він був причетний до існування часопису «Киевская

---

[377] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 48 [Палимпсестову] Ивану Устиновичу. Письмо 14 мая 1881 г. из Дедовец в []. – Арк. 1-2.

старина», що ставив собі за мету, як наголошували у програмній заяві його автори, друкувати «самостійні дослідження з історії Південної Росії і різноманітні матеріали до неї», що складають «належність і характерну особливість народного побуту, або є проявом народної творчості й світосприймання»[378]. Ідея журналу була дуже близька історику, котрий присвятив цій справі чимало років свого життя. Очевидно, тому перший редактор-видавець «Киевской старины» Феофан Лебединцев міг уповні розраховувати на активну участь відомого вченого у її підтримці. Його співробітництво з часописом протягом кінця 1881 – першої половини 1884 рр. знайшло відображення у листуванні з редактором, яке було опубліковане в журналі «Україна» в 1907 р. В. Даниловим (15 листів М. Костомарова до Ф. Лебединцева)[379] і 1926 рр. І. Житецьким (21 лист Ф. Лебединцева до М. Костомарова у вигляді витягів)[380].

Влітку 1881 р. Ф. Лебединцев під час зустрічі з М. Костомаровим у Києві повідомив про заснування історичного часопису, той із великим захопленням сприйняв думку[381]. Одержавши офіційний дозвіл на видання «Киевской старины», її редактор-видавець не зволікаючи запропонував Миколі Івановичу вмістити в перших номерах його щойно завершену монографію «Мазепа» (про це докладніше йдеться у § 3.3). Невдовзі Ф. Лебединцев, схиляючись перед науковим авторитетом М. Костомарова, звернувся до нього з іншим проханням: «Не дав нам Бог «Мазепу», то що-небудь інше дайте і все таки дайте, а якщо немає готового, то хоча пообіцяйте. Почали Ви чи почнете те, що в Києві мені з

---

[378] *Палієнко М.Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – С. 283.

[379] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и «Киевская Старина» // Украина. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 235-274.

[380] *Житецький І.* Перші кроки «Київської старини» та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97-120.

[381] Там само. – С. 98.

ласки Вашої обіцяли, – приблизно, останні дні гетьманщини. Якби ця нова задумана Вами праця могла бути, за Вашими припущеннями, написана протягом 1881 р., то не дозволили б Ви нам тепер чи пізніше повідомити, що саме нам обіцяно? Це сильно на публіку впливає і передплатників дає»[382].

У листі Павла Житецького від 1 листопада 1881 р. до Феофана Лебединцева, до якого останній також звернувся попросити М. Костомарова написати для «Киевской старины» монографію «Последние дни Гетманщины» і отримати від нього дозвіл про об'яву на її друкування в журналі, повідомив, що історик через велику фізичну слабкість не має змоги розпочати роботу над нею, а тому не може дати й дозвіл на її об'яву в «Киевской старине». Проте він, за словами П. Житецького, завірив: «Все, що зможу зробити, зроблю, але не за замовленням. Дозволяю друкувати мене співробітником, але за тієї умови, щоб ім'я моє не стояло поряд з іменем отого кітовраса (М. Юзефовича – *О.Г.*), який влаштував Вам підцензурне видання»[383].

Поява № 1 «Киевской старины» для М. Костомарова стало справжнім святом, а перший рік видання виявився досить вдалим[384]. Преса, не враховуючи деякі тенденційні висловлювання, вцілому дала схвальні оцінки цьому часопису. Його примірники, хоч і невеликі за обсягом, були змістовні і цікаві не тільки для науковців, а й для широкого загалу читачів (нараховувалося майже тисяча передплатників). Такому становищу «Киевской старины» багато в чому сприяло й постійне співробітництво з нею М. Костомарова, котрий протягом першого року існування видання опублікував чимало матеріалів. Зокрема, вже у березні 1882 р. він надіслав до редакції свій нарис «Поездка в Белую Церковь» (була надрукована в № 5)[385]. Слід відзначити ту скром-

---

[382] Там само. – С. 100.

[383] Там само. – С. 101.

[384] *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н.И. Костомарова // Киевская старина. – 1885. – № 6. – С. 227.

[385] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 86.

ність, з якою маститий історик (співробітництво з котрим вважалося почесним для будь-якого журналу) пропонував редакторові надрукувати свою статтю: «Якщо вважаєте за потрібне, надрукуйте в «Киевской старине», а якщо не підійде, не поставте собі за обов'язок повернути поштою мій рукопис»[386]. Крім цієї публікації, у № 8 побачили світ «Материалы для истории Колиивщины или резни 1768 г.» і «Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века?»[387]. До вересня 1882 р. М. Костомаров підготував до публікування на сторінках «Киевской старины» дослідження «Жидотрепание в начале XVIII века», яке було надруковане в № 1 і № 3 за 1883 р.[388].

За ініціативи історика протягом 1882 р. в найбільш відомих петербурзьких періодичних виданнях – газетах «Новое время» і «Правительственный вестник» з′явилися рецензії на перші числа «Киевской старины», що сприяло підвищенню інтересу до українського часопису серед читачів у межах усієї країни, а також збільшенню числа передплатників[389]. На початку грудня 1882 р. М. Костомаров повідомляв Ф. Лебединцеву: «Я рецензію надіслав до «Нового времени» в доповнення до попередньої, надісланої ще в квітні і надрукованої в № 2212 газети. Нова ще не надрукована, але обіцяли. Іншу в «Правительственный вестник» я особисто передав Данилевському, його редактору»[390]. Дякуючи за підтримку, редактор «Киевской старины» зі свого боку писав Миколі Івановичу: «З Вашої легкої руки й інші хвалять «Старину»[391]. Слід відзначити, що столичні видавці, як наприклад

[386] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 238, 252.

[387] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 86.

[388] Там само. – С. 87.

[389] *Костомаров Н.* «Киевская старина» // Новое время. – 1882. – № 2212.

[390] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 260.

[391] *Житецький І.* Перші кроки «Київської старини» та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 103.

редактор «Нового времени» О. Суворін, не вважали, що «провінційний журнал» вартий такої уваги, і надавали сторінки своїх видань для відгуків історика лише зважаючи на його ім'я[392].

Микола Костомаров з великим зацікавленням ознайомлювався з кожним номером «Киевской старины». В першому номері видання особливий інтерес у нього викликали статті Володимира Антоновича «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)» і «Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г.», та О. Лазаревського «Люди старой Малороссии». В листі від 27 січня 1882 р. він повідомляв Ф. Лебединцеву: «Від всієї душі щиро Вам дякую за увагу, виказану мені надісланою «Киевской стариной», яку ми вже не один тиждень чекаємо, як «красного солнышка». Що про неї можна сказати, крім похвали і подяки від імені науки! Вибір вміщених статей чудовий»[393]. Зокрема, в рецензії, що містилася в «Новом времени», статтю В. Антоновича про Київ, яка відкривала перше число часопису і мала принципове значення для виявлення концептуальних підходів редакційного колективу «Киевской старины» до «схеми» української історії, М. Костомаров оцінив як працю, що «за своїми якостями була справжнім внеском у науку»[394]. Про високий науковий рівень цього часопису М. Костомаров у черговий раз наголосив у листі до Ф. Лебединцева від 8 грудня 1882 р.: «Чим більше вчитуєшся у ваш журнал, тим більше поважаєш його і прив'язуєшся до нього: в ньому немає нічого, що б можна було визнати лише баластом, тоді як в інших історичних виданнях цього багато»[395].

Микола Костомаров постійно був у курсі справ, оскільки редактор часопису консультувався з ним з різних питань, добираючи матеріали для майбутніх публікацій. Так, він написав

---

[392] *Киян О.І.* Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформенної Росії // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 71.

[393] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 251.

[394] *Костомаров Н.* «Киевская старина» // Новое время. – 1882. – № 2212.

[395] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 261.

історику з приводу причин своєї незгоди надрукувати повість І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки», посилаючись при цьому на те, що «в перекладі вона втратить, а в оригіналі не можна видавати, щоб передплатників не відбити»[396], тобто її публікування, на думку редактора, могло відштовхнути від журналу читачів, котрі не володіють українською мовою. Микола Костомаров з цього приводу в листі від 9 квітня 1882 р. виказав власну думку: «Кого ж могла відбити вона від вашого журналу? Хіба що таких, як Юзефович і Піхно з братією?». І далі М. Костомаров доводив Ф. Лебединцеву, що «друкування повісті Левицького українською мовою залучило б до журналу всіх малоросів, які люблять своє рідне наріччя, а таких тепер не так уже й мало, як, може, здаватися»[397].

Серед праць, опублікованих Миколою Костомаровим в «Киевской старине», особливий інтерес становить критико-бібліографічний нарис «П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность»[398]. Ще у квітні 1882 р. історик прохав Ф. Лебединцева виписати йому з Галичини «Крашанку русинам і полякам на великдень 1882 року» П. Куліша, в якій останній виказував великі і необґрунтовані українські симпатії до поляків. Микола Іванович цікавився еволюцією в його поглядах і пообіцяв редакторові «Киевской старины» написати про П. Куліша, щоб «показати світові, що воно є таке за звір»[399].

Завершивши написання статті про П. Куліша, М. Костомаров певний час не наважувався її друкувати. Цей твір у своєму первісному варіанті містив свідчення про участь Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві, пересудів про що хотів уникнути Микола Іванович: «Я побоююсь, щоби розмови в пресі

---

[396] *Житецький І.* Перші кроки «Київської старини» та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 103.

[397] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 252-253.

[398] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

[399] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 254.

про колишнє... таємне товариство не спонукали дивитися скоса і на мене, автора цієї статті...»[400]. Усе ж таки в листопаді 1882 р. редакція «Киевской старины» цю статтю отримала, але через побоювання, що її публікування викличе небажані і для журналу наслідки, М. Костомаров сам запропонував редакторові викреслити місця, які могли привернути увагу цензури[401]. 1883 р. М. Костомаров надіслав до «Киевской старины» ще дві свої роботи, які невдовзі були опубліковані: замітку «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси»[402], яка була присвячена статті Д. Багалія «Удельный период и его изучение»[403], та рецензію на драму М. Старицького «Не судилось».

Попри значні успіхи, «Киевская старина» не здобула міцної матеріальної бази. М. Костомаров ще на початку її видання передбачав фінансові ускладнення, тому він рекомендував допустити на сторінки часопису також белетристику, «тільки з крайньою розбірливістю і передбачливістю, так, щоб надруковане в ньому було рідкістю й служило патентом на художнє достоїнство і разом на значення для наукового знання. Я зі свого боку готовий бути корисним для «Киевской старины», скільки сил моїх вистачить»[404]. Втім, реалізація цієї ідеї не могла істотно вплинути на фінансове становище часопису, яке з 1883 р. суттєво погіршилося. Тримався журнал лише завдяки ентузіазму найбільш активних співробітників, які досить часто не вимагали ніякої винагороди за друкування своїх праць. В окремих випадках таку безкорисливість виявляв і Микола Костомаров, відмовляючись від частини гонорару за свої статті. Повністю безкоштовно

---

[400] Там же. – С. 248.

[401] *Киян О.І.* Співробітництво М.І. Костомарова в історичних журналах пореформенної Росії. – С.72.

[402] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 88.

[403] *Багалей Д.* Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. – 1883. – № 2. – С. 301-318.

[404] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 251.

публікуватися в «Киевской старине» він не міг, так як потребував значних коштів на лікування і щоденний догляд[405]. Історик радив редактору часопису звернутися по меценатську допомогу до заможних українців, але таких Ф. Лебединцев, на жаль, не знайшов[406].

Аналізуючи складне фінансове становище «Киевской старины», він у листі до М. Костомарова від 13 лютого 1883 р. головну причину вбачав у «тій деморалізації, яка ведеться хіба що не з часів Виговського, в тому спотворенні понять про Південну Русь, її значення в загальному житті Росії, і звичайно, її історії, яке проглядається як у малоросійській, так і російській публіці. Єдина неподільна Росія – вигукують Юзефовичі, як наслідок, немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову та інше, а тому і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом, і чим завгодно готові вважати». І далі в листі редактор-видавець пропонував: «Якщо Ви поділяєте такий мій погляд, то чи не визнаєте за можливе особливою де-небудь статтею просвітити всеросійську публіку стосовно значення південноросійської історії й етнографії в загальній нашій освіті і розумовому розвитку, та й в житті державному? Стаття ця мала би, звичайно, характер публіцистичний, а не науковий, а тому вона і повинна б з'явитися у великій газеті, як «Новое время». Що вона допомогла б «Киевской старине», в тому я не сумніваюся. Я глибоко, по крайній мірі, переконаний у тому, що російська публіка суттєво на нашу користь помиляється і що їй конче необхідне таке просвітництво»[407].

Проте Микола Костомаров просто фізично був не в змозі реалізувати як це, так й інше прохання Феофана Лебединцева, вкотре висловлену в листі від 4 листопада 1883 р., – для розв'язання фінансових проблем журналу написати «історію останніх років Гетьманщини і вмістити її в «Киевской старине»

---

[405] Там само. – С. 255.

[406] *Житецький І.* Перші кроки «Київської старини» та М.І. Костомаров. – С. 117.

[407] Там само. – С. 112-113.

даром». У постскриптумі до цього листа, співчуваючи редактору та його зусиллям із порятунку часопису від закриття, Микола Костомаров пояснює ситуацію бездіяльністю українського суспільства: «Якщо південноросійський край не хоче підтримати єдине видання, йому присвячене, то варто махнути на нього рукою!»[408]. Сам він невдовзі надіслав до редакції статтю «Из прожитых на Волыни дней», відмовившись від гонорару і вона була надрукована в № 2 за 1884 р.[409]

З літа 1884 р. листування М. Костомарова з Ф. Лебединцевим припинилося, історик уже більше не надсилав своїх праць до редакції «Киевской старины». Для Миколи Івановича настав останній і найтяжчий період – через посилення хвороби фізичні страждання доповнилися моральними – неможливістю працювати на користь науки, якій він невтомно служив все життя.

Як ми переконалися, Микола Костомаров все ж встиг зробити свій вагомий внесок у становлення «Киевской старины». Навіть сам факт участі в новоствореному провінційному журналі відомого на всю країну вченого і одного з кращих фахівців з української історії, праці якого прагнули публікувати всі провідні часописи Росії, безумовно, сприяв авторитету «Киевской старины». Як видно із листування з Ф. Лебединцевим, М. Костомаров постійно виявляв особливий інтерес до першого українського історичного часопису, уболівав усією душею за його гідне існування допоки дозволяли творчі і фізичні можливості. Попри нетривалість співпраця М. Костомарова з «Киевской стариной» виявилася досить плідною і різнобічною, що передбачало публікування праць історика, фахові поради щодо редакційної політики, допомогу у вирішенні багатьох поточних питань, використання власного авторитету і зв’язків у науковому світі для підтримки видання. В сукупності все це мало чи не вирішальне значення на початковому етапі становлення журналу, виконання

---

[408] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 269-271.

[409] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова. – С. 89.

ним місії наукового і культурного просвітництва українського суспільства, становлення української історичної науки.

Насамкінець зазначимо, що в останні роки свого життя Микола Костомаров, незважаючи на стан здоров'я, залишався активним діячем українського руху. Він не тільки плідно працював як дослідник, а ще й підтримував зв'язки з найкращими представниками української інтелігенції. За допомогою джерел особового походження М. Костомарова можна відтворити важливі деталі його життя, спілкування, творчої лабораторії. Наприклад, про стосунки з українською письменницею Марко Вовчок. Лише один лист до неї останніх років життя вченого повідомляє нам, що Микола Костомаров мав відношення до збірки українських пісень, яку письменниця планувала опублікувати і дала йому на прочитання. Він повідомляє про повернення пісень, вибачається, якщо там не вистачатиме аркуша, посилаючись на слабкість зору[410].

Збереглися також два листи письменника Марка Кропивницького до Миколи Костомарова, в одному з яких він цікавиться українськими спектаклями у Петербурзі в 1882 р., висловлює бажання взяти участь «на підмогу рідній мові і рідній сцені» і просить посприяти йому у зв'язках з організатором спектаклів[411]. Ще в одному посланні він дякує М. Костомарову за благословення на «труди», повідомляє про завершення чотирьох драм, ділиться планами написання історичних творів, для чого відчуває брак знань і тому консультується з В. Антоновичем. М. Кропивницький радить історику не звертати увагу на те, що на нього «всі скавчать» і продовжувати справу, оскільки «наша мова – наша слава! А цю славу ми, якомога, повинні підпорать»[412].

---

[410] *Перетц Л.* З листування Марка Вовчка // Україна. – 1930. – Кн. 5-6. – С. 133.

[411] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 512-513. Кропивницкий М.Л. Костомарову Н.И. Письма. – Арк. 1.

[412] Там само. – Арк. 2.

За рік до смерті М. Костомаров допомагав працювати П. Житецькому над дослідженням поетичного стилю українських народних дум по відношенню до інших видів народної поетичної творчості. Останній у листі від 27 квітня 1884 р. прохав надіслати йому через В. Беренштама примірник монографії про думи, яка друкувалася в часописі «Русская мысль»[413]. М. Костомаров прохання виконав, свідчення знаходимо в листуванні з В. Беренштамом[414].

Взагалі, останній рік життя М. Костомарова був надзвичайно складним через різке погіршення здоров'я. Він до останнього подиху намагався працювати, але цьому заважали втрата зору, оніміння кінцівок та приступи «кровохаркання», про які згадувалося у листуванні з друзями В. Беренштамом, І. Палімпсестовим, Д. Мордовцевим та ін. Писати власноруч М. Костомаров не мав змоги, тому ці функції доводилося виконувати дружині Аліні Леонтіївні. Спочатку вона писала під диктовку чоловіка, згодом, коли йому ставало зовсім погано, листувалася від власного імені. В одному з послань до І. Палімпсестова смертельно хворий Микола Іванович підвів підсумок усьому своєму життєвому шляху та висловив погляди на теорію штучно вигаданої загальноросійської мови: «Ви, як великорос, не співчуваєте тому, що прилягло до серця малороса (хоч багато мені відомих розвинутих великоросів співчувають цьому), і тому повторюєте істинно диявольські діатриби[*] про єдність мови і озброюєтеся проти якогось устремління ділити з метою, щоб вийшло слабке. Диявольські, говорю, тому що диявол завжди намагається покривати брехню благовидною істиною…, як проповідують і наші революціонери, які завіряють, що мета їх – загальне благо народу, але використовують підлі засоби обману і вбивств». Далі

---

[413] Там само. – Спр. 120. *Житецкий Павел Игнатьевич*. Письмо 24 апреля 1884 г. из Киева. – Арк. 1-2 зв.

[414] Там само. – Ф. ІІІ. – Спр. 2380. Костомаров Беренштаму. Письмо 20 мая 1884 г. из Дедовец на Прилуччине в Петербург. – Арк. 1.

[*] Діатриби (грецькою – бесіда) – тут різка, сувора критика.

він гаряче продовжує: «Придумувати мову не тільки погано, але й неможливо, а переслідувати існуючу мову підло, хоч би це здійснювалося заради яких-небудь політичних, правильніше, поліцейських, намірів. Між іншим, я думаю, ви, як великорос, не можете відчувати насилля над малоросійським словом, як відчуває їх малорос, який не встиг опідліти через особисті блага, опідліти і обезличитися»[415].

На нашу думку, ця цитата дуже промовиста. Теорія однієї мови для всієї Русі відкидалася ним категорично, але сказати відкрито про це він не міг, тому всі свої почуття і переживання дуже палко висловлював у приватному листуванні. Не визнавав він і нових революційних лозунгів, які далеко не завжди приносили благо. Насилля над багатомільйонним народом він вважав великим горем для всієї держави. Але найбільше історика турбувала доля українського народу, оскільки на схилі літ він твердо вважав себе українцем.

Отже, протягом всього свідомого життя Микола Іванович Костомаров був палким борцем за майбутнє України. В молоді роки він з ентузіазмом вивчав мову, культуру та побут українського народу, будував плани про рівноправне місце України у союзі вільних слов'янських держав. В роки зрілості прийшов до висновку, що його завданням є дослідження ролі народу в історії, а результатом всієї діяльності стало «відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, а також обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії»[416]. Разом з науковим світоглядом протягом всього життя формувалася його національна самосвідомість, і коли він був готовий відкрито назвати себе українцем, таку можливість у нього відібрали. Але беззаперечні свідчення різноманітних історичних джерел відкривають нам справжню патріотичну душу великого українця.

---

[415] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. № 55. [Палимпсестову] Ивану Устиновичу. Письмо. – Арк. 3-4.

[416] Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. – С. 6.

Неоціненною є роль М. Костомарова у становленні і формуванні української мови та літератури. Далекоглядність його висновків про процес розвитку української культури та роль інтелектуальної еліти в ньому знайшли своє відображення у діяльності наступних поколінь українців, підтверджуються нині державотворчими і націєтворчими перетвореннями в суверенній Україні та, безумовно, матимуть вплив на національну самосвідомість українського народу в майбутньому.

РОЗДІЛ III.
ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Микола Костомаров відіграв величезну роль в громадсько-політичному, культурному й науковому житті інтелігенції Російської імперії XIX ст. Говорячи про інтелігенцію, ми маємо на увазі не тільки російську, а й українську, білоруську і польську. Оскільки Російська імперія була величезною поліетнічною державою, то в її історії переплітались долі багатьох народів. Займаючись історичними дослідженнями, вчений неодмінно торкався питань історії українців, росіян, білорусів, поляків та інших народів.

Як ми наголошувалися раніше, М. Костомаров зацікавився історичними дослідженнями ще в ранні студентські роки. Під впливом професорів Харківського університету В. Луніна, І. Срезневського та ін. майбутній вчений поставив за мету дослідити історію українського народу, починаючи від його походження. М. Костомаров із дослідника поступово перетворився на борця за історичну істину. Йому довелося стати дискутантом-полемістом, борцем проти «псевдо-наукових догм, загально признаних національних легенд, офіційно освячених героїв»[417].

---

[417] *Грушевський М.С.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С. 3.

§ 3.1. Диспут про походження Русі М. Костомарова і М. Погодіна

Ще в юності Микола Костомаров долучився до новітніх здобутків європейської науки, оскільки володів багатьма мовами і мав змогу опановувати твори класиків світової літератури здебільшого в оригіналах, а також особисто спілкувався з вченими під час своїх наукових подорожей. Перебуваючи за кордоном, він наполегливо працював у бібліотеках, архівах, музеях, знайомився з колегами, налагоджував контакти, які потім підтримував переважно завдяки епістолярному спілкуванню. Бажання досконало вивчати руську старовину виникло у Миколи Івановича у руслі досліджень, які відкрили йому обмеженість, недосконалість і політичну спрямованість державно-юридичної школи в російській історіографії.

Вчений виступав в ролі новатора і тому неодноразово наражався на спротив як окремих істориків-державників, так і системи взагалі, оскільки його погляди далеко не завжди збігалися з постулатами офіційної історіографії. Не дивлячись на це, Микола Костомаров доволі сміливо боровся з догматизмом в історичній науці, що згодом вплинуло на появу нових течій, як-от народництва. Епістолярна спадщина історика містить цікаву інформацію щодо дискусійних питань, зокрема походження Русі. За допомогою епістолярних джерел можна відслідкувати полемічний процес від витоків до залагодження конфлікту, а саме ці нюанси, як правило не відображені в історичній літературі. Якщо долучити до цього спогади сучасників та аналіз тогочасної преси, то можна відтворити об′ємну картину тієї події, де основна увага буде прикута до поведінки нашого героя та її наслідків.

Ще у київський період життя Микола Костомаров завдяки власним вдачі, таланту, працездатності став провідником свідомої частини соціуму незалежно від її національної приналежності, оскільки умів розбудити серця палким словом своїх наукових праць та публічних виступів. Будучи людиною скромною і зануреною у щоденну копітку працю дослідника, історик не був прихильником висловлювати свої думки безпосередньо перед

великою аудиторією. Він практикував обговорення праць у тісному колі друзів та однодумців ще до виходу їх з друку, прислухався до критичних зауважень, але не виносив цього на суд громадськості. Однак обставини інколи змушували його до публічного обговорення наукових проблем.

Пік популярності вченого як історика припадає на період правління царя Олександра II. Повернувшись із заслання, Костомаров береться за реалізацію давно складених планів щодо вивчення історичного минулого українського народу як цілісного і неперервного процесу. Так, у 1857–1859 рр. з'являється стаття і перше видання монографії «Богдан Хмельницкий». Книга викликає активну публічну дискусію і серед фахівців, і серед зацікавлених читачів, але не тільки вона. Наприклад, у 1860 р. вийшла наче б то звичайна стаття «Начало единодержавия на Руси». У той самий час він має у розпорядженні ще й студентську аудиторію і кафедру, де його лекції набувають надзвичайної популярності. Тут хотілося б зупинитися докладніше і розглянути образ тодішнього Костомарова. Людина, яка пережила арешт, рік ув′язнення у Петропавлівській фортеці, довгі роки заслання, але при цьому зберегла силу духу, наукові інтереси і перебувала у повному розквіті творчого потенціалу. Багатство мови, емоційність, вміння правильно розставити акценти – це перша причина ажіотажу навколо творчості і лекцій нашого героя. По-друге, завжди вміло обрана тема виступу. Микола Іванович чітко орієнтувався на слухача, який переважно складався зі студентів та інтелігенції, і знаходив точки дотику. По-третє, історичний критицизм вченого був спрямований на руйнування підвалин науки, які не тільки вірно служили політичним інтересам імперії, а й гальмувалися розвиток історичної науки, а тому давно вимагали переосмислення. Відчуваючи «дух епохи», історик знав чого прагне молодь і своїми лекціями лише підштовхував її до пошуку прогресивних ідей. Все це відбувалося переважно на тлі романтичних настроїв, що панували у науці та суспільному житті. Однак у 60-х рр. на зміну приходять нові позитивістські тенденції, коли від ідеалізації минулого історики вдаються до критичної оцінки його уроків, екстраполюючи їх на пореформенну російську дійсність.

Поставивши своїм завданням розробляти народну історію, М. Костомаров розглядав діалектику окремих частин Російської імперії, зокрема українського народу. Лише постановка проблеми уже насторожувала владу і приковувала увагу до її репрезентації. Вчений ніколи відкрито не висловлювався за незалежне існування України, однак завжди виступав проти примусового об'єднання і будь-якого насильства взагалі, а отже, проти монархії як форми організації суспільства. Симпатії Миколи Івановича були на боці вільного волевиявлення народу, ініціативи і боротьби за самовизначення як рушійної сили прогресу. Ще у молодості, вивчаючи походження Русі, він прийшов до висновку, що самодержавство є наслідком монголо-татарського поневолення і протиставив його «слов'янському духові»[418].

Хоч М. Костомаров не був радикально налаштований, але його окремі висловлювання неодноразово викликати спротив у яскравих представників державницької школи в російській історіографії. Найяскравішою була «наукова дуель» з корифеєм російської історичної науки, «старим ветераном історії»[419], професором Московського університету Михайлом Погодіним (1800–1875). Диспут відбувся в стінах актової зали Петербурзького університету 19 березня (за н.ст. 1 квітня) 1860 р. Матеріали його опубліковані у журналі «Современник»[420]. Дискусія, яка базувалася на дослідницькому ґрунті, широко висвітлювалися у пресі, а згодом стала предметом не тільки наукових, а й політичних спекуляцій.

Зокрема, сатиричний додаток часопису «Современник», газета «Свисток», так коментувала подію: «Стверджували, що справа буде вирішуватися всіма присутніми, на голоси, і таким чином безсумнівно вже буде, кого Русь краще хоче – норманів чи

---

[418] Там само.

[419] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 528.

[420] Публичный диспут 19 марта 1860 г. о начале Руси // Современник. – 1860. – Т. 80. – Кн. 3. – С. 257-292.

литовців. Крім того, розповідали, що серед університетської зали буде влаштовано вогнище, на якому спалять твори сторони, що програє… Два дні до диспуту були схожі на Новий рік; приїжджому можна було подумати, що всі роз'їздяться з візитами, а це вони всі поневірялися у пошуках квитків»[421].

Як бачимо, основним предметом дискусії була т.зв. норманська теорія походження Русі, яку відстоював М. Погодін. Натомість М. Костомаров висунув альтернативну – щодо литовського («жмудського») походження державності Русі. Для глибшого розуміння підґрунтя диспуту спробуємо знайти його витоки.

Дискусія між норманістами та антинорманістами була розпочата ще у XVIII ст. між М. Ломоносовим та Г. Міллером, але вона замкнулася в академічних стінах. Натомість у XIX ст. все змінилося і набуло неабиякого розголосу. Події кінця 1850-х – початку1860-х р. – новий етап у дослідженні цієї проблеми, а головні герої – репрезентанти наукових сентенцій двох непримиримих шкіл. Вони зійшлися як представники старої і нової генерації істориків. Микола Костомаров ще студентом слухав лекції відомого історика Михайла Погодіна, а почав спілкуватися заочно у 50-х рр. Тоді, перебуваючи у саратовському засланні, історик написав роботу «Иван Свирговский, украинский гетман XVI века» та вирішив її опублікувати у часописі «Москвитянин»[*], редактором якого був М. Погодін. Для цього він звернувся до останнього з листом від 19 вересня 1855 р.[422], в якому попросив переглянути свою роботу і при визнанні її достойною, надрукувати в журналі. З тону листа зрозуміло, що Костомаров високо оцінював заслуги Михайла Петровича перед історичною наукою і тому довірив долю своєї роботи саме йому. Ще з одного недатованого листа (початку 1860-го р.) дізнаємося, що спілку-

[421] Цит. за: Спор о варягах // http://statehistory.ru/books/18/Lev-Kleyn_Spor-o-varyagakh/3».

[*] «Москвитянин» – російський науково-літературний журнал, який вперше в історії журналістики почав публікувати історичні матеріали. Існував з 1841 по 1856 рр. у Москві.

[422] ОР РГБ. Отдел рукописей. – Ф. 231. – Ед. хр. 77. – Л. 1.

вання їх на цьому не закінчилося. Саме тоді в періодичній пресі з'явилися публікації Миколи Чернишевського і Миколи Добролюбова на сторінках скандального журналу «Свисток», які висвітлювали Михайла Погодіна у комічному вигляді і цим, звичайно, ображали поважну людину. В одному з послань до М. Костомарова М. Погодін висловлює припущення щодо його причетності до цього інциденту, але той відкидає звинувачення і підкреслює, що декому вигідно їх зіштовхнути і протиставити. Насправді ж він високо цінує і поважає Михайла Петровича. Писати такого типу статті – не його амплуа: «…трудиться буду постоянно для науки и более не для чего другого»[423].

Микола Костомаров порушує окреслену проблему у дослідженні «Начало Руси», яке було опубліковане у журналі «Современник» у 1860 р. Зокрема, він визнає право номарнаністів та їх противників висловлювати свої гіпотези, але без т.зв. «хибного патріотизму» і ось з якої причини: «Всі ці спроби не мають чисто вченого характеру і не витримують критики: не бажання історичної неупередженої істини керувало дослідниками: ні, як патріарх їх, Ломоносов, приховував під вченим одягом своїх досліджень таємне бажання підтримати честь своєї батьківщини, так і їм здавалося образливо, якщо засновники нашої держави були слов'яни. Перш ніж доходили до результату, вони вже вирішували раніше, що князям слід бути слов'янами»[424] .

З листів Костомарова до Погодіна також дізнаємося, що ідея диспуту належить самому Михайлу Петровичу. Після публічного розголосу на сторінках періодичних видань Миколі Івановичу незручно було відмовлятися, хоча й було неприємно, що цілком наукова справа виноситься на суд громадськості. Тим більше, що він передчував, як цим скористаються і противники диспутантів. М. Чернишевський, дізнавшись про пропозицію щодо публічних дебатів, всіляко відмовляв Костомарова, стверджуючи, що це несерйозно і що все буде переведено у сатиричну форму, влас-

---

[423] Там же. – Л. 6.

[424] *Костомаров Н.И.* Начало Руси // Современник. – 1860. – Т. 79. – Вып. I. – С. 27.

тиву Погодіну. Однак Микола Іванович вважав, що відступати не було можливості за двох причин: 1) публічний розголос; 2) кошти від проданих квитків мали піти на користь бідних студентів університету[425]. І справді, квитки коштували неабияк дорого – 3-5 рублів, тоді як за ці гроші можна було купити хутряний одяг. Навіть за балкон платили 1,5 рубля, а перед диспутом ціна взагалі підскочила до 50 рублів! Все це свідчить про актуальність теми та високий авторитет істориків у вишуканої і балуваної петербурзької публіки.

До університету головні герої під'їхали в одному екіпажі. До зали вони буквально пробивалися. Ось що писав Михайло Погодін: «Тиснява була страшенна. Натовпи, без квитків, марно просячи дозволу пройти за будь-яку ціну, готувалися брати приступом місця. З великими труднощами могли ми пройти навіть по залі до кафедр (для диспуту було поставлено дві кафедри, одна навпроти іншої). Народу набралося стільки, що коли я сів на кафедру, я не міг буквально обернутися, щоб не зачепити головою сусіда. Духота нестерпна! … Як завжди лунали крики: сідайте, сідайте, а сідати було нікуди».

Беззаперечним фаворитом дискусії практично одразу став М. Костомаров. Його репліки викликали аплодисменти аудиторії. Погодіну це не сподобалося, і в листі він звинуватив свого опонента у змові зі студентами. Микола Іванович, очевидно, і сам не сподівався на таку реакцію аудиторії, тому спеціально зустрівся зі студентами після диспуту. Як вияснилося, вони не мали нічого проти самого Погодіна, а лише не хотіли сприймати його аргументацію. Костомарова ж підтримали не як професора, а лише тому («как они говорят…»), що його «теория кажется им более еврестичною, чем норманская». Особисто сам історик не тиснув на них, та й інші особи не брали у цьому участі. Цей диспут – битва наукова, яка стала публічною за взаємною згодою обох опонентів. Те, що публіка виступила проти норманської теорії, говорить не на користь останньої. Диспут відбувся заради науки,

---

[425] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С. 529.

а не для задоволення, і засвідчив, що «на моей стороне прогресс, на Вашей застой». На думку Костомарова, ідея ненорманского походження Русі на даний на той час володіла Петербургом. Дарма сам Погодін, як і багато інших вважають, що поєдинок мав замовний характер. Він лише засвідчив, що вагомих аргументів на доказ норманської теорії немає. Михайло Петрович не зміг переконати слухачів. Норманізм, який довгий час вважався беззаперечним, сам по собі виявився бездоказовою теорією[426].

Далі Костомаров дає оцінку загальним настроям молодого покоління, яке знаходилося в стінах Петербурзького університету і за його межами. Молодь не хоче приймати те, що їй насаджується. Те, у що заставляли вірити, відходить у минуле. Погодін стверджував, що за Костомаровим пішли неблагонадійні, а всі «степенные сведущие люди останутся на стороне норманства». Натомість Костомаров вважав, що його прихильники «не виляют хвостом, а ведут род человеческий … к просвещенному совершенству»[427]. Нова теорія не відкидає Шлецерів, Карамзіних та ін. і не заперечує досягнень великих учених. Саме у молодого покоління, яке бореться за все зі свіжими силами, є потяг до нового, «а у нас стариков, все имеет точное безличие»[428]. Микола Іванович підкреслив, що працює для майбутнього, для молодих, тому молодь і сприйняла так результати його праці, його думки. Він спостерігав під час диспуту, як «центр и копья их» переміщувалися швидше і веселіше, тому було б помилкою ставати на дорозі їх устремлінням до світла. Але це не так уже й добре, адже через свою незрілість молодь не бачить істини. Вона стала на бік нової теорії зовсім не тому, що вчений закликав до цього, а тому, що їй хочеться «низвергать освещенные временем предразсудки в русской жизни, которые выдавались нам за аксиомы. В числе их видное место занимает происхождение Руси от норманнов. Я теперь думаю, что Русь была жмудь, но быть может я разстанусь с этим мнением, если мне докажут, что я заблуждаюсь –

---

[426] ОР РГБ. – Ф. 231. – Д. 77. Л. 7-9.
[427] Там же. – Л. 10.
[428] Там же. – Л. 10 об.

непременно разстанусь: докажите, опровергните. Тоже Вам скажет и молодое поколение»[429].

Далі Костомаров наголошує, що студентство чекало від такого «мужа науки» як Погодін вагомих аргументів, яких він не зміг навести, тому все і закінчилося «оглушительным рукоплеканием с выражением торжества над норманнскою теориею». На думку Миколи Івановича, публічний диспут не поставив крапки у цьому питанні. Він став закликом до наукової праці. Перед історіографією стоїть важливе завдання: дослідити руський, литовський, норманський світ, щоб спільними зусиллями відкинути старі теорії, в т.ч. й про норманське походження Русі[430].

На диспуті М. Костомаров припустив, що заперечення норманізму потягне за собою інші аксіоми, чим викликав повторні оплески, аудиторії. Вчений стверджує: у його тріумфі немає впливу особистості, а лише прихильність молоді до нової ідеї, яка здалася їм вірогіднішою. Крім того студентам сподобалося, що професор ініціював боротьбу думок, а не пропонував очевидної істини, як це зробив Погодін. Костомаров намагався розбудити уми молоді задля блага науки. Ще раз підкреслюючи, що диспут – ідея Погодіна, тому й ображатися він не повинен: не можливо було передбачити чию сторону прийме аудиторія. Слабкість або й відсутність доказів – ось причина провалу погодінської теорії. Своєї перемоги Костомаров не визнає, та й попередньої домовленості про визначення переможця не було. Сама ідея публічних диспутів тепер видається слушною, оскільки вони доводять: будь-яка теорія має мати вагомі докази, щоб переконати громадськість[431]. Цього разу публіка визнала недосконаліість доказів М. Погодіна. У такому разі потрібно розглянути інші, взяті, наприклад, з білоруських літописів, які вказують на спільні риси суспільного і державного існування жмудських і руських племен, таких, яких не було ні в кого, крім них.

[429] Там же. – Л. 18 об.
[430] Там же. – Л. 8 об.
[431] Там же. – Л. 9-9 об.

М. Костомаров підкреслює, що Погодіну потрібно знайти такі явища, які були б спільними для руського і скандинавського життя, особливим чином схожі між собою, які б об'єднали спільні начала обох народів. Якщо сума таких явищ буде достатньо великою і такою, що не дасть можливості стверджувати відношення їх до індоєвропейських племен або ж будь-яких інших, тільки тоді це зблизить руських зі скандинавами і «тогда я положу пред Вами оружие»[432].

Як уже було сказано вище, «наукове побоїще» М. Костомарова і М. Погодіна набуло великого розголосу. Після його завершення на сторінках періодичних видань одна за одною з'являлися критичні замітки на рахунок обох опонентів. Микола Іванович не бачив у цьому ніякої користі, але коли його звинуватили у недолугості, змовчати не міг. Одна із публікацій газети «Искра» виставляла його у такому світлі, в якому він досі ніколи не був. Наприклад, говорили, що історик не бачить правди, що йому потрібно «вручити бінокль», що ніби не молодий, а придумав таку теорію, яка схожа на ілюзію і т.п. Костомаров був у розпачі. «А все через ваших норманов. – пише історик. – Как же мне низложить их? Либо они меня выгонят из университета и из литературы (мається на увазі історичної – *О.Г.*), либо я их из русской жизни»[433].

М. Погодін теж був незадоволений ходом подій. Тому, очевидно, в ході епістолярного спілкування пропонував Костомарову перемир'я, але останній його не прийняв. Його честь і самолюбство були настільки вражені, що він відмовляється від «складання зброї», пояснюючи це небажанням підігравати «смутным врагам», і категорично стверджує: «Нет, нет, не отступлю, умру а не отступлю!»[434].

Аргументуючи свою впертість, М. Костомаров відкриває ще одну важливу причину, за якої він не погодиться з норманізмом. Для нього «пристати до норманів» означає приєднатися «к Вашей

---

[432] Там же. – Л. 9 об.
[433] Там же. –Л. 11-11 об.
[434] Там же. – Л. 12.

соборной нормано-католической церкви». Його дратувало, що замість того, щоб вивчати історію, доводиться боротися з норманською «утопією». Своєю метою М. Костомаров обрав боротьбу про неї, навіть якщо йому прийдеться пожертвувати «жмудью»[435].

Отже, релігійність історика мала вплив на формування його наукових поглядів, проте він виступав проти втручання церкви у наукову дискусію. Крім того Костомаров не відкидав вірогідності інших теорій походження Русі і визначав запропоновану ним лише однією з таких, можливо, й не найкращу і малодосліджену.

Цікавими є спогади очевидців публічного диспуту. Зокрема М.Г. Чернишевський, який добре був знайомий з обома диспутантами, за кілька днів після події писав в одному зі своїх листів писав, що «предмет спору був дуже сухий (нормани чи литвини були Рюрик та його варяго-руси?), й публіка зійшлася, звичайно, тільки через любов і повагу до Костомарова. Він користується тут такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету»[436].

Високо оцінювали поєдинок й інші очевидці, як-от П. М. Полєвой, назвавши подію «колосальним словесним поєдинком», за якої «свіжі начала російської науки борються зі старими, віджилими»[437]. А О. Герцен зазначив, що ІІІ-є відділення звернуло неабияку увагу на поєдинок Костомарова з Погодіним і сам начальник штабу корпусу жандармів генерал-ад'ютант О.Є. Тимашов зайняв місце неподалік від кафедри[438].

Хвиля критики накривала Костомарова протягом всього 1860-го року. Його обговорювали у найпоширеніших виданнях, таких як «Санкт-Петербургские Ведомости», «Северная Пчела»,

---

[435] Там же. – Л. 12 об.

[436] *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений: В 15 т. – М., 1949. – Т. 14. – С. 389.

[437] *Полевой П.Н.* Воспоминание о Н.И. Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. – № 17. – С. 271.

[438] *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров (1817–1885). – К.: Наукова думка, 1992. – С. 109.

«Отечественные записки» та ін. З підтримкою вченого виступив журнал «Современник», який присвятив полеміці істориків декілька статей, намагаючись знівелювати теорію М. Погодіна[439]. Підсумовуючи події останніх днів, Костомаров ділиться з Михайлом Петровичем своїми думками, підкреслюючи, що не розуміє, чому на них дивляться, як на ворогів, і спеціально зіштовхують, натравлюють, як диких звірів. Приходиться гостро відповідати, зачіпаючи ім'я Погодіна, за що Костомаров неодноразово вибачався, додаючи: «…На то и война». Але хто б між ними не стояв – нормани чи жмуди – вони не зможуть вигнати з серця останнього щирої поваги до свого опонента.

«Переломивши з вами списа за честь жмудів, я знову пропоную чесний мир без образ для обох»[440], – говорить М. Костомаров і пропонує розв'язати конфлікт наступним чином. Признати, що походження Русі від норманів не є єдино можливим. Тоді як сам визнає, що походження від жмудів є лише вірогідним, бо не має ознак повної впевненості. Спільною має бути думка про непослідовність самої проблеми. Далі Костомаров має сказати, що існує також теорія походження Русі від прусів, які проживали на берегах річки Русі. Погодін має сказати подібне про норманів і що він знає пруську вулицю в Новгороді. Костомаров не відмовляється, що пруси були древнім і войовничим плем'ям і теж могли мати відношення до Русі. Вони могли зайти в місто, спалити його, тоді як литовці збагатили Новгород. Підсумовуючи свої думки, Микола Костомаров підкреслює: в історії Русі було багато знаменитих людей різного походження, але чи можна їх рахувати достойними цієї місії? Щоб відповісти на це питання необхідні спільні зусилля історичної науки[441].

М. Погодін, очевидно, не пристав на пропозицію М. Костомарова. Ні публічно, ні у своїх наступних працях він не висловлює думок, які б свідчили, що він погодився. У цій

---

[439] *Замлинский В.А.* Николай Иванович Костомаров – историк // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 660.

[440] ОР РГБ. – Ф. 231. – Д. 77.– Л. 13-13 об.

[441] Там же. – Л. 14-14 об.

ситуації кожен залишився при своїй думці, однак дискусії з інших питань середньовічної історії Російської імперії продовжувалися впродовж багатьох наступних років. Цей факт засвідчує листування Костомарова з Погодіним.

Цікавими і змістовними є листи М. Костомарова до своїх друзів і знайомих, в яких він ділиться власними враженнями про поєдинок. Наприклад, у посланні до письменника Данила Мордовця, свого саратовського друга, він називає диспут «дуеллю за образу Рюрика», порівнюючи себе з Давидом, а Погодіна – з Голіафом. Як і в посланнях до самого Погодіна, так і тут Костомаров відзначає повагу аудиторії до свого опонента, але тільки у тих випадках, коли той не торкався своєї теми. Коли ж мова йшла про норманізм, студенти були одностайними і бурхливо виражали свої емоції: вони освистували Погодіна і зустрічали оплесками і криками «браво» докази Костомарова, таким чином констатуючи крах теорії норманізму. Зокрема він пише: «Норманська теорія, видумана і утверджена німцями та їх несвідомими послідовниками, теорія, якою Куник оправдовував німецький вплив після Петра, а Крузе використовував для паралелі з подіями половини XVIII століття, витягуючи насильно Рюрика за вуха у звання гольштинця – теорія, яка за своєю неспроможністю повинна б заставляти червоніти нас усіх, що дозволяли себе морочити і визнали істиною явну брехню – теорія пала… і дарма академія, а за нею німці і педанти думають підтримувати її. У суспільства своє відчуття. Що одноголосно освистано – то безповоротно загинуло, по крайній мірі при тому степені доказів, на якому воно стояло»[442].

Як видно із змісту листа, М. Костомаров, який поза власною волею був втягнутий у публічний конфлікт з іменитим професором, старанно підготувався до нього, але навіть після тріумфу не раз повертався до нього в думках. Глибоко проаналізувавши проблему, він дійшов висновку, що теорія норманізму, яка так довго панувала в історичній науці, мала безпосередній зв'язок з

---

[442] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 624-625.

європейською наукою, підтримувалася насамперед німецькою історіографією і тому довгий час володіла російським соціумом. Костомаров же прагнув не стільки знівелювати її, скільки закликати науковців покладатися на свідчення історичних джерел. Іншими словами, історик визначив основною метою історичних досліджень лише пошук істини, а не сліпе задоволення імперських потреб. Його перемога над Погодіним яскраво засвідчила, що у 60-х рр. XIX ст. молоде покоління і суспільство взагалі прагнуло змін і не боялося висловлювати свої думки публічно. Своїм виступом він довів: громада має право на свідоме сприйняття будь-яких теорій. Час політичних і наукових догм закінчився.

Що ж до наслідків диспуту, то вони були як негативними (ми їх уже окреслювали), так і позитивними. По-перше, на початку 60-х років історична наука в Російській імперії, як і все суспільство, стояла на шляху перетворень. Вона переорієнтовувалася на служіння народові, а не владі. По-друге, соціум (особливо молоде покоління) був готовий сприйняти нові ідеї, які висувала інтелектуальна еліта, і це завдяки великим зусиллям борців за істину. А Микола Костомаров відіграв у цьому надзвичайно важливу роль.

§ 3.2. Осягнення вченим історичного образу Богдана Хмельницького

Історія козаччини була однією з найулюбленіших тем студіювання М. Костомарова. Ще з дитинства він пам'ятав українські народні пісні, що прославляли козаків як мужніх захисників батьківщини і свого народу. Ставши на стежину історика-антикварія, Микола Іванович зберіг любов до козацької історії протягом всього життя. У центр його зору потрапляли не тільки яскраві постаті, але й козацький рух як явище історії українського народу. Історичними джерелами дослідження улюбленого предмету для Костомарова слугували народні пісні, думи, казки, легенди і т.д. І лише згодом вони поповнилися безліччю архівних

документів, які дослідник збирав з несамовитим завзяттям. Для того, щоб відчути дух середньовічної історії, Микола Іванович здійснював наукові подорожі до пам'ятних місць, пов'язаних з тією чи іншою подією. Будучи надзвичайно захопленою і емоційною людиною, історик міг відобразити сюжети на папері лише після комплексного аналізу всього, що побачив, почув і прочитав. Це і був власний метод творення історичного образу, який застосовувався і для зображення героїв, і для історичної доби.

Особливою у цьому напрямі є дослідження вченим постаті Богдана Хмельницького та його епохи. Цю тему можна назвати наріжним каменем усієї творчості історика та знаковою подією в українській історіографії. Ми будемо аналізувати процес підготовки М. Костомаровим монографії «Богдан Хмельницкий» та пошуку об'єктивності у створенні образу гетьмана як непересічної постаті української середньовічної історії.

Насамперед зауважимо, що праця писалася істориком майже три десятиліття і вийшла у світ вперше у журнальній версії 1857 р. під назвою «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России»[443]. Згодом вона тричі перевидавалася зі скороченою назвою «Богдан Хмельницкий» (1859[444], 1870[445], 1884[446]),

---

[443] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200-290; Кн. 2. – С. 515-575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207-264; Кн. 4. – С. 529-574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323-376; Кн. 6. – С. 377-424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1-50; Кн. 8. – С. 315-358.

[444] *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.

[445] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10. Богдан Хмельницкий. – Т. 2. – 433 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – 363 с.

[446] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2 изд. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 9: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 1 / 4-е изд. – 380 с.; Т. 10: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 2 / 4-е изд. – 448 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 3 / 4-е изд. – 458 с.

пережила шквал критики, але й досі є цінною для дослідників. Секрет популярності «Богдана Хмельницкого» полягає в тому, що М. Костомарову вдалося репрезентувати власний неповторний історичний портрет гетьмана на тлі епохальних для України історичних подій.

Ідея написання історії епохи Б. Хмельницького виникла у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури. У «Автобиографии» він пише: «Мені хотілося знати долю всіх народів: не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»[447]. Потрапивши у Кінсбурзький драгунський полк, Костомаров вперше мав нагоду працювати з архівними документами. Влітку 1835 р. він вивчав «козацькі папери» і підготував до друку історичний нарис Острогозького слобідського полку з об’ємним додатком важливих документів. Але, як ми писали раніше, під час роботи молодий дослідник відчув нестачу знань і повернувся до Харкова, де продовжив навчання в університеті.

Заняття історією дуже швидко захопило Миколу Івановича, і він з характерною пристрастю взявся до справи. Так історія стала його улюбленим предметом, а згодом превалювала серед усіх наукових студій. В одному з недрукованих варіантів його автобіографії знаходимо таку заувагу Костомарова з приводу історичних джерел: «Його вразило незнайоме йому до того часу багатство історичних дум, пісень, спогадів і переказів; він зрозумів, що у духовному і матеріальному житті забитого безправністю і невіглаством народу зберігається своєрідна історія прожитих ним часів і стверджувальна відповідь, що, досліднику руської історії необхідно вичерпати нове джерело, настільки ж вірне, як і літописи та акти, і в багатьох відношеннях ще вір-

---

[447] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 442.

ніший»[448]. Спочатку майбутній вчений звернувся до вивчення «народних пам'ятників», а саме українських пісень за збірником Михайла Максимовича, виданих 1827 р. та російських історичних пісень, зібраних Сахаровим. Щодо останніх, зокрема, він писав: «Ці пісні, які ми вважаємо надзвичайно важливими, піддавалися помітній неувазі з боку збирачів… Деякі з попередніх, найбільш важливих, збірників таких пісень зробились бібліографічною рідкістю, напр. пісні Сахарова, які можна тепер придбати хіба що за величезну ціну… Інші зібрання гублять у періодичних виданнях різних років. В нинішній час треба було зібрати воєдино все це надруковане і, скільки можливо, очистивши критикою, прийняти в посібник для майбутнього видання»[449].

Згодом до нього потрапила «Запорожская старина» І. Срезневського, яка дещо затьмарила гарячу голову Костомарова вступними поясненнями автора. Невдовзі через свого друга Амвросія Метлинського Микола Іванович особисто познайомився з Ізмаїлом Івановичем. Костомаров констатує, що зустріч з цією людиною дуже сильно вплинула на формування стійкого інтересу до вивчення «малоросійської народності»[450].

Паралельно з підготовкою першої дисертації Микола Костомаров написав і трагедію «Переславська ніч». Як він відзначав у своїй «Автобиографии», сюжет твору взятий з епохи Богдана Хмельницького, а саме, початку повстання. Але правдивості відображення подій завадило довір'я автора до «Истории Руссов» Кониського та «Запорожской старине» Срезневського, а також

---

[448] ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 14764 [Арх. зб. «За сто літ»] Савченка Федір. Ненадрукована автобіографія Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра ІІ (1847–1860 р.). [стаття] [20-рр. ХХ ст.] Друковано на машинці. 25 нумеров. – Арк. 4.

[449] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и изследования. – Т. 13. – СПб.–М.: изд-во книгопродавца М.О. Вольфа, 1881. – С. 450-451.

[450] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С. 446-447.

ідеалізація подій під впливом творів Шиллера[451]. Ця ж думка прослідковується і в листі до О. Корсуна, написаному значно пізніше, у 1880-му році. Останній пропонував зробити переклад драми на українську мову, але Микола Костомаров не погоджувався, тому що вважав «воістину твір до крайності слабкий у всіх відношеннях і притому фальшивий до глибини свого єства». Він визнавав, що, поклавшись на «Історію Русів» (називає її псевдо-історією), яка приписувалась Кониському, а також ще одним збірником «псевдонародних творів», як «Запорожская Старина», Срезневського зробив багато помилок. Взагалі, на думку Миколи Костомарова, Ізмаїл Срезневський наробив багато зла історії та етнографії; до того ж у нього не вистачило мужності публічно визнати це.

Довірливість історика до згаданих джерел справила значний негативний вплив на «Богдана Хмельницкого», стала причиною гострої критики фахівців. На схилі літ Микола Іванович адекватно оцінював хиби своєї праці: «Мій Богдан Хмельницький очищався-очищався від цього бруду, який потрапив туди в надлишку завдяки довір'ю до… вченості Срезневського і все таки до цих пір після третього видання не зовсім очистився»[452]. Щоб дійти до такої виваженої оцінки свого дослідження, йому знадобилося понад тридцять років.

Але повернімося до початку 40-х рр. XIX ст. у цей період, як свідчить листування М. Костомарова з І. Срезневським, молодий дослідник повністю перебував під впливом останнього. Він консультувався з досвідченим вченим, повідомляв йому про наукові подорожі та архівні знахідки. Так, у листі від 6 листопада 1841 р. Костомаров повідомляє про свою роботу над дисертацією, наголошує на заглибленні в етнографічний матеріал, а також звертається з проханням надіслати йому польські джерела[453]. Ще в

[451] Там само. – С. 454.

[452] *Корсунов А.А.* Николай Иванович Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 8. – С. 208.

[453] РГАЛИ – Ф. 436. Срезневский И.И. – Оп. I. – Д. 1246. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838–1878 гг. – Л. 32-33.

одному листі без точної дати, але з поміткою «Ровно» (отже, це може бути 1844 рр.), він описує свою подорож до Почаєва, Кременця, Берестечка і повідомляє про зібрані ним матеріали по Богдану Хмельницькому. І тут же Микола Костомаров відмічає дивне свідчення невідомого джерела про прийняття гетьманом магометанської віри. Ще в одному з недатованих листів орієнтовно того ж періоду вчений ділиться враженнями від розкопки курганів, збір переказів в Білогір'ї та інших місцевостях, де розкопки проводилися за допомогою місцевих жителів.

Докладніше ці події Костомаров описав в листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. Так, 13 листопада 1844 р., він ділиться враженнями про збереження в народі пам'яті про Хмельницького і його епоху. Існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати татарам жінок у полон. Татари на радощах бігали з мотузками за жінками і дівчатами з викриками «Марушка! Марушка!». Сам Хмельницький був «великий гайдамака», з нього й почався гайдамацький рух. Він п'ять років розоряв польські землі, а коли козацтво повернулося проти нього, перепросив польського короля, впавши йому до ніг. Натомість польський король назвав Хмельницького «свавольником»[454]. Далі Микола Костомаров докладно описує, як разом з місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костьолу, як збирав народні повір'я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на місці битви на алтарі каплиці проявляється кров як мовчазний свідок численних життів, відданих козаками у боротьбі. Микола Костомаров написав Костянтину Сементовському одну із записаних весільних пісень того періоду, знаючи інтерес останнього до української етнографії.

З епістолярію М. Костомарова до І. Срезневського випливає, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівці, кошти від

---

[454] ІР НБУВ – Ф. XXII. – Спр. 3. – Арк. 4; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 42.

якого планував використати для свого перебування у Харкові, Микола Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати твори Миколи Карамзіна[455].

У листі від 24 жовтня 1844 р. вчений докладно зупиняється на новому виданні пам'яток давнини, де в одній із частин розміщено багато листів Богдана Хмельницького, а в другій – документів періоду до визвольної війни[456]. У третій частині він сподівається побачити юридичні пам'ятки. Історик надзвичайно радіє з того, що ще не видав свого «Богдана Хмельницкого» і зможе використати ці матеріали[457].

Надзвичайно цікавим для нашого дослідження є ще один лист без точної дати (орієнтовно 1844 р.), в якому М. Костомаров згадує, що *15 жовтня 1843 р.,* перебуваючи у І. Срезневського вдома, прийняв *остаточне рішення* про написання праці «Богдан Хмельницкий» (виділ. – *О.Г.*). Робота почалася в Рівному, але, попрацювавши з джерелами, він зрозумів, що в історичних дослідженнях не можна досконало вивчити певний період, не знаючи особливостей всього історичного процесу. Тому історик приступив до опанування походження Русі, щоб зрозуміти історію XVII ст.[458]

У цей період Микола Костомаров спілкувався з перекладачем, меценатом і видавцем альманаху «Молодик», який видався в Харкові, Іваном Бецьким. Той пропонував досліднику опублікувати опис міста Харкова. В листі від 1 серпня 1844 р. молодий дослідник повідомляє про свою готовність до співробітництва з виданням, але опис Харкова не готовий через недостатність матеріалу. Тому, на його думку, від задуму краще відмовитися, щоб «не будувати повітряних башт»[459]. На той момент він

---

[455] РГАЛИ. – Ф. 436 Срезневский И.И. – Оп. I. – Д. 1246. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838–1878 гг. – Л. 34-35.

[456] Там же. – Л. 36-36 об.

[457] Там же. – Л. 37.

[458] Там же. – Л. 38 зв.

[459] НИОР РГБ – Ф. 32. – Д. 18. Письмо Костомарова Н.И. к Бецкому И.Е. авг. 1844 г. Карта 4. Автограф. – Л. 1 об.-2; ІР НБУВ – Ф. І.

погоджувався подати до друку декілька казок і пісень з історії Хмельницького, яким повністю був захоплений. Зібраний ним матеріал настільки об'ємний, що може не підійти для «Молодика». Крім того Микола Костомаров пропонував декілька цікавих історичних пам'яток про Україну та інших документів (на вибір видавця).

Про наукові пошуки 1842–1846 рр. дізнаємося з листування вченого з К. Сементовським. Спочатку М. Костомаров пише про етнографічні заняття у листі від 6 липня 1842 р.: «Велика справа – провінція і для літератури і для етнографії: дарма сміються над провінцією. Провінція може слугувати джерелом для пізнання народності» (підкр. – *О.Г.*). Далі він резюмує, що займаючись літературою і етнографією, все ж таки мріє про німецькі ідеали[460]. А 25 березня 1844 р. з радістю повідомляє про зміни у роботі про Богдана Хмельницького, а саме аналіз двох-трьох нових монографій. Взагалі, вчений не поспішає видавати твір, працює поступово, збирається відвідати місця козацьких битв під Збаражем і Зборовом. «Але може зачекати видавати Хмельницького, поки ми не приєднаємо до Російської імперії Галицьке князівство?» – з гумором пише Микола Костомаров[461].

Навесні 1844 р. дослідник таки отримує можливість побувати на місці подій, тісно пов'язаних з Хмельниччиною. Посівши місце вчителя Рівненської гімназії, він «ще більше, ніж раніше, віддався вивченню південноруської народної історії і зібрав значну кількість пісень, частина з яких згодом була надрукована Мордовцевим у виданому ним збірнику. В ті ж роки п. Костомаров писав історичну монографію про Богдана Хмельницького,

---

Літературні матеріали. – Спр. 45787 Костомаров Николай Иванович Бецкому Ивану Егоровичу. Письмо 1 августа 1844 г. из Харькова в []. Копія. – Арк. 2.

[460] *Кобеко Д.* Письма Н.И. Костомарова к К.М. Сементовскому. Оттиск из журнала «Русский инвалид». – М., 1916. – С. 6.

[461] Там же. – С. 8-9.

розпочату ще у Харкові, і використав можливість побачити місця, ознаменовані діяннями Хмельницького»[462].

Наступний відомий нам лист історик пише вже з Києва 26 вересня 1846 р., де ділиться враженнями від знайомства з українським літописом, списаним з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому. Джерело потрапило до Миколи Костомарова від Археографічної комісії, воно містить безліч нових відомостей, тому планує видати його з перекладом, а вже згодом опублікувати і «Богдана Хмельницкого», якого тепер Сементовський не впізнає. Дослідник настільки захоплений справою, що не може стримати своїх емоцій: «Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина»[463].

Величезний вплив на пошуки Миколою Костомаровим об'єктивного образу Богдана Хмельницького справило знайомство і подальше спілкування (в т.ч. й листовне) з «ветераном науки» Михайлом Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки молодий дослідник познайомився зі збірником українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним. Допоміг йому відомий спікер Пантелеймон Куліш, який полюбляв заводити необхідні знайомства, а тому знав весь науково-інтелектуальний бомонд Києва і не тільки. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинялися після того, як Михайло Максимович завершив професорську діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.). Останній бував у Миколи Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Богдана Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до історії Богдана Хмельницького і прочитав його Максимовичу. Пізніше у листі до Михайла Погодіна той згадував: «Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на

[462] ІР НБУВ. – Ф. Х, спр. 14764. – Арк. 5.
[463] Там же. – С. 9.

Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького»[464].

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і згаданий вище Пантелеймон Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. він пише, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ «Богдана Хмельницкого» разом зі своїми зауваженнями[465]. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

Але плідна співпраця з колегами у підготовці монографії була перервана ув'язненням Миколи Костомарова і засланням, хоча осмислення образу українського гетьмана продовжувалася і в місті Саратові. Єдиним засобом, який зв'язував «опального історика» з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. Так, наприклад, з листі Миколи Костомарова до Осипа Бодянського дізнаємося, що у 1849 р. Микола Іванович плідно працював над українською історією і точно визначився із завданням «присвятити себе систематичному викладу її». У зв'язку з неможливістю продовжувати свою працю без необхідних джерел, історик просить О. Бодянського (до речі, заочно знайомого) про пересилання тих, які можна виписати. Також з цього послання дізнаємося про те, що у тому ж таки 1849 р. Костомаров вже написав «Историю Южной Руси» від повстання Богдана Хмельницького до Переяславського договору[466]. З поміж усіх занять, які були у Костомарова в засланні, дослідження української історії завжди було у пріоритеті, навіть попри заборону на науку, яка була накладена судом.

---

[464] Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // Украинец. – 1859. – № 1. – С. 151.

[465] *Пантелеймон Куліш*. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 82.

[466] *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 131-132.

Однак найбільше «Богдан Хмельницкий» доопрацьований саме після 1859 р. Про це свідчить лист М. Костомарова до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р., де історик повідомляє про свої наукові пошуки, про особливу насолоду в дослідженнях щодо Хмельницького[467]. Крім того, він дякує Максимовичу за розбір його твору, який є викликом до поєдинку. Принагідно зазначимо, що цілком погоджуємося з О. Ясем у твердженні тенденційності думок І. Крип'якевича, який вважав, що основна робота над образом йшла у 1848–1859 рр., коли молодому Костомарову «без відповідного досвіду, без основних джерел легше було йому подати саму лише компіляцію подій, як вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував в собі енергії перероблювати цей великий твір»[468].

Праця М. Костомарова «Богдан Хмельницкий» стала справжньою визначною подією в історіографічному процесі кінця 50-х рр. XIX ст. Вона викликала гостру полеміку на сторінках періодичних видань. Зокрема, М. Максимович написав «Письма о Богдане Хмельницком» до М. Погодіна і опублікував їх у часописі «Украинец»[469]. В них прозвучала гостра критика Костомарова за вибіркове використання та некритичне ставлення до джерел, а також деякі суттєві прогалини у висвітленні подій та перекручення фактів. У відповідь вчений написав «Объяснение»[470]. У цій же газеті Максимович розмістив статтю «В ответ на

---

[467] *Данилов В.* Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и «Киевская Старина» // Украина. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 232.

[468] *Ясь О.В.* Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 92.

[469] *Максимович М.А.* Письма о Богдане Хмельницком // Украинец. – 1859. – № 1. – С. 147-174.

[470] *Костомаров Н.* Объяснение. По поповоду «Писем о Богдане Хмельницком М.А. Максимовича к М.П. Погодину», помещенных в книжке «Украинец». № 1 // Санкт-Петербургские Ведомости. – 1859. – № 122. – 7 июня.

объяснение г. Костомарова»[471] і ще один лист до М. Погодіна[472]. М. Костомаров теж не змовчав і опублікував «Ответ г. Максимовичу»[473], на який отримав відповідь[474]. За період з листопада по грудень 1860 р. Максимович опублікував ще 13 листів до М. Костомарова, де він торкається «Объяснения». Ми не маємо на меті проаналізувати всі згадані статті, оскільки це виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що Микола Костомаров не образився за конструктивну критику на Михайла Максимовича. Навпаки, з новим запалом вдався до пошуку нових джерел, що привело його до Публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі.

Ось що М. Костомаров писав з цього приводу у листі до Д. Мордовцева: «Максимович обробив мене в «Украинце», але я не збираюсь йому відповідати і відіб'юсь з допомогою Божою і публічної бібліотеки. Тут, тобто в публічній бібліотеці, я знайшов надзвичайні рукописні багатства про Хмельницького, так що третє видання вийде зовсім в іншому вигляді. Взагалі про Малоросію джерел проваля нових. Керуючись тільки друкованими, я випустив з виду писемні. Про Уманську різню хоч лопатою греби. Про епоху Хмельницького дуже багато, так що вся історія України уявляється в іншому вигляді»[475].

Самому ж М. Максимовичу історик так відповідав у загаданому вже листі від 2 серпня 1859 р.: «Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався

---

[471] *Костомаров Н.* Ответ г. Максимовичу. О правописании имен козацких полковников // СПб. Ведомости. – 1860. – № 8.

[472] *Максимович М.* О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья // Русская беседа. – 1859. – № 6. – С. 171-175.

[473] *Костомаров Н.* Ответ г.Максимовичу. О правописании имен козацких полковников // СПб. Ведомости. – 1860. – № 8.

[474] *Максимович М.* Спор о малороссийских именах // СПб. Ведомости. – 1860. – № 103. – 12 мая.

[475] *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 620.

ними без критики. Критика залишалася в моєму портфелі, бо я не хотів видавати критичних досліджень… бажав би я, аби ці шановні судді російської літератури, які так олімпійськи проголошують наді мною вирок, довели мені, без вашої допомоги, що я користувався без будь-якої критики польськими джерелами, яких вони і в руках не тримали». Спосіб передачі тієї чи іншої події залежить від використаних джерел і враження, яке вони справили на історика. На думку Миколи Костомарова, ніхто не може прямо довести хибність погляду вченого, а особливо критики, що немов хижаки, накинулись на нього. Вони і близько не знайомі з джерелами, але використовуючи погляд Михайла Максимовича на проблему, намагаються розтоптати історика[476]. Дійсно, Миколі Костомарову не до душі були журнальні і газетні поєдинки, які, на його думку, приносять мало користі для науки.

Що ж стосується розширення джерельної бази дослідження, то тут вчений використовував будь-яку слушну нагоду, зокрема звертався до знайомих, як-от, наприклад, О. Бодянського. 22 серпня 1846 р. він написав листа Осипу Максимовичу, в якому йдеться про Літопис Самовидця, який Бодянський мав намір опублікувати у «Чтениях». М. Костомаров висловлює припущення, що авторство документа належить стародубському судді Романовському, який був очевидцем подій епохи Хмельницького. Це припущення основується на свідченнях «Літопису Грабянки»[477].

30 серпня 1849 р. Костомаров пише ще одного листа Бодянському, в якому йдеться про літопис О. Рігельмана. Не маючи можливості читати «Чтения», Костомаров дає коротку характеристику відомому йому літопису під назвою «История Малороссийская или повествование о козаках вообще и прочее». Зокрема, історик підкреслює, що літопис закінчується радою, на

[476] *Данилов В*. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и «Киевская Старина» // Украина. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 232-233.

[477] *Шацька А.* Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського // Молода нація. – 2002. – № 1. – С. 129.

якій І. Виговський був обраний гетьманом. Перші події, пов’язані з Хмельницьким, описані до дрібниць, але пропущено Пиляву, Збараж, Зборов, Берестечко, Молдавський похід. Крім того, виписані договори, царські грамоти, хід війни Росії з Польщею аж до смерті Богдана Хмельницького. На думку Миколи Костомарова, автор користувався працями В. Татіщева, «Синописом», «Степенной книгой», «Ядром Российской истории» та літописами Самовидця і Грабянки, не знаючи їх авторів.

М. Костомаров пропонує до друку ще кілька пам’яток, зокрема з історії Слобідських полків та збірки українською мовою, куди входить невеличкий твір, схожий на «Літопис Грабянки». Далі історик повідомляє, що вже пройшло кілька років, коли він остаточно вирішив присвятити себе систематичному викладу історії України, але перебуваючи у Саратові не може слідкувати за виданням нових джерел. Тому звертається до О. Бодянського з проханням надсилати такі, коли вони будуть опубліковані в «Чтениях». «В нинішній час, – пише Микола Костомаров, – «Історія Південної Русі» у мене готова від повстання Хмельницького до Переяславського договору, але мені потрібні були б Грондський, Коховський, Пасторий, «Wojna domowa» Twardowskiego для перевірки та розміщення цитат: цими джерелами я користувався з університетської бібліотеки… Якщо б Ви були добрі, щоб прислати їх до мене…, то тим подали б мені можливість продовжувати трудитися для вітчизняної історії і, може бути, принести хоч малу, за моїми здібностями, їй користь»[478].

На жаль, відповіді О. Бодянського нам невідомі. Але з листа М. Костомарова від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що ним вже було зібрано майже всі джерела з історії України, окрім «Рубана»[479]. Історик просить надіслати літопис в Саратов, де він закінчував підготовку до друку в часописі «Русский вестник» статті, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх

[478] Там само. – С. 129-130.

[479] *Рубан В.Г.* Короткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г. с изъявлением образа тамошнего правления. – СПб., 1777.

змісту, спільних і відмінних рис, ступеня вірогідності, інформацію про авторів, тон, мову і склад джерела. Як бачимо, йдеться про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України, яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома. З цього ж листа випливає, що Бодянський позитивно відгукувався на прохання Костомарова і допомагав йому ефективно продовжувати дослідження з історії України[480].

Підготувавши до видання працю «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России», історик мав отримати дозвіл цензури. Стосунки дослідника з цензурою, безумовно, можуть стати темою окремої розвідки, бо вони були схожі на запеклий поєдинок, який тривав більшу половину його наукового шляху. Отже, 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейнганга, який «знущався» над ним більше півроку. М. Костомаров дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу «Отечественные записки», де редактором був А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року історик пише: «Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, признаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейнганг. У мене немає терпіння Василя Коріятовича, немає, до того ж, і здоров'я його, щоб знову писати свою історію, котра коштувала мені багатьох років. В «Русском Вестнике» з'являються такі статті, при яких мій Хмельницький має… право пройти у цензурні ворота. Будьте добрі, Андрію Олексійовичу, припиніть митарства бідного гетьмана. Вірогідно, І. Лажечников не піддасть його такій участі, яка припала цьому прекрасному козаку в кігтях добродійливого і мирного гернгутера»[481]. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костома-

---

[480] Там само. – С. 134-135.

[481] ОР РНБ. – Ф. 391 Краевский А.А. – Д. 452. Письма Костомарова Н.И. Краевскому А.А. Саратов-Петербург. – Л. 1-2.

рова, як наслідок, праця публікувалася в журналі протягом всього 1857 р.[482]

Але на цьому робота не припинялася. Можливість відшукати нові джерела епохи Хмельницького у М. Костомарова з'явилася у період його діяльності в Київській археографічній комісії. Так, 7 червня 1861 р. він пише листа до А. Норова в Москву з проханням надати Комісії малоросійські справи з 1616 по 1637 рр. та польські справи 1667 р., оскільки їх необхідно швидко переписувати для видання. Потрапивши до архіву Міністерства закордонних справ, вчений був у захваті: «Очі розбігаються при погляді на одні заголовки в каталозі. Скільки невиданих, майже незачеплених скарбів! Не можна жалітися на бідність нашої історії XVI–XVII століть, потрібно жаліти про те, які ми ліниві. В крайньому випадку хоч тепер досить ховати наші джерела під дванадцятьма замками, а вони ховаються тут від зіркого погляду ніби середньовічна магія». Вчений пропонує відкрити доступ до джерел всім бажаючим, а не тільки п. Соловйову, якому справи видаються додому. Археографічна комісія має на меті відкрити доступ до джерел у друкованому варіанті. Микола Костомаров готовий віддати на цю справу власні кошти, виручені від публічних лекцій про І. Виговського та історію України після Виговського. Для здійснення задумів дослідник просить дозволу на безперешкодне користування архівом[483].

Дещо пізніше, 23 грудня 1861 р. М. Костомаров розповідає про свої здобутки А. Краєвському: «Минулого року п. Максимович викривав мене в деяких помилках, що закралися в мій твір «Богдан Хмельницкий» та надрукував свої зауваження в Санкт-Петербурзьких Відомостях. Я спорив проти нього теж. Але тепер, займаючись справами Малоросійського Приказу, я побачив, що більшість зауважень п. Максимовича справедливі, і прошу Вас,

[482] Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасещенко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 44.

[483] ОР РНБ. – Ф. 531 Норов А.С. – Д. 406. Письмо Н.И. Костомарова Норову А.С. 7 сент. 1861 г. – Л. 1-2.

прискорте друкування в Санкт-Петербурзьких Відомостях пояснення, в якому я приношу повинну»[484]. До цього пасажу нічого додати, окрім того, що Микола Костомаров, як справжній вчений, завжди був готовий і відкритий до конструктивної критики і не вважав це проблемою. Однак його бентежило, коли дилетанти бралися за справу, і тоді вже йому не потрібно було позичати красномовності. Публічні удари по неосвіченим спекулянтам були схожі на «грецький вогонь».

Співробітництво Миколи Костомарова з колегами, друзями і просто знайомими, яким він читав «Богдана Хмельницкого», консультувався, обмінювався джерелами, продовжувалося протягом кількох десятиліть. Ця тема хвилювала його до останніх днів життя. Підтвердження цьому знаходимо у листуванні вченого з О. Лазаревським у 70-х рр. XIX ст. Зокрема, 15 січня 1872 р. останній звернувся до М. Костомарова, як члена Археографічної комісії, з проханням надрукувати збірник українських актів XVI–XVIII ст., знайдених в Полтавських та Чернігівських архівах. Навесні 1872 р. М. Костомаров відповів, що Комісія розгляне акти XVII ст. включно до Скоропадського, і ті, які будуть визнані готовими до друку, опублікує, а інші поверне. Крім того, він повідомляє про свої наукові заняття, а саме розробку історії гетьмана Петра Дорошенка. Цікавим видається нам висновок, до якого М. Костомаров прийшов на той момент. Визнаючи величезну роль Б. Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу, історик констатує, що після Гетьмана історія українського народу розпадається на дві частини. Половина народу залишається з вірою у провідну роль козацтва, інша частина, втративши віру у можливість досягнення соціальної рівноправності, тікає на схід і південь, де шукає козацької волі. Пояснення історик хоче знайти не тільки в актах, але й народній творчості[485]. Отже, прихильність автора до фольклорно-етнографічних джерел залишається.

---

[484] Там же. – Л. 5.

[485] *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського з М.І. Костомаровим // Україна. – 1927. – № 4. – С. 99-100.

Далі листування переривається на п'ять років. У листі від 23 вересня 1877 р. знову продовжується тема Б. Хмельницького. М. Костомаров пише: «Не могли б на основі відомих Вам даних пояснити: в одному акті мін-ва юстиції 1675 р. зазначається в числі корсунських міщан… Степанко, пасинок гетьмана Богдана Хмельницького, посланий раніше від Дорошенка до польського короля? Яка з трьох дружин Хмельницького була вдова з трьома дітьми від першого чоловіка?»[486].

13 грудня 1882 р. Костомаров отримав листа від М. Буцилли, співробітника Московського архіву Міністерства закордонних справ[487]. Як видно із змісту послання, перший звернувся по допомогу до М. Буцилли після знайомства з дисертаційним дослідженням П. Буцинського про Богдана Хмельницького. Звичайно, у Миколи Костомарова були деякі зауваження. Для впевненості у своїй правоті йому потрібно було перевірити один епізод, описаний у розвідці, про відправлення Желябузького до князя Ракочія. М. Буцилла в стислі терміни (один день) виконав прохання Миколи Костомарова, про що повідомив листом. Зокрема, він пише, що переданий істориком зміст абсолютно співпадає з документами Угорських (Семиградських справ), де зберігається статейний список Желябузького. Єдиним зауваженням є те, що П. Буцинський називає список щоденником. Насправді ж у статейному списку день за днем описано подорож Желябузького, його переговори з козаками і дивні дії Юрія та Богдана Хмельницьких по відношенню до посла російського царя Олексія Михайловича. Також у справі є відписки Желябузького до царя. Крім того М. Буцилла обіцяє вислати до Петербурга згадані справи найближчим часом після отримання листа від Археографічної комісії.

Як випливає з наступного листа, доручення М. Костомарова було виконане М. Буциллою у стислий термін, оскільки 24 березня 1883 р. Микола Іванович звернувся до В. Антоновича з

[486] Там само. – С. 101.

[487] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 87. Буцилла М. Костомарову Н.И. Письмо 13 декабря 1882 г. – Арк. 1 зв.

проханням написати рекомендацію для захисту вищезгаданої дисертації. Докладно проаналізувавши дослідження П. Буцинського, звіривши архівні дані, він виявив деякі недоліки, які у порівнянні з нововведеними до наукового обігу документами, значно підвищують значення праці для дослідження епохи Богдана Хмельницького[488].

У листі від 7 березня того року М. Костомаров надіслав В. Антоновичу свої праці «Руина» і «Мазепа», очікуючи неупередженої оцінки. «Розбір Ваш був би для мене тим бажанішим, що, займаючись взагалі поправками своїх творів, з метою видати їх знову (Богд. Хмельницький уже віддається у друк 4-им виданням), я б скористався Вашими уроками,» – пише історик[489].

Місяцем раніше А. Костомарова у листі до Д. Мордовцева так писала про несамовиту працю чоловіка: «…Багато працює над поправкою «Богдана Хмельницкого» до нового видання і навіть кілька днів підряд їздив в публічну бібліотеку, де працював з 10 годин ранку до 4 годин після полудня»[490]. На перший погляд, немає нічого дивного в такому режимі роботи, але тут потрібно враховувати, що у 1883 р. М. Костомаров був уже важко хворим, і для улюбленої праці він використовував короткі моменти, коли почував себе краще. Сам вчений надзвичайно радів можливості повернутися у знайоме бібліотечне лоно: «Я переправляю свого «Богдана Хмельницкого», і з цією метою, кожен майже день, їжджу до публічної бібліотеки, де, слава Богу, я минулим комфортом прилаштувався в історичній залі. Але ось очі мої не дають мені можливості займатися так, як то бувало в минулі блаженні роки. О, юність, юність! С яким сумом згадаєш собі про тебе в старості!»[491].

---

[488] *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – № 3. – С. 77.

[489] Там само. – С. 77-78.

[490] *Мордовцев Д.Л.* Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 341.

[491] Там же. – С. 342.

Навіть в останній рік свого життя М. Костомаров не залишає улюбленого заняття, пов'язаного з історією Богдана Хмельницького. Так, перебуваючи на лікуванні в селі Дідівцях, він 20 травня 1884 р. написав листа до В. Беренштама, в якому просить допомоги виправити недоліки редакції часопису «Русская мысль», яка в публікації статті «Историческое значение народного поэтического южнорусского творчества» зробила пропуск суттєвої частини. Щоб виправити ситуацію, необхідно знайти три зошити на квартирі в Петербурзі, один з яких і містить пропущені думи й пісні епохи Хмельницького. М. Костомаров просить В. Беренштама скласти всі частини в потрібному по змісту порядку і передати П. Житецькому[492].

Дуже цікавою, на нашу думку, частиною епістолярної спадщини вченого, пов'язаної з дослідженням постаті Богдана Хмельницького і подій тієї епохи, становлять листи з відгуками про монографію. Як тільки вона вперше вийшла з друку, одразу викликала не тільки шквал критики, а й рівноцінний йому потік схвальних відгуків.

Наприклад, 19 жовтня 1857 р. у листі до О. Лазаревського Т. Шевченко відзначав, що із запалом читає «Богдана Хмельницкого»: «От вжарив книгу, оце так!»[493]. Крім того, він зробив запис у своєму «Щоденнику»: «Після обіду, як і до обіду, лежав і читав «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасна книга, яка цілком відображає цього геніального бунтівника. Повчальна, настановча книга! Історична література сильно просунулась вперед напротязі останнього десятиліття»[494]. Як бачимо, Кобзар вважав працю Костомарова особливо прогресивною для того часу.

---

[492] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 2380. Костомаров Беренштаму. Письмо 20 мая 1884 г. из Дедовец на Прилуччине в Петербург. – Арк. 1.

[493] Лист Т. Шевченка до О. Лазаревського // Шевченко Т. Собрание сочинений в 5-ти т. – Т. 5: Автобиография. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги. – СПб., 1956. – С. 315.

[494] *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 98.

У листі до В. Ламанського від 21 січня 1858 р. М. Костомаров пише: «Ви балуєте моє авторське самолюбство похвалами моєму Богдану і особливо звісткою, що Ваша матінка і сестра читають його з захопленням; передайте їм хоч частку того задоволення, яке залишає в мені їх прихильна увага до моє праці. Я маю намір його видати, але тільки скінчивши, а саме довівши до Мазепи, і назву «Руина», як в народі називається ця епоха половини XVII століття. Затримка за Бодянським, коли він видасть справи, які відносяться до Малоросії і зберігаються в Архіві Закордонних Справ»[495].

Надзвичайно резонансною була поява «Богдана Хмельницкого» у Галичині. У листуванні багатьох західноукраїнських діячів трапляються згадки про цю книгу. Так, О. Партицький писав, що друкуючи твори про історію українську і слов'янську історію, належне місце необхідно відводити статтям М. Костомарова і його монографії «Богдан Хмельницкий»[496].

У багатьох інших листах трапляються згадки про праці Костомарова, в т.ч. й монографії, які нелегко знайти в книгарнях і бібліотеках, а до них потрібно звертатися, як до підручників[497]. Так, Осип Барвінський у листі до свого брата Олександра від 1 січня 1870 р. радить купити третє видання «Богдана Хмельницкого» і перекласти звідти інформацію про битву під Збаражем і Зборовом, маючи на увазі джерельну цінність праці[498]. О. Терлецький у листі до М. Бучинського від 14 січня 1867 р. просить вислати йому «Богдана Хмельницкого» М. Костомарова[499].

---

[495] *Покровская О.* Из переписки Н.И. Костомарова с В.И. Ламанским // Голос минувшего. – 1917. – № 1. – С. 266.

[496] *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. (Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною). – Харків–Київ, 1931. – С. 66.

[497] Там само. – С. 111.

[498] Там само. – С. 98.

[499] Там само. – С. 325.

Дуже швидко монографія стала бестселером на Галичині. Тому галичани зверталися до українських діячів в Російській імперії для обміну літературою. Так, О. Русов писав до М. Бучинського 15 вересня 1871 р. з Києва, що готовий надіслати для продажу I-III томи «Богдана Хмельницкого»[500].

За рік до смерті М. Костомаров вийшло останнє, четверте видання «Богдана Хмельницкого» (1884). Воно підсумувало всю проведену істориком роботу по очищенню «свого Богдана». Згадки про підготовку четвертого видання трапляються у листуванні М. Костомарова побіжно, зокрема, у листах до І. Палімпсестова, С. Шубинського, Д. Мордовцева та ін. На думку Ю. Пінчука, останнє трьохтомне видання стало найкращим систематичним нарисом «історії козацтва у вказаний період його існування» і значно відрізнялося від усіх попередніх розширенням джерельної бази, доповненнями і поправками і очищенням «від випадкових подій і тих фантастичних наростів, якими вона була поцяткована завдяки вигадкам окремих літописців»[501]. Працю, без сумніву, можна назвати ключовою темою у творчості історика і знаковою в українській історіографії XIX ст.

Листування розкриває нам особливості творчої лабораторії історика у роботі над «Богданом Хмельницким» – це збирання та обробка джерел, стилізація їх свідчень, спираючись на етнографічний (на початковому етапі – фольклорний) матеріал. Відтворення подій в монографії побудоване на основі синтезу власних вражень дослідника, які викликані вживанням його в образ народу та його провідника на тлі української історії XVII ст. Безперечно, перевагою і родзинкою методу Миколи Костомарова у творенні історичних образів є його психологізм і бажання не тільки показати зовнішні обриси героя, а й відкрити його думки, переживання і, як наслідок, вчинки. На сьогодні ми можемо з впевненістю твердити, що монографія «Богдан Хмель-

[500] Там само. – С. 186.

[501] *Пінчук Ю.А*. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 201.

ницкий» завжди буде яскравим свідченням українськості світогляду Миколи Костомарова.

§ 3.3. Процес створення історичного портрета Івана Мазепи

Як ми вже зазначали, останнім часом в українському костомаровознавстві спостерігається справжній публікаторський бум. Студії щодо творчості історика та його особистості характеризуються множинністю точок зору та конфліктністю. І це не дивно, оскільки Микола Костомаров зробив немало наукових відкриттів, які пізніше знайшли продовження у працях українських вчених. Він умів поставити питання так, щоб потім це стало дослідницькою проблемою, що є ознакою геніальності, коли, здавалося б, банальні речі відкриваються зовсім з іншого ракурсу та ще й з перспективою розвитку.

Мало хто з сучасників вченого так непокоїв владу і викликав палкі емоції в суспільстві. Поява значної кількості його студій перетворювалася на подію у науковому, громадському та, нерідко, політичному житті Російської імперії. Чим більше часу спливає по смерті вченого, тим яскравішає образ Миколи Костомарова як зірки національної історії, що домінувала у XIX ст. Усталеною є теза, що історик став фундатором основ «етнонаціональних досліджень и портретного жанру в історіографії»[502]. Однак, вдаючись до аналізу спадщини історика, вчені здебільшого оминали (свідомо й мимоволі) або ж побіжно торкалися характеристики його наукової лабораторії, в якій постійно кипіла копітка й титанічна робота й внаслідок чого історична наука отримала ряд оригінальних фундаментальних праць. А саме це нас цікавить нині найбільше.

---

[502] *Алеврас Н.Н.* Проблема лидерства в научном сообществе историков XIX – начала XX века // Историк в меняющемся пространстве российской культуры: сборник статей / [редкол.: Н.Н. Алеврас (гл. ред) и др.]. – Челябинск: Каменный пояс, 2006. – С. 117-126.

Яким був шлях кожної праці до читача? Як і чому значна частина творчої спадщини історика ввійшла до скарбниці світової історичної науки? Хто і що найбільше впливали на творчий процес? Які проблеми розв'язував історик у щоденній роботі? Відповіді на всі ці питання ховаються за дверима наукової лабораторії. Особливості її залежали від декількох факторів, серед яких найголовнішими можна визначити суспільно-політичні умови діяльності, соціокультурне оточення, характер самого вченого та стан його здоров'я. З'ясувати і комплексно проаналізувати ці фактори можна лише при умові залучення широкого комплексу джерел, і насамперед, особового походження.

На всі поставлені нами питання ми відповімо у світлі історії створення Миколою Костомаровим однієї з найвідоміших праць, а саме «Мазепа. Историческая монография»[503]. Нам здається, що сьогодні це як ніколи актуально, враховуючи наступні проблеми: по-перше, потребу переосмислення всієї наукової спадщини Миколи Костомарова; по-друге, необхідність обґрунтування поглядів вченого на історичний феномен Івана Мазепи; по-третє, унікальність та неоднозначність місця і ролі гетьмана в українській історії.

Образ Івана Мазепи в оцінці Миколи Костомарова досить часто аналізувався в українській та російській історіографії. Переважна більшість розвідок наших російських колег опираються на висновки історика, підтримуючи його в негативній оцінці ролі Івана Мазепи в російській історії. Однак, якщо проаналізувати українську історіографію, в т.ч. й діаспорну, то можна зробити висновок про широкий діапазон оцінок. Так, Т. Мацьків у одній із своїх розвідок аргументовано аналізує погляди М. Костомарова на гетьмана, при цьому посилаючись на листування[504]. Зокрема, він демонструє певні протиріччя, пов'язані, з одного боку, на недовіру історика до московських джерел,

---

[503] *Костомаров Н.И.* Мазепа. Историческая монография. – М.: Тип.-литография И.Н. Кушнерева, 1882. – 446 с.

[504] *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова // Український історик. – 1986. – № 3-4. – С. 4-15.

а з іншого – безкомпромісність в негативній оцінці діяльності І. Мазепи по відношенню до України. Т. Мацьків намагається пояснити таку позицію історика значним впливом на М. Костомарова праць шведського історика А. Фрікселя, а також його бажанням переконати царський уряд, що діяльність тогочасних українофілів не має нічого спільного з мазепинством і не спрямована на ворогування з Російською імперією[505]. Київська дослідниця Н. Герасименко прослідкувала творчі пошуки М. Костомарова під час роботи над монографією «Мазепа» крізь призму його співпраці з О. Лазаревським[506]. Вона теж залучає епістолярні джерела і приходить до висновку, що останній мав великий вплив на формування джерельної бази монографії, оскільки постачав М. Костомарову деякі особливо важливі документи.

Відомий історик Микола Котляр у вступній статті під назвою «Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста» до перевидання монографії «Мазепа» зробив дуже сміливі й водночас суперечливі висновки, спрямовані на руйнацію догм стосовно постаті Мазепи в українській історії та внеску М. Костомарова у розробку цієї проблеми в історіографії. Автор, зокрема, торкається обставин створення монографії та самовідданої праці історика в архівах, посилаючись на його листування. Найціннішим у розвідці видається теза про позитивні якості праці, а саме «досконале володіння джерелами, виняткове значення фактичного матеріалу, талант систематизувати історичні події й явища, знаходячи між ними паралелі і зв'язки, не помічені іншими вченими, і засноване на цьому вміння з великою мірою достовірності відтворювати добу»[507].

---

[505] Там само. – С. 11.

[506] *Герасименко Н.О.* Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 170-226.

[507] *Котляр М.Ф.* Микола Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // УІЖ. – 1988. – № 8. – С. 134-140.

Однак більшість мазепознавців критикують Миколу Костомарова за упередженість. Останнім часом з'явилися розвідки, в яких автори намагаються з'ясувати внутрішні мотиви, які спонукали історика створити образ «гетьмана-злодія»[508]. Проте автори не завжди використовують всі доступні джерела і підходять до них вибірково, відтак висвітлення теми виходить однобоким і фрагментарним. Ми спробуємо подолати вказані недоліки шляхом аналізу полівекторності та унікальності інформації, яка міститься в джерелах особового походження, і уточнити весь процес творчих пошуків Миколи Костомарова в період підготовки вказаної монографії, психологічних мотивів, які, в кінцевому результаті, вплинули на рецепцію образу Івана Мазепи і долі цієї праці з перших днів.

Задум присвятити окрему книгу гетьмані Івану Мазепі з'явився у Миколи Костомарова вже під його роботи над «Богданом Хмельницким». За нашими даними це було в 60-х рр. XIX ст., в той час, коли історик повністю відійшов від викладацької діяльності і перетворився на «кабінетного вченого». Після шквалу критики, який пролився на нього, починаючи з 1859 р., Микола Костомаров не тільки не зневірився у потребі творити, а й серйозно задумався над підготовкою наступного видання. Він усвідомив те, що своїми науковими пошуками доторкнувся до абсолютно нової тематики, яка з одного боку була м'яко кажучи недослідженою, а з іншого викликала шалений інтерес у громадськості. Тому, удосконалюючи образ Богдана Хмельницького, Костомаров взявся за не менш цікавий портрет Мазепи. Для цього він багато працював у архівах,

---

[508] *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К.: Темпора, 2008. – 200 с.; *Кирило Галушко*. Іван Мазепа: про вибір українця на історичному переломі // Ковалевська О. Вказ. праця. – С. 8-10; *Ясь О*. Історія як міф. Гетьман-«відступник» у рецепції М. Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008 – С. 145-169; *Пінчук Юрій*. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – С. 215-260.

зокрема Міністерства іноземних справ та Міністерства юстиції. Відшукуючи справи про епоху Хмельницького, він знаходив і велику кількість матеріалу, яка стосувалася пізніших часів української історії. Так поступово сформувалася творча ідея написати монографії «Руина» та «Мазепа». Прагнучи створити схему неперервної історичної картини, Микола Костомаров з особливим інтересом заглибився в осмислення постаті Івана Мазепи не тільки як державного діяча, але і як людини з власним характером, уподобаннями, слабкостями і недоліками. А ще історик планував показати героя на тлі епохи, яка була не менш драматичною, ніж у середині XVII ст.

Деякі першоджерела були знайдені вченим у Швеції, під час подорожі, яку він здійснив після заслання у 1857 р., але про окрему працю тоді ще не йшлося. Лише у 60-х рр. XIX ст. з'являються перші згадки в епістоляріях про джерельні пошуки матеріалів про Івана Мазепу, які здійснював Микола Костомаров, але натяку написати монографічне дослідження не зустрічається аж до 1876 р.

Уже 3 серпня 1876 р. він писав до свого друга, письменника Данила Мордовця з Одеси, що по завершенню подорожі планував деякий час затриматися в Москві в архіві Міністерства іноземних справ, щоб попрацювати з «історичними документами про гетьманство Мазепи»[509]. У листі від 21 жовтня 1876 р. до свого приятеля, професора Новоросійського університету Івана Палімпсестова (1818–1902) він писав: «Возвращающимся нам от полуденых стран в отечествие свое притекохом в славный царствующий град Москву и ее абие посети главу таковая мысль: остановлю шествие своя и поселюся на некое малое время в граде сем и потеку в палату рекомую «архив иностранных дел» и тамо открыю древние хартии бытописания времен прошедших, еже о

[509] *Мордовцев Д.Л.* Н.И. Костомаров в последние десять лет своей жизни 1875–1885 гг. // Русская старина. – 1885. – Т. 48. – С. 643.

гетмане Мазепе. Помыслих и сотворих тако и се ныне уже близко месяца прибываем в Москве…»[510].

Отже, остаточне рішення написати наукову розвідку про гетьмана Івана Мазепу Микола Костомаров прийняв влітку 1876 р. Протягом вересня-жовтня історик працював у архіві Міністерства іноземних справ з надзвичайно важким графіком: десь по чотири години на день (більше просто не було дозволено) окрім вихідних та святкових днів. Пізніше, у книзі він висловить подяку працівникам саме цього архіву, а також інших установ «за добру і обов'язкову увагу … під час … занять матеріалами для складання цієї монографії»[511].

Наступного року, він знову повідомляє Івана Палімпсестова, що з вересня до 5 листопада пробув з дружиною у Москві, де щодня від дев'ятої ранку аж до сутінок перебував «в безодні архівній, займаючись зібранням і вивченням історичних джерел епохи Мазепи, і від того був душею відірваний від всього існуючого в світі цьому…». Ми бачимо невичерпний ентузіазм і відданість справі, повне проникнення в джерельний матеріал – все це риси Костомарова-історика, які з роками не змінилися, а навпаки, коли не було вже здоров'я, йому хотілося творити ще більше. З невимовним болем і тугою він згадує: «О мої золоті літа! Коли я просиджував за роботою ночі, пройшли ті літа безповоротно. Старість і сліпота – о горе, горе!»[512]. Ми невипадково закцентували увагу на стані здоров'я Миколи Костомарова – в той період вчений мав великі проблеми не тільки з зором, але й з правою рукою, яка часто **<u>німіла від перевтоми</u>** (!). Проте виняткова відданість науці і завдяки підтримці друзів і

---

[510] *Гончар О.* У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 212.

[511] *Костомаров Н.И.* Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 330.

[512] *Гончар О.* У пошуках істини… – С. 216-217.

рідних, насамперед, дружини Аліни Леонтіївни, допомогли вченому завершити свою справу.

Спочатку плани історика були пов'язані лише з невеликим дослідженням, але значна кількість джерел у згаданому архіві наштовхнула його на думку, про яку дізнаємося з допису Аліни Костомарової до цитованого вище послання: «Моя старина зовсім омазепилась (підкр. – *А.К.*) у Москві; тепер починає думати про плани майбутнього великого твору про Мазепу»[513].

На початку 1878 р. монографія «Мазепа» все ще була в планах вченого, а не на папері. Аліна Костомарова в черговому дописі до листа констатувала: «Микола Іванович все ще займається потроху, пише історію Малоросії за часів гетьмана Брюховецького, Сагайдачного, Самойловича, щоб потому вже приступити до історії Мазепинського часу»[514]. Лише наприкінці 1879 р. Микола Костомаров повідомив Івана Палімпсестова, що повністю відданий роботі над монографією «Мазепа»[515].

Данило Мордовець у своїх спогадах про кінець 70-х рр. XIX ст. докладно зупиняється на особливостях підготовки монографії. Зокрема, він відзначає, що робота повністю захопила історика, який називає свого героя «Мазепинькою» і констатує, як щоденно відшукує джерела[516]. Навесні і восени 1877 р. він продовжував працювати в згаданому архіві[517]. Аліна Костомарова теж писала до Данила Мордовця про виснажливу працю чоловіка над «Мазепинькою», який навіть у вихідні не припиняє роботу, продовжуючи перечитувати і виправляти написане в архіві[518].

У жовтні 1877 р. історик працював в архіві Міністерства юстиції і мав на меті закінчити попередню роботу з джерелами, але зіштовхнувся з труднощами, тому писав, що «років шість ще

---

[513] Там само. – С. 217.
[514] Там само. – С. 221.
[515] Там само. – С. 223.
[516] *Мордовцев Д.Л.* Н.И. Костомаров в последние десять лет… – С. 650.
[517] Там же. – С. 646-647.
[518] Там же. – С. 648-649.

залишилося, а за цілий рік 1699-й не знайшов паперів. В архіві юстиції, ніде правди діти, безлад…»[519].

У створенні Миколою Костомаровим історичного портрета Івана Мазепи велику роль відіграв відомий український історик Олександр Лазаревський (1834–1902). Це підтверджується змістом їхнього листування протягом 1877–1882 рр. 21 серпня 1877 р. Микола Костомаров повідомляє, що вчетверте збирається до Москви для роботи над історією Мазепи. Довідавшись від Григорія Вашкевича (1837–1923) про наявність у Олександра Лазаревського відомостей про дружину гетьмана та інших осіб, які мають відношення до його біографії, історик просить поділитися відомостями. Про дружину Мазепи йому відомо лише, що вона була в Корсуні, коли Петро Дорошенко послав Мазепу до турків, а той поїхав у Москву. Історик знайшов свідчення про її смерть (тут він, зазвичай, опирається на свою пам'ять і називає приблизний рік – 1659, і помиляється, оскільки дружина Мазепи померла 1702 р.[520]), однак ні ім'я, ні походження йому невідомі. Крім того, Микола Костомаров описував свою поїздку в Конотоп і Батурин, де «не знайшов ніяких речових пам'ятників, але задоволений тим, що бачив місцевість» і тепер має поняття про неї, оскільки раніше керувався лише власною уявою[521]. Тут ми знову бачимо підтвердження, що дослідницький інструментарій Миколи Костомарова залишається незмінним, а методика обов'язково включає емпіричні та аналітичні підходи.

На жаль, відповідь Олександра Лазаревського на вищевказаний лист нам невідома, однак Микола Костомаров вдруге звернувся до колеги 23 вересня 1877 р., повідомивши про напружену роботу в Москві в архівах Міністерства іноземних справ та Міністерства юстиції з джерелами з історії України періоду гетьманування Самойловича і Мазепи. Зокрема, він констатував недостатню кількість знайдених офіційних джерел «там, де

---

[519] Там же. – С. 652.

[520] *Ковалевська О.О.* Вказ. праця. – С. 30.

[521] *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова // Україна. – 1927. – № 4. – С. 100.

потрібно знати не факти і явища, а причини їх, що виходять з духовного життя і його розвитку». Дізнаємося, що вчений узагальнював відомості з донесень гетьманів, їх посланців, чиновників, які відвідували Україну, свідчень полонених і листування, але особливої довіри до цих джерел у нього не було. Його цікавили також особливості сімейного і домашнього побуту тих часів, але і цього в джерелах знайти не вдалося. У листі Микола Костомаров ділиться своїми роздумами щодо необхідності дослідити внутрішнє життя України. Він скаржився на відсутність джерел, які стосуються дружини Мазепи. Історик нагадує Олександру Лазаревському про його обіцянку повідомити про «витівки, які він (Мазепа – *О.Г.*) робив ще до свого гетьманства при Самойловичі». Крім того вчений просить уточнити ймовірність дати народження Івана Мазепи 1629 р. Це послання також свідчить про глибоку обізнаність історика з тогочасною науковою літературою, зокрема працями свого адресата: «Ваші статті в «Русском архиве» про малоросійські фамілії я читав з жадібністю. Безперечно, ніхто не вивчив стару Гетьманщину, як Ви!»[522].

Олександр Лазаревський відповів лише за три місяці, 29 листопада 1877 р., і наголосив, що про батька Мазепи є повідомлення в журналі «Русский вестник» за 1857 р. Щодо дати народження гетьмана, то вона невірна, і має бути пізніше (дійсно, Мазепа народився у 1639 р. – *О.Г.*). На Кочубеївні гетьман збирався одружитися не пізніше 1704–1705 рр. Про самого Мазепу відомо, що він брав хабарі в часи свого гетьманства за уряди та універсали на маєтності. Олександр Лазаревський також повідомляв про описи Батурина та топографічні відомості мазепинського часу, які має у своєму розпорядженні і може надіслати. Цитуючи джерела, він констатує, що Іван Мазепа прийшов на службу до Самойловича одруженим і отримав від гетьмана с. Малий Самбор у власність. Згодом він віддав його своєму пасинку Криштопу Фридкевичу, а вже після цього селом володіла

[522] Там само. – С. 101.

«дружина його і син Григорій до смерті своєї»[523]. Очевидно, тут Микола Костомаров помилявся, оскільки у Мазепи не було сина[524].

У відповіді історика кінця 1877 р., крім подяки за інформацію, зазначається, що в архіві Міністерства юстиції знаходяться документи щодо власності Самойловича, Мазепи і його соратників відносно сіл та угідь. Вчений просить докладніше розповісти про хабарництво Мазепи[525].

1 вересня 1878 р.[526] Микола Костомаров отримав лист від Олександра Матвійовича, в якому той повідомляв, що дружина Мазепи була вдовою поляка Фридкевича, та розповідає про свою поїздку до Батурина 15 років тому. Зокрема, він пише, що Мазепа жив там, на Гончарівці «перед зрадою», укріпив поселення Городок, а зображення його будинку можна встановити за малюнком Тараса Шевченка «Залишки будинку Мазепи в Батурині». «Кочубеївська хатинка» на той час була спотворена невмілим реставратором, і лише підвали збереглися в первісному стані. Олександр Лазаревський висловлював щире бажання допомогти досліднику і повідомляв, що має матеріал про те, як Мазепа брав хабарі у старшини, надаючи їм уряди і універсали; про господарську діяльність Мазепи у часи його «дворянства» при гетьманові Іванові Самойловичу. Крім того він радив звернутися до архіву Міністерства іноземних справ у Москві, архіву Миколи Маркевича в Румянцівському музеї, а також до Миколи Білозерського (1833–1896), молодшого брата Василя Михайловича (1825–1899), який зберігає багато скарбів у себе в Борзні. Олександр Лазаревський повідомляє, що має матеріал і про сподвижників Мазепи. Він вважає найближчим оточенням гетьмана Дмитра Горленка, Ломиковського і Апостола і вказує

---

[523] Там само. – С. 102-103.

[524] *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – С. 30.

[525] Там само. – С. 103.

[526] Письмо А.М. Лазаревского Н.И. Костомарову // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 5. – С. 86-87.

досліднику до яких видань потрібно звернутися, щоб детальніше розібратися в цьому питанні.

Гнат Житецький у своїй статті стверджує, що багато чого Костомаров не використав у монографії про «Мазепу». Чи то він не переконався за допомогою фактичних даних, чи ці відомості «перешкоджали його історичним концепціям, чи порушували його уявлення історичного малюнку тогочасного життя» нам невідомо. Ми можемо зробити лише припущення, що все-таки О. Лазаревський не надав відповідних письмових джерел, і М. Костомаров не наважився без них ввести цю інформацію. За шість років Олександр Матвійович спростував деякі висновки Миколи Івановича про Мазепу у журналі «Киевская старина»[527].

Джерела для своєї роботи Микола Костомаров здобував не тільки в архівних установах та бібліотеках, але й у приватних архівах своїх друзів і знайомих. Так, в одному з листів до чернігівського історика Олександра Ханенка (1805–1895) приблизно 1879 р. він дякує за отримані по пошті джерела та книги, серед яких є щоденник Ханенка, та повідомляє про завершення роботи над «Руїною» та наміром написати «монографію про гетьмана Мазепу»[528].

Монографія «Мазепа» була в основному закінчена в кінці 1880 р. Не зраджуючи традиції спочатку апробувати твір перед колегами та вдячними слухачами, історик читає твір у себе вдома. Із змісту листівки Миколи Костомарова до Павла Житецького (1837–1911) дізнаємося, що 2 грудня 1880 р. відбулося таке читання, хоч тема його не була названа. Проте сказано, що автор може дати «прочитати дещо, що завтра уже відноситься в друк»[529]. Цілком імовірно, що це могла бути монографія про Івана Мазепу.

---

[527] *Житецький І.* Вказ. праця. – С. 104.

[528] Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Ал. 524. Фонд А.И. Ханенко. – Д. 37-2. Письмо Костомарова Н.И. к Ханенко А.И. – Арк. 2.

[529] ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 48427. – Арк. 1.

Обставини навколо публікації твору ілюструє листування Миколи Костомарова з редактором часопису «Русская мысль». Сергій Юр'єв, редактор видання, пильно слідкуючи за науковою діяльністю історика, відзначав, що монографії, наповнені історичними подіями і фактами у викладі Костомарова, породжують інтерес всіх і кожного[530]. А дізнавшись про готовність «Мазепи», одним з перших звернувся до автора 4 січня 1881 р.: «Зробіть милість, обдаруйте мій журнал Вашою монографією про Мазепу, яка, як я чув, у Вас готова. Невже «Вестник Европы» буде щасливішим за мене?»[531]. Незабаром він отримав згоду на публікацію книги на початку 1881 р., точніше між 4 і 17 січня. У листі від 17 січня останній дякує Миколі Костомарову за монографію «Мазепа» і бажає, щоб ця праця з історії українського народу швидше стала кращим здобутком для російського мислячого суспільства. Щоб продовжити розмову, він пропонує зустрітися і поговорити особисто[532].

Листування розкриває деякі обставини, пов'язані з друком книги. З листа Феофана Лебединцева (1828–1888) до Павла Житецького від 12 жовтня 1881 р. дізнаємося, що попит на книгу був шаленим. Микола Костомаров, зрештою, вибирав між щонайменше трьома виданнями – «Вестником Европы», «Русской мыслью» і «Киевской стариной», які стояли в черзі, очікуючи милостивої згоди автора. Історик поставив умову про видачу всього гонорару наперед, і лише Сергій Юр'єв пристав на неї. Припускаємо, що Михайло Стасюлевич (1826–1911), редактор «Вестника Европы», не зважився на такий крок, хоч на той час його журнал був найуспішнішим. «Киевской старине» годі було й сподіватися, адже вона мала вийти лише з наступного року. Ризик редактора «Русской мысли» виявився цілком виправданим. Але «Киевская старина» деякий час сподівалася на подвійну згоду Миколи Костомарова і Сергія Юр'єва на паралельну пуб-

[530] ІР НБУВ. - Ф. XXII. Н.И. Костомаров. – Спр. 325. Письмо С.А. Юрьева к Н.И. Костомарову. – Арк. 1-1 зв.

[531] Там само. – Арк. 2-2 зв.

[532] Там само. – Арк. 1.

лікацію «Мазепи». Павло Житецький мотивував «двохсторонній маневр» різними читацькими аудиторіями та існуючою практикою, але наміру не судилося здійснитися: 18 жовтня 1881 р. історик повідомив про свою відмову Феофану Лебединцеву[533].

У таких обставинах виникає питання про мотивацію Миколи Костомарова щодо місця публікації монографії. З одного боку, він ніколи не славився жадобою до грошей. Не сума гонорару, а швидше приязні стосунки з редакцією часопису впливали на вибір історика. Але у цьому випадку, гонорар був визначальним. «Киевская старина» тоді ще була у видавництві і не мала потужного спонсора. М. Костомаров повідомляв, що і так зробив багато для журналу безкоштовно у період його заснування. У цьому випадку, ситуація була складною через необхідність лікування та можливості здійснювати наукові подорожі, без яких наступні праці ніколи не опинилися в руках зацікавленого читача.

Не припинялося дослідження епохи Мазепи навіть після виходу монографії у світ. Микола Костомаров мав намір продовжити дослідження і, очевидно, підготувати друге видання «Мазепи». У листі до Катерини Юнге (1843–1913) він скаржиться на дружину, яка свариться на чоловіка за те, що він не відповідає вчасно на листи через сильне захоплення монографією «Мазепа», котру приводить до кінця. Ось що він пише: «Тільки говорю одне і теж: напишу, напишу! А між тім захоплююсь Мазепою і день за днем проходять!»[534]. Так, на початку 1882 р., коли монографія почала друкуватися в журналі «Русская мысль», історик прочитав статтю Олександра Лазаревського про родину Лизогубів, на яку 27 січня відгукнувся листом. Зокрема, він просить вказати джерело про тимчасові нестатки Мазепи після звільнення його із запорозького полону, оскільки Костомаров довідався про

---

[533] *Житецький І.* Перші кроки «Київської Старини» та М.І. Костомаров // Україна. – 1926. – № 4. – С. 99.

[534] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. Листування. – № 1158. – Арк. 1.

протилежне, а саме про його вдале влаштування при царському дворі[535].

Незважаючи на поганий стан здоров'я, 10 серпня 1882 р. Микола Костомаров звернувся з листом до Феофана Лебединцева, в якому висловив свої враження про працю Олександра Лазаревського «Люди старой Малороссии. Миклашевские». Зокрема, він аналізує стосунки Мазепи і Миклашевського на початку XVIII ст. Історик притримується думки, що гетьман не міг безпідставно звинувачувати Миклашевського у зраді Росії, оскільки це випливає зі справ, які були в руках вченого. Щодо Мазепи, то Костомаров вважає, що у 1704 р. він був «вірніше царю всіх старшин малоросійських»[536]. Основною причиною зради Мазепи у подальшому стали особисті матеріальні інтереси.

2 березня 1883 р. до Миколи Костомарова написав історик, археолог і церковний діяч Петро Лебединцев (брат Ф. Лебединцева) і повідомив, що під час прочитання праці виявив деякі неточності. Справа стосується неправильної передачі надгробного напису на могилі Іскри і Кочубея, яку Костомаров міг зробити у зв'язку зі слабкістю зору:

«Кто еси мимо грядый на нас неведущий,
Елицы зде естестмо положени сущи?
Понеже нам страсть и смерть повели молчати,
Сей камень возопиет о нас ти вещати:
Иж за правду и верность к Монарсе нашу
Страдания смерти испилисмо чашу.
За уданем Мазепы, о Всеведче правый,
Посечени зоставше топором во главы,
Почиваем в сем месте Матери Владычны,
Подающей всем своим рабом живот вечный[537].

---

[535] *Житецький І.* Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова. – С. 103.

[536] Там само.

[537] Письмо прот. П.Г. Лебединцева // Киевская старина. – 1903. – Т. 81. – № 5. – С. 87-88.

Одночасно з цим посланням, Микола Костомаров 7 березня звертається до Володимира Антоновича (1834–1908) з листом, в якому просить дати неупереджену оцінку своїм працям «Мазепа» і «Руина». Зокрема, він наголошує: «Ви єдина на Русі людина, яка має повну можливість і підготовку буди суддею історичних творів, які стосуються Південної Русі. Від всіх інших діячів, які працюють у нас на історичному полі, при всій їхній готовності і добросовісності, я не можу чекати нічого, окрім легкої безплідної хвальби або незмістовної ругані, але не неупередженої і вірної оцінки, тому що з них … ніхто, наскільки відомо, не займається науковим способом південноруською історією, а багато з них навмисне ігнорують її»[538].

Для Володимира Антоновича, як молодого дослідника української історії, надзвичайно почесним було визнання його заслуг таким авторитетом, як Микола Костомаров. У відповіді він пише: «Компетентність моя далеко не давала би мені права оцінювати Ваші твори, і я без Вашого бажання ніколи б не взявся за це діло, знаючи, що учень не суддя в творіннях учителя»[539].

Як бачимо, Микола Костомаров на схилі літ, здобувши визнання одного з найавторитетніших істориків Російської імперії, абсолютно не був вражений «зірковою» хворобою, хоча всі підстави для цього були. Монографія «Мазепа», як і попередні, мала неперевершений успіх у читачів. Найпопулярніші періодичні видання вишиковувалися в чергу для отримання права на її публікацію. В одному зі листів до Данила Мордовця, Микола Костомаров радо сповіщав, що книга вийшла і добре розповсюджується у продажу[540]. Але шалений успіх не затьмарив свідомість вченого у бажанні наблизитися до істини, якій прагнув служити своєю творчістю. Вихід «Мазепи», як і «Богдана Хмель-

---

[538] *Єфремов С.* З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – № 3. – С. 77-78.

[539] ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. Листування. – № 47387. Письма В.Б. Антоновича к Николаю Ивановичу [Костомарову]. – Арк. 1.

[540] *Мордовцев Д.Л.* Н.И. Костомаров в последние десять лет жизни // Русская старина. – 1886. – № 2. – С. 342.

ницкого», не закривав для Миколи Костомарова цих тем, і він завжди був готовий до конструктивної критики і поглиблення досліджень. Як свідчить листування вченого, на схилі літ на критику фахівців він реагував не так емоційно, як у молодості, а намагався в усьому знайти раціональне зерно і для відповіді рідше звертався до засобів масової інформації.

Принагідно зробимо кілька зауваг щодо особливостей історичного портрету Івана Мазепи, який вдалося створити Миколі Костомарову. З точки зору сучасної історіографії, його не можна назвати вірогідним та неупередженим. Деякі висновки історика здаються занадто категоричними. Наприклад, те, що «Мазепа як історична особа не був представником ніякої національної ідеї»[541] або ж що його діяльність спричинилася до остаточної втрати Україною своєї автономності і т.п. Але винятковою є внесок Миколи Костомарова у відтворення мазепинської епохи, долі українського народу в петровський період. Найважливішими є висновки, які історик зробив начебто побіжно, між рядками, так, щоб читач сам здогадався, як нелегко було Івану Мазепі здійснити свою мету – вирвати Україну з-під імперського чи будь-якого іншого панування, сформувати її еліту, збагатити духовну скарбницю українського народу, відкрити йому шлях у краще майбутнє. Надзвичайно цінним є психологічний портрет Івана Мазепи у рецепції Миколи Костомарова, який показаний в еволюції. Зокрема, історику вдалося розкрити виключні розумові здібності гетьмана і великий дар добиватися прихильності впливових державних осіб, т.зв. «маневреність» у стосунках з людьми, яка дала йому можливість здебільшого добиватися поставленої мети. Микола Костомаров показав з одного боку «зрадника» царської корони, а з іншого – харизматичну особистість, волею долі потерпіла fiasco. І тут доречно навести влучний вислів Ярослава Дашкевича «якби він виграв – ніхто з нього зрадника б не зробив»[542].

---

[541] *Костомаров Н.И*. Мазепа. – С. 320.

[542] *Дашкевич Ярослав*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення

Як доводять джерела особового походження, він провів титанічну пошукову роботу в архівах та бібліотеках, опрацював та проаналізував тисячі документів, величезну кількість історичної літератури та творів фольклорно-етнографічного характеру. Прагнучи глибоко і всебічно вивчити феномен Івана Мазепи як людини, державного і політичного діяча, Микола Костомаров намагався вжитися в епоху кінця XVII – першої половини XVIII ст., здійснивши ряд подорожей на місця, які так і чи інакше була пов'язані з ім'ям гетьмана в різні періоди його життя.

Фактори впливу на історика під час написання монографії теж стають зрозумілішими – це соціокультурне тло, в якому знаходився Микола Костомаров, колеги по цеху, стан здоров'я, недостатність, однобічність джерел та особливість підходу до їх обробки, насамкінець, між рядками листів можна прочитати, як важко було висловлювати свої думки під тиском політичної системи Російської імперії. Промовистим тут є свідчення дружини Миколи Костомарова, яке знаходимо в її листі до Івана Стороженка вже після смерті вченого 28 липня 1898 р.: «Чи знаєте Ви, що петербурзькі обшуки так змучили М.І. Костомарова, що він почав заговарюватися?»[543]. Варто врахувати, що після цензурних знущань над «Богданом Хмельницким», Микола Костомаров, очевидно, зробив все можливе, щоб такого не сталося з «Мазепою», але при цьому автору довелось поступитися у власних висновках. Тим більше, що стан здоров'я змусив історика поспішати, аби встигнути видати книгу за життя. Такою була ціна за можливість донести до читача плоди своєї праці. Тому ми не маємо права звинувачувати видатного вченого у відступництві. Радше назвімо його титаном «золотого віку» історичної науки. На нашу думку, найбільшою заслугою Миколи Костомарова є те, що він мав сміливість взятися за полівекторне дослідження історичної постаті, а його праця стала своєрідним

ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 204.

[543] ІР НБУВ. – Ф. XXII. – Спр. 411. – Арк. 1.

експериментом, який і досі спонукає істориків до серйозних наукових розвідок стосовно Івана Мазепи та його доби.

Проведений нами аналіз джерел особового походження дає підстави стверджувати, що проблематика наукової творчості Миколи Костомарова є надзвичайно широкою і україноцентричною. Вона охоплює різні хронологічні періоди і дає можливість відтворити драматичні сторінки нашої історії крізь призму яскравих образів, ключових подій і переломних моментів. Обираючи напрям студіювання, М. Костомаров не міг передбачити результат і завжди орієнтувався на постійний пошук нових джерел для того, щоб історичний образ чи подія мали об′ємний характер. Він був відкритим для критики, але тільки конструктивної. Застосовуючи власну методику, Микола Костомаров зрештою приходив до неперевершених портретів ключових діячів української історії, які залишили по собі помітний слід і поза тим залишалися маловідомими пересічному читачеві. Оригінальність поглядів вченого здебільшого викликала публічний інтерес до кожного його творіння і ставала предметом дискусій. Неодноразово Микола Костомаров ставав центром ідеологічних баталій, а його ім’ям рясніли найпопулярніші періодичні видання. Протягом всього життя йому доводилося бути під пильним оком імперської машини, однак вчений не відступав від своїх принципів і не відмовлявся від переконань.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження, присвячене 200-літньому ювілею Миколи Костомарова, насамперед, було спрямоване на актуалізацію його образу як видатного і непересічного українця. Своєю невтомною науковою працею він посів одне з найпомітніших місць у пантеоні зірок вітчизняної соціогуманітаристики XIX ст. Напрями наукових пошуків вченого увінчалися значними досягненнями у становленні української фольклористики, етнографії, археографії, публіцистики, літературознавства, мовознавства, дидактики. Однак ключове місце у творчості Миколи Костомарова належить українській історії, оскільки вона майже все життя була його улюбленим предметом. Думки та ідеї вченого руйнували усталені стереотипи і розвінчували суспільні та наукові міфи, тому й викликали незадоволення влади і громадськості. Новизна й оригінальність якісно виділяли творчість Костомарова на тлі тогочасної історіографічної парадигми, обмеженої політичними табу. Йому вистачило сили повстати проти застарілої сірості й невиразності, запропонувати суспільству нові підходи у розумінні історичної долі й майбутнього українського народу.

Життєвий і творчий шлях вченого був схожим на біг з перешкодами – він супроводжувався і звичайними неприємностями, і публічними скандалами, і справжніми трагедіями. Однак це не завадило Миколі Костомарову віддатися наповну нелегкій справі українознавства, а його творча спадщина настільки значуща, що назавжди залишиться у духовній, культурній та інтелектуальній скарбниці українського народу.

Народившись у XIX ст., в епоху національно-культурного оновлення нашого народу, він став одним з будівничих націє-

творення, розширивши горизонт його майбутнього. Микола Костомаров вписав українську історію у контекст загальнолюдської, протистояв її нівелюванню і паплюженню. Він не боявся критики і не ставився до неї, як до особистої образи, навпаки, намагався аргументовано захищати свої переконання. І хоч його історична схема не є апріорною, проте вона підштовхнула послідовників до пошуку можливостей удосконалити й відшліфувати її.

Безумовно, Микола Костомаров вплинув на формування історичної свідомості кількох поколінь. Він майстерно презентував нові ідеї і мав великий авторитет у різновіковій аудиторії. Двічі опанувавши професорську кафедру, він став фаворитом освіченої й прогресивної молоді завдяки власній харизмі й неперевершеному ораторському таланту. Він надав публічності українській історичній науці, а його лекції здебільшого перетворювалися на шоу – так вчений міг звичайну наукову проблематику подати під неочікуваним кутом зору й цим зчинити справжній фурор.

Для російської влади вчений був справжнім монстром, від якого можна було очікувати неприємних сюрпризів. Тому кілька десятиліть Микола Костомаров був зарахований до «чорного списку» неблагонадійних. Він не давав спокою царям, губернаторам, цензорам, політичним опонентам, дрібним чиновникам, при цьому залишаючись людиною, яка понад усе любила мандрівки до місць історичних подій і кабінетну тишу, в якій народжувалися його праці. І які б ярлики не чіпляли Костомарову, він все одно залишався людиною з власним непохитним ідейним стрижнем.

Ставши за життя легендою, «поза кадром» Микола Костомаров був звичайною людиною з власними переживаннями, невдачами, слабким здоров’ям та непростим особистим життям. Мав обмежене коло справжніх друзів, хоч був людиною надзвичайно комунікабельною; виглядав доволі дивакуватим, однак неодноразово жінки ним захоплювалися до нестями. Три десятиліття він плекав у серці кохання до єдиної, Аліни Крагельської, шлюб з якою тривав лише останніх десять років його земного шляху.

Постать цього Великого Українця впродовж тривалого часу і на тлі кардинальних суспільно-політичних змін залишається значущою для всього слов’янства, яке прагне втілити його ідеї шляхом їх екстраполяції у нинішній цивілізаційний простір. Микола Костомаров залишається актуальним і вагомим для нової України, тому час надати його образу виразних наукових форм, застосувавши багатовекторний підхід, створивши новітній інтелектуальний портрет, популяризуючи українознавчий доробок. Давно назріла потреба комплексного перевидання й перекладу українською мовою його спадщини, зібрання маловідомих джерел про Костомарова, серед яких почесне місце обіймуть джерела особового походження. Безліч неапробованих міждисциплінарних костомаровознавчих тем чекають свого дослідника. Віримо, що українська соціогуманітаристика цілком спроможна достойно оцінити внесок вченого у розбудову нової інтелектуально і духовно піднесеної України.

Окремо хочеться наголосити на проблемах пам’яті про Миколу Костомарова. На нашу думку, він вартий музеїв, пам’ятників, наукових і громадських форумів, назв вулиць, документальних та художніх фільмів, теле- і радіопередач тощо. Невже варто віддати забуттю ім’я нашого видатного співвітчизника?!

ДОДАТКИ

Портрет М. Костомарова,
1840-і рр.
Джерело: Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990 р., т. I, с. 245

Портрет М. Костомарова,
друга пол. 1840-х рр.
Джерело: http://ua-kobzar.livejournal.com/250249.html?thread=184713

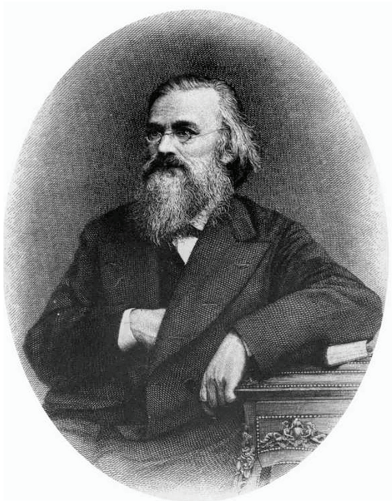
Портрет М. Костомарова
1860-х рр. Джерело:
http://www.encyclopediaofukraine.com/pic%5CK%5CO%5CKostomarov_Mykola.jpg

Портрет М. Костомарова, 1869 р.
Джерело: Портретная галерея русских деятелей: 1864–1865 / изд. А. Мюнстера. – Санкт-Петербург: Тип. А. Мюнстера, 1865–1869. – Т. 2: Сто биографий. – 1869. – С. 354.

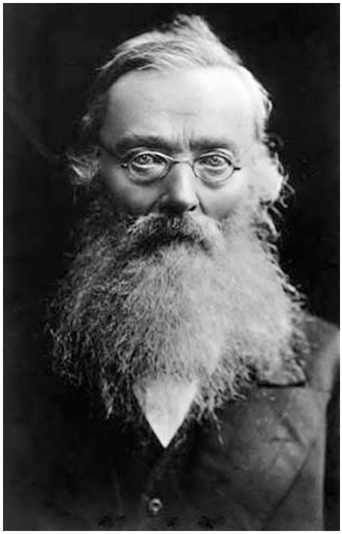
Портрет М. Костомарова. Художник М. Ге. 1878 р. Джерело: http://www.tez-rus.net/ViewGood17990.html

Портрет М. Костомарова. Гравюра Ф. Брокгауза, Лейпціг, 1870-і рр. Подається за вид.: Костомаров М.І. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1990 р., т. 1, с. 5

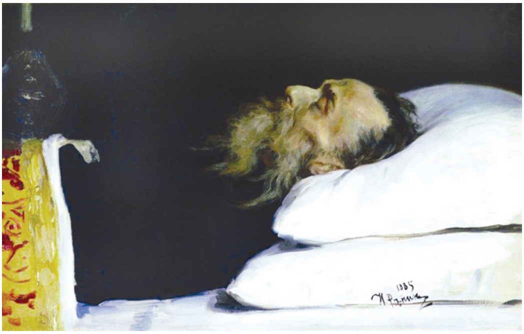
Портрет М. Костомарова за робочим столом. Кінець 1870-х рр. Джерело: http://lk.vrnlib.ru/?p= persons&id =56

Портрет М. Костомарова останніх років життя. Джерело: http://spor.ucoz.ru/ Kostomarov.jpg

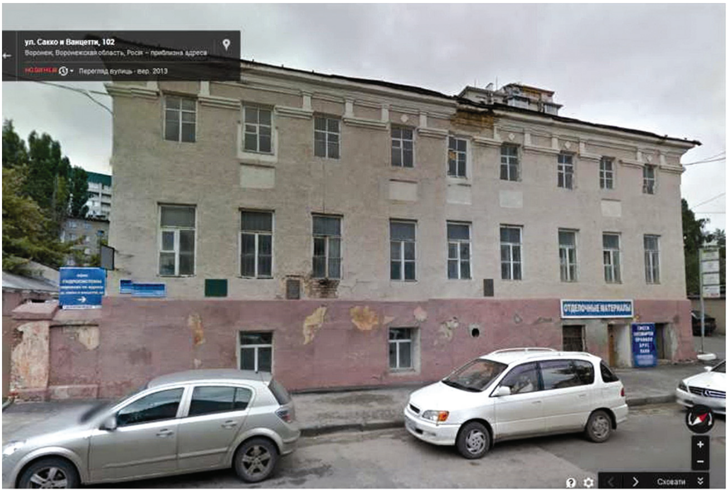
Портрет М. Костомарова 1883 р. Художник К.Є. Маковський, 1893 р. Колекція Державного російського музею в Петербурзі. Джерело: http://rusmuseumvrm.ru/data/collections/painting/18_19/makovskiy_k_e__ portret_n_i_kostomarova_1883_zh_2479/index.php

М. Костомаров у домовині. Художник І. Репін. 1885 р.
Джерело: commons.wikimedia.org

Будинок у слободі Юрасівці, в якому народився М. Костомаров. Слобода Юрасівка знаходилась в Острогозькому повіті Воронезької губернії (нині Ольховатський р-н Воронезької обл.). В цьому будинку, який належав його батьку, він народився у 1817 р. і жив до 1828 р.
Джерело: chron.eduhmao.ru

Будинок колишньої гімназії у Воронежі.
Знаходиться за адресою вул. Сакко і Ванцетті, 102 (раніше - вулиця Велика Дівича). В цій гімназії М. Костомаров учився в 1831–1833 рр.
Джерело: infovoronezh.ru
Фото з панорам Google (вересень 2013 р.): google.com/maps

Старий корпус Харківського університету, в якому навчався М. Костомаров в 1833–1839 рр. Джерело: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/Kostomarov/Gallery/Xarkiv.html

Гімназія у м. Рівне, в якій М. Костомаров викладав історію в 1844–1845 рр. Джерело: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/Kostomarov/Gallery/Rivne.html

Старий (Червоний) корпус Київського університету, в якому викладав М. Костомаров в 1845–1847 рр. Джерело: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/Kostomarov/Gallery/Kyiv.html

Костомаров у колі членів Кирило-Мефодіївського братства.
1846–1847 рр.). Джерело: http://www.encyclopediaofukraine.com/
display.asp?linkpath=pages%5CK%5CO%5CKostomarovMykola.htm

Будинок III-го відділення власної його імператорської величності
канцелярії (Петербург, набережна Фонтанки, 16).
В цьому будинку в 1847 р. М. Костомаров перебував під слідством
у справі Кирило-Мефодіївського товариства.
Джерело: citywalls.ru

Вид на Неву та Петропавлівську фортецю в Петербурзі.
М. Костомаров відбував тюремне ув'язнення в Олександрівському равеліні (ліва частина фортеці) у 1847–1848 рр.
Фото М. Жарких, 2 вересня 1981 р.

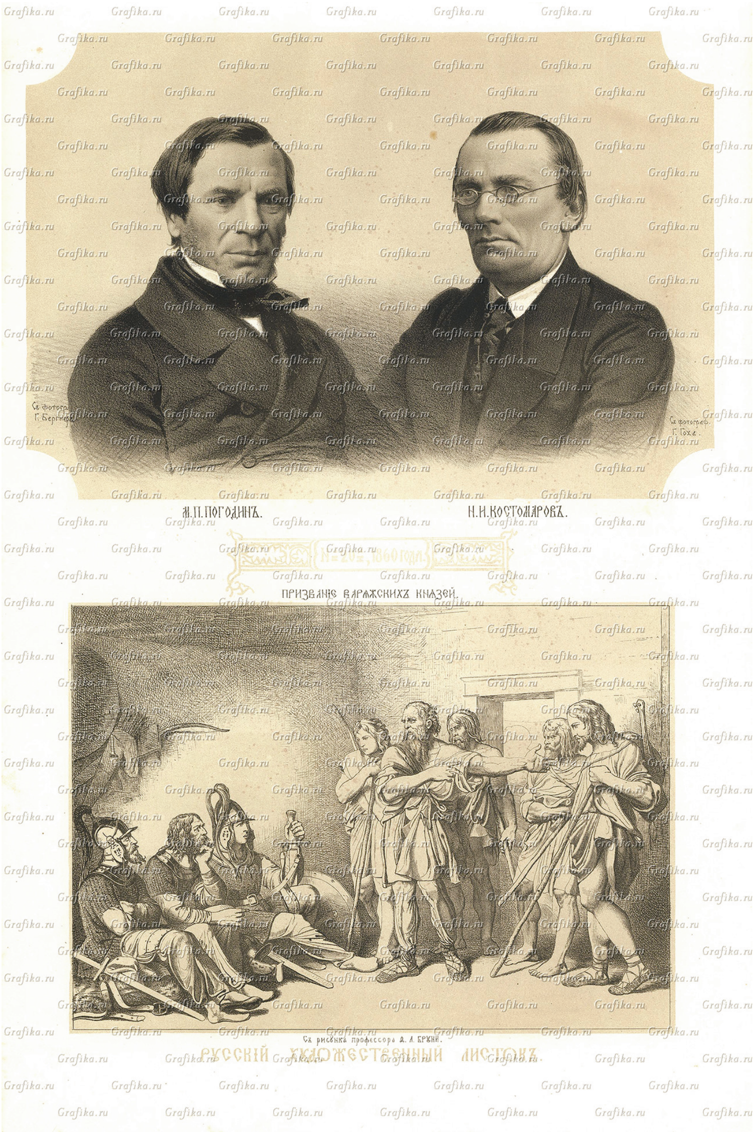
Будинок 12 колегій на Університетській набережній в Петербурзі.
В цьому будинку працював Петербурзький університет, в якому в 1859–1862 рр. М. Костомаров був професором історії.
Фото М. Жарких, 22 червня 1983 р.

Будинок Академії наук на Університетській набережній в Петербурзі, де М. Костомаров працював у 1862–1885 рр. Джерело: gopiter.ru

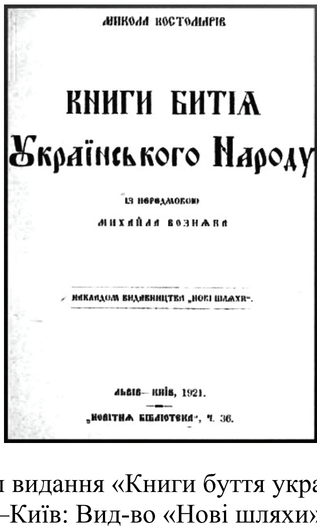
Будинок у селі Дідівці. Село Дідівці знаходилось у Прилуцькому повіті Полтавської губернії (нині це Прилуцький район Чернігівської області, 6 км на схід від Прилук). В цьому будинку, який належав Аліні Крагельскій (Костомаровій), М. Костомаров відпочивав у літні місяці 1875–1884 рр. Джерело: chron.eduhmao.ru

М.П. Погодин; Н.И. Костомаров. Призвание варяжских князей. Афиша.
Джерело: Русский художественный листок. № 20, 1860 г.

Карикатура з журналу. З колекції музею «Історії СПбГУ» «Диспут між М. Костомаровим та М. Погодиним про походження Русі»). Джерело: http://nnm.me/blogs/johnny888/diskussiya-mezhdu-kostomarovym-i-pogodinym-o-varyagah-v-1860-g/

МИКОЛА КОСТОМАРІВ

КНИГИ БИТІЯ
Українського Народу

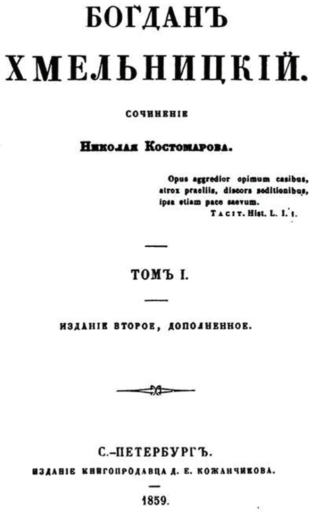
ІЗ ПЕРЕДМОВОЮ
МИХАЙЛА ВОЗНЯКА

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „НОВІ ШЛЯХИ“.

ЛЬВІВ— КИЇВ, 1921.

„НОВІТНЯ БІБЛІОТЕКА“, Ч. 36.

Титульний аркуш видання «Книги буття українського народу» (Львів–Київ: Вид-во «Нові шляхи», 1921)

БОГДАНЪ
ХМЕЛЬНИЦКІЙ.

сочиненіе
Николая Костомарова.

Opus aggredior opimum casibus,
atrox praeliis, discors seditionibus,
ipsa etiam pace saevum.
Tacit. Hist. L. I. 1.

ТОМЪ I.

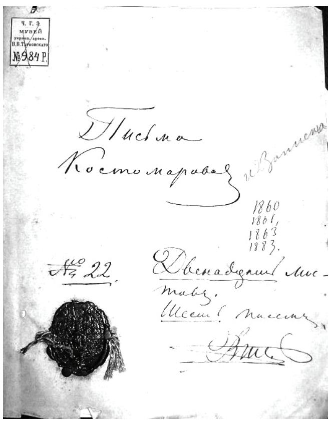
ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ИЗДАНІЕ КНИГОПРОДАВЦА Д. Е. КОЖАНЧИКОВА.
1859.

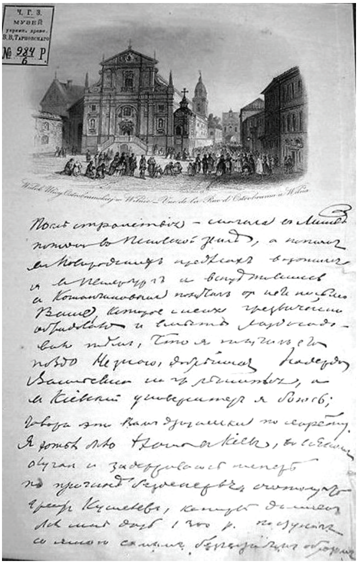
Титульний аркуш першого видання монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницкий» (СПБ: Изд-во Кожанчикова,1859).

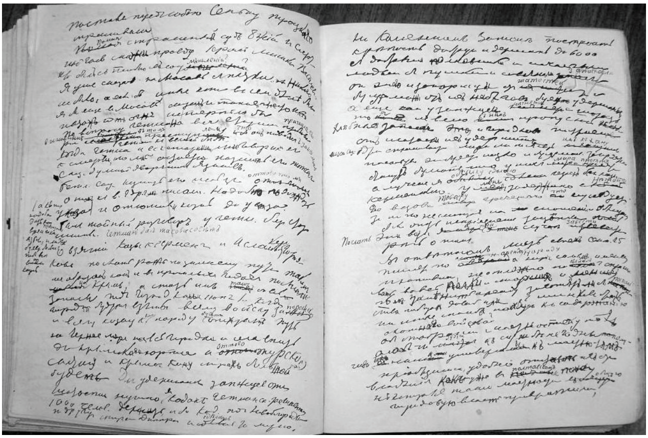
Титульний аркуш видання «Дві руські народності» (Лейпціг: Українська накладня, 1920).

Колекція листів М. Костомарова. Титульний лист. (Із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського).

Лист М. Костомарова до Н. Тарновської. 1862 р. (Із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського).

Зошит із виписками з архівними виписками, які зроблені М. Костомаровим у період підготовки монографії «Мазепа» (1870-і рр.). (Із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського).

Могила М. Костомарова на Літературних містках Волковського цвинтаря в Петербурзі. Джерело: funeral-spb.ru

Пам’ятна монета «Микола Костомаров»
із серії «Видатні особистості України» (номінал 2 гривні).
Джерело: http://tyzhden.ua/News/190541

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Наукове видання

Ольга Гончар

МИКОЛА КОСТОМАРОВ: ПОСТАТЬ ІСТОРИКА НА ТЛІ ЕПОХИ

Комп’ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 20.04.2017 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 15,93. Обл. вид. арк. 14,88.
Наклад 300 прим. Зам. 8. 2017.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлення і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.